LACKÓ MIKLÓS

IPARI MUNKÁSSÁGUNK ÖSSZETÉTELÉNEK ALAKULÁSA 1867–1949

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

LACKÓ MIKLÓS

IPARI MUNKÁSSÁGUNK ÖSSZETÉTELÉNEK ALAKULÁSA 1867—1949

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1961

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

A felszabadulás utáni években, amikor nagy tömegek mélységesen meghamisított és eltorzított történeti tudatának átformálását kellett a marxista tudományosság eszközével megkezdeni, a marxista történetírás előtt mindenekelőtt az a feladat állott, hogy kimutassa és bebizonyítsa: a társadalmi fejlődés alapvető törvényszerűségei, a történelmi materializmus sarkalatos igazságai adják a vezérfonalat a magyar történelem megértéséhez is. A marxista történészek elsősorban az utolsó száz év gazdaságtörténetének s a politikai történet egyes, leginkább meghamisított kérdéseinek kidolgozásához láttak hozzá. E munka rövidesen jelentős eredményeket hozott. Ma már nagy vonalakban előttünk áll a magyarországi kapitalista nagyipar többé-kevésbé kidolgozott története; komoly az előrehaladás a politikai történet s a munkásmozgalom története területén is. A gazdaságtörténeti munkák a társadalmi alapban végbement folyamatok feltárásával számos kérdésben vetettek fényt népünk történetének új- és legújabb kori sorsfordulataira; megadták a kulcsot a politikai történet jelentősebb eseményeinek megértéséhez is.

Az utóbbi években az új- és legújabb kori marxista történetírás iránti tudományos, eszmei igények — tematikai és módszertani szempontból egyaránt — jelentősen megnövekedtek. Ezek a követelmények arra irányulnak, hogy a történettudomány aktívabban vegyen részt a szocializ-

must építő dolgozó nép társadalmi tudatának formálásában, s egyben nyújtson több tudományos segítséget a szocialista építőmunka gyakorlata számára.

Így került előtérbe az a felismerés, hogy a marxista történetírás mindeddig keveset tett a *társadalomtörténet* kidolgozása, az egyes társadalmi osztályok és rétegek fejlődéstörténetének, egymáshoz való viszonyának, történetileg kialakult arculatának és tudatbeli adottságainak feltárása terén. Pedig nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a történetírás talán éppen ezen a téren nyújthatja a legtöbbet a *mának*. Az egyes osztályok és rétegek mai arculatát, társadalmi magatartását nem lehet sem megérteni, sem helyes irányba formálni, ha nem ismerjük fejlődéstörténetüket, a történelmi viszonyok által kialakított jellemző vonásaikat, a különböző osztályok és rétegek jellegzetes típusait. A marxista történettudomány nem elégedhet meg azoknak a gazdasági, politikai és kulturális tényezőknek a feltárásával, amelyek az egyes osztályokra és rétegekre hatottak. Fontos feladata annak ábrázolása, hogy mindezek *hogyan* alakították magatartásukat, beállítottságukat, milyen sajátos módon befolyásolták az osztályhelyzetük által megszabott alapvető jellemvonásokat; a fejlődést meghatározó gazdasági s a végső soron azokon nyugvó politikai tényezők többé-kevésbé tartós hatásai *hogyan* nyomták rá bélyegüket az osztályok és egyes csoportok arculatára, s *hogyan* mérhetők le ezek az emberek társadalmi magatartásán.

E társadalomtörténeten belül különösen nagy jelentőségű a *munkásosztály* mintegy száz esztendős múltra visszatekintő történetének rekonstruálása. A téma jelentősége messze túlnő a történettudomány keretein: kidolgozása nemcsak a dolgozó nép helyes történeti tudatának kialakítása, a munkásmozgalom és a párttörténet mélyebb megalapozása szempontjából kiemelkedő fontosságú Ahhoz, hogy a forradalmi párt, a tudatos politikai erő helyesen támaszkodhasson társadalmunk hivatott vezető osztályára,

még aktívabban alakíthassa és formálhassa társadalmi tudatát és magatartását, elengedhetetlenül szükséges a munkásosztálynak, az osztály történetileg kialakult arculatának, összetételének, rétegeinek, a különböző magyar munkás-típusoknak az ismerete.

A munkásosztály fejlődéstörténete feltárásának fontosságát még jobban aláhúzza a témakör kidolgozatlansága. A felszabadulás előtt a reakciós, polgári történetírás a munkásosztállyal szinte egyáltalán nem foglalkozott. De nemcsak a polgári irányzatok tartózkodtak az ilyen jellegű témáktól. A parasztságról, életviszonyairól, társadalmi állapotáról szóló — főleg szociográfiai — munkálatok meglehetősen nagy, bár erős kritikával használható hagyományokra tekintenek vissza, a magyar munkásosztály életviszonyainak és társadalmi arculatának alakulására vonatkozóan ilyen hagyományokkal viszont egyáltalán nem rendelkezünk. Ismeretesek azok az eszmei okok, amelyek a „népies" irányzatot megakadályozták abban, hogy a munkásosztály felé fordítsa figyelmét. A munkásság bérviszonyain túl a szociáldemokrata mozgalom sem igen foglalkozott e kérdésekkel: elméleti gyengesége, a magyar társadalmi valóság megismerése iránti érzéketlensége akadályozták e munkában. Az ellenforradalmi korszak idején az üldözött, illegális kommunista mozgalom — bár elméleti folyóirataiban több fontos kezdeményezést tett — ilyen tudományos feladatra nem tudott vállalkozni. A harmincas évektől a kommunista mozgalom ideológiai tevékenysége fellendült; a párt stratégiájának mélyebb elméleti megalapozása érdekében a marxisták figyelme az utolsó száz év magyar történetének megoldatlan problémái felé fordult. De ezen belül, érthetően, azok a kérdések kerültek előtérbe, amelyek a forradalmi munkásmozgalom számára közvetlenül tisztázásra vártak: az agrárkérdés, az antifasiszta népfront, a nemzeti függetlenség kérdései stb.

A felszabadulás után, amikor a marxista társadalomtudományok művelői is szabadon tevékenykedhettek, a sok

sürgető feladat közepette nem tűnt olyan égetőnek a munkásosztály fejlődéstörténetének kutatása. Mindenekelőtt a munkásmozgalom történetét kellett a reakciós torzításoktól megtisztítani, a nemzeti történetbe szervesen beágyazni. Később bizonyos szemléleti hibák is akadályozták az e témakörrel kapcsolatos eredményes foglalkozást: olyan utópista nézetek, amelyek — hallgatólagosan — a munkásosztályt a maga egészében közvetlenül azonosították a szocializmussal, az osztály történetét a szocialista mozgalom történetével; a munkásmozgalom *objektív* oldalának ábrázolása (a munkásosztály állapota, helyzete, arculata, ösztönös mozgalmai stb.) háttérbe szorult, s beleolvadt a mozgalom szubjektív, tudatos oldalába. Ezzel párhuzamosan az általános érvényű törvényszerűségek mellett háttérbe szorult a munkásosztály története azon sajátos, a „klasszikustól" eltérő vonásainak tanulmányozása is, amelyek a munkásság nemzeti keretek között végbement fejlődéséből fakadnak.

A munkásosztály fejlődéstörténetének kidolgozása így az eljövendő évek feladata; eredményes megoldása csak a társadalomtudományok — történetírás, néprajz, közgazdaságtan, technikatörténet stb. — közös erőfeszítéseiből születhet meg.

E tanulmány a munkásosztály történetének kidolgozásához kíván hozzájárulni; az ipari proletariátus társadalmi eredetének, növekedése forrásainak, ebből fakadó belső rétegződésének alakulásával foglalkozik az 1949-ig tartó, közel száz esztendőt felölelő korszakban.

A munkásosztály fejlődéstörténetének nagy témaköréből tehát csak egy vagy egynéhány részkérdést tesz vizsgálat tárgyává; a munkásság múltbeli társadalmi helyzetének olyan problémáit, amelyek — bár kétségtelenül jelentős hatással voltak társadalmi tudatára — csak befolyásolták, de nem határozták meg a proletariátus politikai arculatát. A munkásság osztály-magatartását alapvetően társadalmi helyzete, a tőkés viszonyok között kizsákmányolt

volta s ebből fakadó osztályérdekei határozzák meg. Fejlődésének egyéb sajátosságai — eredetének, növekedésének, belső rétegződésének egy adott ország viszonyaiból következő különleges vonásai — csak a magatartását alapvetően meghatározó fő tényezőknek alávetve, azokkal kölcsönhatásban alakítják a munkásosztály társadalmi-politikai arculatát.

E részproblémák alaposabb vizsgálata mégis indokolt. A marxizmus teoretikusai, amikor kidolgozták a munkásosztály történelmi szerepéről és hivatásáról szóló tanítást és felvázolták a munkásság osztálytermészetének általános vonásait, egyben hangsúlyozták, hogy a proletariátus sem teljesen egynemű társadalmi alakulat: társadalmi eredet, szakmai összetétel stb. szempontjából különböző, bár — a munkásarisztokrácia kivételével — alapvetően azonos osztályérdekű csoportokra, rétegekre oszlik. Az ipari és a technikai haladás is folytonosan alakítja a munkásság belső rétegződését. A munkásosztálynak ez a fejlődése az egyes országok történeti adottságai és keretei között megy végbe, s ez ugyancsak sajátos vonásokat kölcsönöz a munkásság arculatának és összetételének. Ismeretes, hogy Marx, Engels és Lenin milyen behatóan foglalkoztak e problémákkal, milyen messzemenő következtetéseket vontak le a munkásosztály egyes rétegeinek a magatartására, a munkásmozgalom különböző áramlataihoz való viszonyára vonatkozóan.

A tanulmány tematikájának egyenetlenségeit (témaköre helyenként kibővül, másutt viszont leszűkül; az egyes fejezetek forrásanyaga lényegesen eltér egymástól stb.) részben a vizsgált kérdések újszerűsége, részben a forrásanyag sajátosságai és hiányai magyarázzák. A munkásosztály összetételének történeti vizsgálatához közvetlen források alig állnak rendelkezésre: a felhasználható anyag jórészt kimerül az iparstatisztika és a demográfia különböző adataiban. Igen nagy segítséget jelentettek a már elkészült marxista ipartörténeti munkák. A magyarországi gyáripar fejlődésének ismerete lehetővé teszi, hogy — más adatokkal és

szempontokkal kiegészítve — következtetéseket vonjunk le az ipari proletariátus összetételének alakulására vonatkozóan is. Ezenkívül a munkásság ma élő legöregebb tagjainak szóbeli visszaemlékezéseit is történeti forrásként használtuk fel.

A tanulmány kísérletnek tekintendő a magyarországi ipari munkásság kialakulásának és összetételbeli fejlődésének kidolgozásához; a forrásanyag és a rendelkezésre álló irodalom hiányosságait gyakran valószínű feltevésekkel hidalja át; ezért megállapításai távolról sem tekinthetők végleges, tudományosan teljesen megalapozott eredményeknek. Mindenekelőtt az a célja, hogy szempontokat, gondolatokat adjon egy fontos, de eddig elhanyagolt kutatási terület: a munkásosztály fejlődéstörténetének tudományos feltárásához.

I

GYÁRI MUNKÁSSÁGUNK ÖSSZETÉTELE AZ IPARI FORRADALOM IDŐSZAKÁBAN 1867–1890

Azok a történelmi feltételek, amelyek megszabták a tőkés fejlődés menetét, az ipari forradalom kibontakozásának irányát és időpontját Magyarországon, alapvető hatást gyakoroltak az ipari proletariátus kialakulására is. A magyarországi kapitalizmus fejlődését alakító három fő tényező — a mezőgazdaság tőkés fejlődésének „porosz" útja, az ország függő helyzete Ausztriától, ugyanakkor soknemzetiségű összetétele — sajátos vonásokat kölcsönzött az ipari munkásság társadalmi összetételének, szociális arculatának, s mindezzel együtt a kibontakozó munkásmozgalomnak is.

E tényezőkkel összefüggésben a legjellemzőbb az volt, hogy Magyarország a múlt század ötvenes éveiben igen elmaradott állapotban érkezett el az ipari forradalom küszöbére. Ennek mélyreható előzményei voltak az ország — általában a kelet-európai országok — évszázados történelmi fejlődésében.

Nyugat-Európa gazdasági-társadalmi haladásával szemben a kelet-európai országok gazdasági szerkezetét már a hanyatló feudalizmus korszakában elmaradottabb technika és munkamegosztás, a városfejlődés vontatottsága, a nagybirtok-rendszer és a feudális földtulajdon megmerevedése, a robotmunkán alapuló majorsági gazdálkodás előtérbe nyomulása, az ipari árutermelés megrekedése jellemezte. Fejletlen volt az ipar céhes-kézműves formája, a város és

a falu közötti s a városon belüli munkamegosztás is. A városok agrárnépességet átalakító hatása gyengén és korlátozottan érvényesült.[1] A helyzet csak a mezőgazdasági árutermelés fejlődésének kedvezett, ami viszont lassította a belső piac erősödését, és korlátozta a tőkefelhalmozás lehetőségét. Mindez arra vezetett, hogy a XVII—XVIII. században, az ipari kapitalizmus kezdeti korszakában, a kelet-európai országok — köztük Magyarország, melynek gazdasági fejlődését a 150 éves török uralom is súlyosan visszavetette — a kialakuló nemzetközi munkamegosztásban egyre inkább az ipari szempontból gyorsan fejlődő Nyugat-Európa függő agrárterületeivé váltak.[2] Az Európa két része között létrejött szintkülönbséget azután szakadékká mélyítette az ipari forradalom kibontakozása Nyugat-Európában.[3]

Magyarország ipari haladását súlyosan akadályozták a Habsburg-elnyomás gazdasági következményei is. Az 1848-as polgári forradalom és szabadságharc a jobbágyrendszer — kelet-európai viszonylatban radikális — megsemmisítésével elhárította a legsúlyosabb gátakat a kapitalizmus fejlődésének útjából, s felvillantotta — természetesen a történelmi feltételek szabta korlátokon belül — az ország szabadabb polgári fejlődésének lehetőségét. A forradalom leverése s ennek következményei viszont még jobban megmerevítették a magyarországi kapitalizmus fejlődésének egyoldalú és torz vonásait: a mezőgazdaság „porosz" utas fejlődését, az ipar elmaradottságát; megpecsételték az ország gazdasági függőségét a nyugati országoknál jóval fejletlenebb monarchiai ipari tartományoktól is (Ausztria, Csehország).

---

[1] Történész-vita a „népi" írókról. Hanák Péter felszólalása. Századok, 1958. 5—6. sz. 749. old.

[2] Az 1. sz. jegyzetben jelölt cikken kívül lásd erről bővebben „Beszámoló a Történettudományi Intézetben rendezett vitáról, az ún. »Kelet-Európa«-kérdésről". TTI Arch. (Kézirat.)

[3] Lásd ugyanott.

A gyári munkásság kialakulása szempontjából a legfontosabb tény a *gyáripart megelőző és előkészítő, már tőkés ipari üzemformák* (az egyszerű tőkés kooperáció és a manufaktúra) *csekély elterjedtsége volt.*

A manufaktúra a termelést és a társadalmat nem tudta mélyrehatóan átalakítani. „Mint gazdasági mesterműemelkedett magasra a városi kézművesség és a falusi háziipar széles alapján",[4] s így a dolgozókat sem a kistermeléstől, sem a mezőgazdaságtól nem szakította el teljesen.[5] A tőkés ipar e formájának, mint a kézmű- és kisipar s a gépi nagyipar közötti átmeneti láncszemnek, igen nagy jelentősége volt az ipari proletariátus szerves kifejlődésében.

A manufaktúra-korszak, miközben a tőkének vetette alá, egyben meg is sokszorozta az iparral foglalkozó (kézműves, háziiparos) népességet, már jóval az ipari forradalom előtt létrehozta a többé-kevésbé állandó bérmunkások nagyobb csoportjait, megteremtette a születő gépi nagyipar számára feltétlenül szükséges specializált szakmunkásságot.[6]

Külön kiemelendo a manufaktúra-rendszernek az agrárnépességre gyakorolt hatása. A mellékesen primitív iparral is foglalkozó agrárnépességből az ipart egyre inkább fő foglalkozásként űző újabb és újabb iparos-munkásokat választott ki,[7] s ahol széleskörűen kialakult, nagy lökést

---

[4] *Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 345. old.

[5] Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 441. old.

[6] A gépi nagyipar fő tendenciája az olcsó, tanulatlan munkások minél szélesebb körű alkalmazása. Születéséhez azonban elengedhetetlenül szükséges volt a manufaktúrák fejlett belső munkamegosztása által létrehozott specializált munkás.

[7] Marx Angliára vonatkozóan a következőket írta: „Az új gyarmati piacokat a középkortól örökül kapott városi munkások viszonylag csekély száma révén nem lehetett kielégíteni, és ugyanakkor a tulajdonképpeni manufaktúrák a hűbériség bomlásával földjükről elkergetett falusi nép előtt új termelési területeket nyitottak meg " *[Marx: A tőke. I. köt. 401. old.]*

Lenin ugyanezt a folyamatot Oroszországra vonatkozóan így jellemezte: „...a termelési folyamatnak a legegyszerűbb műveletekre

adott a területi munkamegosztásnak azzal, hogy a városokon kívül is jelentős ipari körzeteket hozott létre.[8] Végül először teremtett lehetőséget tanulatlan munkások alkalmazására, akiket a képzetlen falusi szegénységből is toborozhattak.[9] Más országokban az ipari forradalom kezdetén ez a manufaktúra-rendszer által kitermelt iparos-bérmunkásság (a manufaktúrák állandó munkásai, a manufaktúrák ún. külső körzetéhez tartozó háziiparosok és formailag önálló kézművesek) alkotta a gyári proletariátus első és fő forrását. Így volt ez pl. Angliában, ahol az ipari forradalom élén haladó textilipar (amely a manufaktúrakorszaknak is vezető iparága volt) elsőnek a gépek által tönkretett takácsok nagy tömegeit változtatta gyári proletárrá. Lényegében így történt Oroszországban is. Bár ott

---

való felbontása — nagyuzemi gépi termelés bevezetésének ez a szükségszerű előkészítő lépése — egyszersmind a kisipart is fellendíti. A környék népességének lehetősége nyílik arra, hogy otthon ilyen részműveleteket végezzen... Paradoxonnak tűnik, hogy a kisiparok (amelyek olykor még »önállóak« is) fellendülése a tőkés manufaktúra fellendülését jelenti — de tény." *[Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd Lenin Művei. 3. köt. 436. old.]*

[8] „*A munka területi megosztása,* amely különleges termelési ágakat az ország különleges körzeteihez köt, új lökést kap a manufaktúraszerű üzemmel, amely minden különlegességet kiaknáz." *[Marx A tőke. I. köt. 332. old.]*

„A területi munkamegosztás nem a mi iparunk jellegzetes vonása, hanem a manufaktúráé (Oroszországban is, más országokban is); a kisiparok nem hoztak létre ilyen nagykiterjedésű vidékeket, a gyár pedig megszüntette e vidékek elzárkózottságát..." *[Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd Lenin Művei. 3. köt. 439. old.]*

„A kézműves termelés túlsúlya, a kis üzemek tömegének fennállása, a munkás és a föld kapcsolatának fennmaradása, a mesternek bizonyos szakmához való kötöttsége — mindez elkerülhetetlenül magával hozza a manufaktúra ipari körzeteinek elkülönülését..." *[Ugyanott, 438. old.]*

[9] "A manufaktúra... minden kézművességben, melyet megragad, létrehozza az úgynevezett *tanulatlan munkások* osztályát, akiket a kézműves üzem szigorúan kirekeszt." *[Marx: A tőke. I. köt. 328. old.]*

az ipari forradalom előtt az ipar igen szűkkörű volt, mégis átment a manufaktúra-rendszer korszakán, s a kibontakozó gyáripar munkásainak többsége a bérmunkás vagy „önálló" szegény kusztárokból került ki. Az ipari tartaléksereg — mint Lenin megállapította — „alighanem legnagyobb részét" a házimunkások (a tőkének alávetett, túlnyomó részben vidéki háziiparosok) alkották.[10]

Magyarországon a tőkés ipar korai és kezdetleges formái nem terjedtek el széleskörűen. A XVI—XVII. században az ipar tőkés formáival alig találkozunk. A magyarországi piacot uraló s a viszonylag fejlett nyugati (német—osztrák) manufaktúrákra támaszkodó osztrák és délnémet kereskedőtőke Magyarországon — az ország háborús viszonyai, a termelőerők fejletlensége s nem utolsósorban a magyar nemesség feudális-rendi ellenállása következtében — nem kezdeményezett ipari vállalatokat.[11] A fejlett nyugati manufaktúrák versenyével szemben eleve előnytelen helyzetű és jelentősebb tőkefelhalmozásra képtelen magyarországi kisiparból viszont az ipar magasabb, tőkés formái nemigen fejlődhettek ki.

A XVIII. század közepén számottevő ipari fellendülés volt tapasztalható. A kezdetleges tőkés üzemformák és a manufaktúrák száma jelentősen növekedett, de ezeknek az üzemeknek többsége igen kevés munkást foglalkoztatott, méretük alig haladta meg a céhes-kézműves üzem kereteit. Létrejött azonban néhány olyan textilipari manufaktúra is (a Valero-testvérek selyemszövő manufaktúrája, a gácsi posztó-manufaktúra, a mosonmagyaróvári és sasvári manufaktúra), amely több száz munkással és iparossal, valamint több ezer háziiparos paraszttal (főleg nőkkel) dolgozott.[12]

[10] Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. 455. old.

[11] „A magyar nacionalizmus történeti gyökereiről" című történészvita jegyzőkönyve. Makkai László felszólalása. TTI Arch. (Kézirat.)

[12] A részletes adatokat lásd *Mérei Gyula:* Magyar iparfejlődés 1790—1848. Közoktatásügyi Kiadó 1951. 82—134. old.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a tőkés iparfejlődés élén — a „klasszikus" úton fejlődő országokhoz hasonlóan — kezdetben Magyarországon is a textilipar haladt. A fejlődés azonban csakhamar más irányt vett. A nagyobb textilmanufaktúrák többsége a XVIII—XIX. század fordulója után rövidesen eltűnt vagy visszafejlődött.[13]

Az 1848-as forradalom előtti korszak a textil- és általában a tömegcikk-iparban csak jelentéktelen méretű üzemeket és vállalkozásokat eredményezett. A század közepén Ausztriában és Csehországban megindúló ipari forradalom hatására azután ezen — a manufaktúra-korszak szempontjából legfontosabb — iparágak Magyarországon végleg visszafejlődtek.[14]

Az 1848-as forradalom előtt megjelenő és már tőkés formákat felmutató iparágak közül csak az élelmezési ipar (malom-, cukor-, szeszipar), valamint a vas- és gépipar néhány ága maradt életképes. Az ötvenes—hatvanas években — a mezőgazdaság tőkés fejlődésével párhuzamosan és annak hatására — csak az élelmezési iparban jelentkeztek nagyobb mértékben az ipari forradalom kezdetei.

A korai tőkés ipari formák gyengeségét, az ipar elmaradottságát tükrözik a XIX. század első feléről és közepéről fennmaradt statisztikai adatok, amelyek az ipari üzemek és az iparos népesség számáról, összetételéről s a lakosság egészéhez viszonyított súlyáról szólnak. Ezek igen hiányosak és megbízhatatlanok, mégis hozzávetőleges képet adnak az ipari forradalom előtti időszak ipari fejlettségéről s az iparral foglalkozó népesség arányáról. 1805-ben a mintegy kilenc millió lakosú országban kereken 88 500 kézműves, iparos volt. 1840-ben — Fényes Elek adatai szerint — az ország

---

[13] A Valero-féle üzem pl. 1818-ban már csak 70 állandó munkást foglalkoztatott; erősen visszaesett a magyaróvári és a sasvári manufaktúra is. *[Lásd Mérei: Id. mű, 98. és 123. old.]*

[14] Lásd *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon. 1867—1900. Szikra 1954. 8. old.

több mint 12 millió lakosából 117 000 a „mesterember és kontár", tehát az ipart önállóan űzők száma.[15]

Az ipari munkások (céh-legények, bányászok, manufaktúra-munkások) létszáma bizonyára megközelítette az iparosokét, az iparral foglalkozó egész népesség azonban még így is az ország lakosságának igen kis hányada volt. Az 1857. évi — ugyancsak igen megbízhatatlan — statisztikai összeállítás az ország lélekszámát 13 600 000-re teszi, ebből 3 860 000 volt az ún. „termelő népesség", ezen belül 227 000 a „gyáros és iparos" és 182 000 a „segédmunkás az iparnál", vagyis a „termelő népesség" mintegy 10%-a foglalkozott iparral.[16] Ez az arány azonban nyilvánvalóan erősen túlzott. A hibát feltehetően részben a „termelő" fogalmának helytelen használata, részben pedig az okozhatta, hogy az „iparos" kategóriába sorolták a mellékesen primitív háziiparral foglalkozó mezőgazdasági dolgozók egy részét is.[17] Az „ipari segédmunkás" kategórián belül is igen alacsony lehetett a tényleges ipari bérmunkások száma. Túlnyomó részük a céhes és kézműves ipar legényei közül került ki, többségük számára azonban a munkáshelyzet inkább csak átmeneti társadalmi állapotot jelentett.

Egy nagyobb munkáscsoport volt csak, amely már régóta valóban bérmunkás-sorban élt: a bányászság és a kohómunkásság. Komolyabb gyári jellegű üzem a század közepéig igen kevés volt Magyarországon. Egy, az 1840-es évek első feléből származó osztrák statisztikai összeállítás szerint a „nagyobb üzemek" évi termelési értéke — egy lakosra számítva — Alsó-Ausztriában 77, Morvaországban és Sziléziában

---

[15] Lásd *Fényes Elek:* Magyarország statisztikája. Trattner—Károlyi. Pest 1842. I. köt. 115. old.

[16] Lásd *Lederer Emma:* Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Közoktatásügyi Kiadó 1952. 28—29. old.

[17] Hogy a 10 %-os arány erősen túlzott, azt közvetve egy későbbi adat is bizonyítja: a majdnem 50 évvel később, 1900-ban megtartott népszámlálás az iparral foglalkozó népesség arányát csupán 13,7 %-ban állapította meg.

29, Csehországban 27, Lombardiában és Felső-Ausztriában 25 forint volt, Magyarországon ugyanakkor 5 forint; a tíz és félmillió lakosú Magyarország üzemeiben termelt érték nagysága nem érte el a kétmillió lakosú Morvaország és Szilézia iparának termelési értékét.[18]

Az ötvenes évek végén Budapesten a „gépi erővel" is dolgozó üzemek munkássága mindössze kb. 4—5000-re tehető.[19]

Az iparos népesség összetétele s a háziipar helyzete még világosabban mutatja a korai tőkés ipari üzemformák fejletlenségét. Az ipari forradalom kezdetén Magyarországon a viszonylag szűk iparosság fő típusa, legszámosabb rétege nem az alapvető közszükségleti cikkeket áruként gyártó kisiparos vagy a többé-kevésbé már tőkés viszonyok között dolgozó (gyakran formailag „önálló") iparos-munkás, hanem az olyan — túlnyomórészt falusi — kézműves volt, aki nemcsak a tőkés termeléssel, hanem az egyszerű árutermeléssel sem állt szorosabb kapcsolatban.[20] Az 1870-es évek elején, tehát a gyáripar első nagyobb arányú fellendülése idején,

---

[18] A statisztikai adatokat közli és elemzi *Mérei:* Id. mű, 261. és 262. old. — Megjegyzendő, hogy az összeállítás — bár Magyarország ipari elmaradottságát plasztikusan érzékelteti — csak igen hozzávetőleges kép alkotására alkalmas. A valóságban — a termelt érték nagyságát tekintve — a helyzet Magyarországon bizonyos fokig kedvezőbb volt, ugyanis az összeállítás pl. a nagy termelési értéket előállító malomipari üzemeket számításon kívül hagyta.

[19] Lásd *Sándor Vilmos:* A budapesti malomipar kialakulása. 1839—1880. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Budapest 1959. 342. old.

[20] Lenin a különböző ipari üzemformákat — a kapitalizmus fejlődésében elfoglalt helyüknek megfelelően — határozottan megkülönböztette egymástól. „A városokban a kézművesség a mindennapi élet elmaradhatatlan alkotó eleme, de a falvakban is nagymértékben elterjedt, és kiegészíti a parasztgazdaságot." „Az ipar e formájában még nincs árutermelés... Természetes hát, hogy a a kézművesipart ugyanolyan maradiság, elaprózottság és szűklátókörűség jellemzi, mint a kisüzemi patriarchális mezőgazdaságot." *[Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd Lenin Művei. 3. köt. 337., 338—339. old.]*

a budapesti kereskedelmi és iparkamara területén (vagyis Budapesten, Pest, Szolnok, Esztergom, Fejér, Nógrád, Heves, Csongrád és Bács-Bodrog megyében) 41 600 iparost írtak össze. Ezek 17%-a suszter és csizmadia, 9%-a szabó, 9%-a asztalos és bognár, 7%-a falusi kovács, 5%-a kőműves volt. Jellemző, hogy a takácsok az iparosoknak csupán 6%-át, a vargák és tímárok alig 2%-át tették ki.[21] A több mint két és félmillió lakosú országrészben, ahol textilgyár szinte egyáltalán nem volt, mindössze 2500 takácsmester dolgozott. Hasonló volt a helyzet más árutermelő ágakban is (pl. fémtömegcikk-ipar, szeg-, tű- stb. gyártás.)

Ami a háziipart illeti — mint már utaltunk rá —, általában nagy szerepet játszott az ipari kapitalizmus kialakulásában. A háziipar Magyarországon is igen elterjedt volt; elterjedtsége azonban nem a korai tőkés iparformákkal, hanem az ország gazdasági elmaradottságával, az ipar és a mezőgazdaság közötti fejletlen munkamegosztással, a primitív naturálgazdálkodással függött össze. A XVIII. század végi és az 1848 előtti textilipari fejlődés ezen a téren is bizonyos előrehaladást eredményezett, és megindult a tőke behatolása a paraszti háziiparba. A negyvenes években egyes vidékek falusi szegénysége számára — főleg Észak-Magyarországon — nem lebecsülendő mellékkeresetet jelentett a tőkés manufaktúrák vagy a kereskedők számára végzett paraszti házimunka. A század közepén azonban — a későbbi adatok tanúsága szerint — itt is visszaesés következett be.

Az ipari forradalom küszöbén a kapitalizmus csak igen korlátozott mértékben hatolt be a magyarországi paraszti háziiparba, és ez elsősorban a textiliparban volt jelentős. 1884-ben, amikor a háziiparosokat először írták össze Magyarországon, még kereken 800 000, túlnyomó részben

---

[21] Bericht der Budapester Handels- und Gewerbekammer über Gewerbe und Industrie des Budapester Kammerdistrictes für die Jahre 1870—1875. Budapest 1877. (A továbbiakban: Bericht...) 72—94. old. adatai alapján.

szövő-fonó háziipart üző személyt találtak.[22] Ezek azonban szinte teljesen kívül rekedtek a tőkés árutermelés körén. A parasztcsaládokon belül az asszonyok és a lányok majdnem kizárólag mellékesen űzték a háziipart, családi szükségletre.

A háziipar primitív, középkori jellege világosan kirajzolódik az ország kereskedelmi és iparkamaráinak az 1879. évben összeállított jelentéseiből. Ezek szinte az ország minden területéről azt állapítják meg, hogy a háziiparosok munkája csaknem kizárólag saját szükségletük fedezésére szorítkozik, a termékeket alig bocsátják áruba. Ugyancsak egészen ritka az olyan eset, hogy a háziiparosok termékeit kereskedők vásárolják fel. Csak néhány vidéken termeltek eladásra. Így Brassóban a parasztság szegényebb rétegei eladásra is készítettek házifonatokat, fa- és agyagkészítményeket. Az áruforgalommal kapcsolatban álló háziipar csak az ország északi területein volt valamelyest kiterjedtebb. Itt néhány község (Nagylévárd [ma: Velké Leváre], Szentjános [ma: Svätý Ján]) egész lakossága késgyártással foglalkozott; Trencsén és Zólyom megyében eléggé jelentős volt a vándoripar (sodrony, pléhtárgyak, játékok stb. készítése); helyenként (Hont, Zólyom megyében) a csipkeverők készítményeit kereskedők vásárolták össze.[23]

Ez a háziipar az osztrák—cseh textil-gyáripar behatolása következtében rohamosan szorult vissza, a háziiparosok száma gyorsan csökkent, de végső pusztulásáig megőrizte primitív, középkori jellegét. 1900-ban már csak 400 000

---

[22] Lásd Magyarország háziipara az 1884. év elején. Összeállította *dr. Jékelfalussy József*. Statisztikai Hivatal. Budapest 1885. 10. old. — Sajnos az 1884-es összeírás tudatosan kihagyta a kereskedők és gyárosok számára dolgozó háziiparosokat *[vö. Ferenczi Imre: A magyarországi háziipar és a budapesti otthoni munka. Törvény- és Munkavédelem Magyarországi Egyesületének kiadványa. Budapest 1908. 9. old.]*, ezek száma azonban teljesen elenyésző volt.

[23] A részletes adatokat lásd Jelentés az ipari szakoktatás és háziipar jelen állásáról. Budapest 1881. 91—146. old.

mellékesen háziipart űző személy élt Magyarországon; a háziipart fő foglalkozásként művelők száma ugyanakkor 43 000, közöttük azonban már csak 2750 a textil-háziiparos. A fennmaradó 40 000 fő cigánykovács, szegkovács, üstfoltozó, kosárfonó, tégla-vályogvető stb. volt.

Az 1901. évi gyáripari statisztika szerint a gyárak számára dolgozó textil-háziiparosok száma mindössze 2400, ezek is voltaképpen szabók voltak, akik szabóipart is folytató textilgyáraknak dolgoztak. A gyárak számára dolgozó textil-háziiparosság ugyanakkor pl. Csehországban még mindig több mint 70 000 főt számlált.[24]

Az ipari proletariátus formálódása már jóval az ipari forradalom kezdete előtt megindult. E folyamatban az ipar manufaktúra-korszaka igen nagy jelentőségű lépcsőfok volt. Megteremtette a későbbi gyári proletariátus alapvető magvát, mélyrehatóan átalakította és megnövelte a középkorból örökölt iparos népességet; az egyes országok fejlődési feltételeitől függően, többé-kevésbé széles kaput nyitott az agrárszegénység nagyobb csoportjai számára az ipar felé. A tőkének egyre inkább alávetett paraszt-iparos, iparos-munkás fokozatok elősegítették az agrárszegénység szerves beolvadását a formálódó ipari proletariátus soraiba. Ezt a tőke természetéből fakadó nehéz és szenvedésteli, de mégis-csak előrehaladó folyamatot a manufaktúra-korszak vezető iparágai — a textil- és általában a tömegcikk-ipar — könnyítették meg a legjobban. Ugyanis igen nagy munkaerő-szükséglettel jelentkeztek, és messzemenően alkalmazkodtak a mellékesen primitív háziiparral is foglalkozó, de az ipari munkában járatlan agrárlakosság helyzetéhez és életkörülményeihez. Maguk mentek el a parasztokhoz, s megelégedtek azzal, hogy a különböző műveleteket — pl. a fonást — a parasztcsalád tagjai továbbra is csak munkaidejük egy részében végezzék, sőt, ráépültek a parasztcsaládokon belüli sajátos férfi-nő munkamegosztásra is.

---

[24] Lásd *Ferenczi Imre:* Id. mű, 31. old.

Magyarországon a korai tőkés iparformák s a manufaktúraipar elmaradottsága gátlóan hatott az iparral foglalkozó népesség belső összetételének fejlődésére. Az iparosság zöme a még kisárutermelőnek sem tekinthető középkori kézművesség színvonalán állott, a falusi háziipar pedig az önellátó parasztgazdaság keretei között maradt. Emiatt az ipari forradalom előtti évtizedekben hallatlan nehézséggel járt a paraszti szegénység számára, hogy áttérjen az ipari munkára. Mindez szűkítette az ipari forradalom később szükségessé váló munkástömegeinek forrásait. A bérmunkára alkalmas és gyakorlott munkások osztálya — amelynek létrejötte, mint Lenin megállapította, még a mezőgazdaságban is hosszú folyamat — rendkívül nehezen és vontatottan alakult ki. Magyarországon a múlt század ötvenes, hatvanas éveiben formálódó gyári proletariátusnak a manufaktúra-korszak által kitermelt belső forrásai lényegében hiányoztak. A gyári munkásságnak csak két potenciális tartaléka volt Magyarországon: az elmaradott, elaprózott, túlnyomóan vidéki kézművesség (kézművesek és azok munkásai), valamint a nagyszámú, nemcsak képzetlen, de az ipartól és az ipari munkától teljesen távol álló agrárproletariátus.

A nagyipari munkásság kialakulását, összetételét és társadalmi forrásait alakító másik fő mozzanat az ipari forradalom sajátos magyarországi iránya volt.

Az ipari fogyasztási cikkeket gyártó nagyipar, mindenekelőtt a textilipar hiányát, mint szinte egyedülálló magyarországi sajátosságot, marxista gazdaságtörténeti irodalmunk sokszor és jelentőségének megfelelően hangsúlyozta.[25] Mindeddig azonban kevéssé elemezte ennek kihatását a magyarországi ipari proletariátus összetételének alakulására.

Ismeretes, hogy Nyugat-Európában, mindenekelőtt Angliában a XVIII. század végén, majd Franciaországban a XIX. század húszas—harmincas éveiben a gépi nagyiparra való

[25] Legátfogóbban ezt a problémát Sándor Vilmos fejtette ki „Nagyipari fejlődés Magyarországon. 1867—1900" című művében.

áttérés a fogyasztási iparcikkek termelésének, ezen belül is először a textilipar gyári megszervezésével kezdődött. Az ipari alapanyagok és fűtőanyag termelése ennek hatása alatt lendült fel óriási mértékben. Mindezt csak később követte a termelőeszközöket előállító gyáripar fejlődése. A textil- és fémtömegcikk gyáripar kialakulása után a gépeket és a termelőeszközöket még jó ideig nem nagyüzemi keretek között állították elő; Angliában az ipari forradalom kibontakozása idején a közlekedés forradalmasodása (a gőzvasúttal és gőzhajóval) még szinte meg sem kezdődött.

Ennek megfelelően Angliában az első, legrégibb nagyipari proletárcsoport a textilipari gyári munkásság volt; ezt követték a nagyüzemi keretek között dolgozó szén- és vasbányászok.[26] Még később — valójában csak a XIX. század negyvenes éveiben — kezdett kialakulni a termelő- és közlekedési eszközöket gyártó vas- és gépipari gyári munkások csoportja. A többi európai országban — Franciaországban, Németországban, Oroszországban —, amelyekben később, más-más technikai színvonalon, különböző külső és belső körülmények között bontakozott ki az ipari forradalom, a fejlődés menete már lényeges módosulásokat mutat. De a textilipar, a tömegcikk-ipar szerepe — mindenekelőtt a munkásság létszámát tekintve — ez országok gyáriparában is kiemelkedő helyet foglalt el.[27]

---

[26] *Engels:* A munkásosztály helyzete Angliában. Lásd *Marx – Engels* Művei. 2. köt. Kossuth Könyvkiadó 1958. 238. old.

[27] Így pl. az iparilag elmaradott Oroszországban, ahol az ipari forradalom a múlt század utolsó harmadában zajlott le, a XIX. és a XX. század fordulóján a legkiemelkedőbb gyáripari ágakban a munkások körülbelüli száma a következő volt:

Fonó- és szövőipar	622 000
Vas- és fémipar	236 000
Élelmezési és cukoripar	189 000
Faipar	74 000

[K. A. Pasitnov: Die Lage der arbeitenden Klasse in Russland. Stuttgart 1907. 74. old.]

Mit jelentett ez a fejlődés a gyári proletariátus kialakulása szempontjából? Egyrészt azt, hogy a nagy munkaerő-szükségletet igénylő textilipar — s a tömegcikk-ipar más ága is — bőven meríthetett munkásokat a technika forradalma által tömegével deklasszált, félig önálló takácsok, manufaktúramunkások óriási táborából. Másrészt ez a technikai forradalom lehetővé tette a szakképzetlen munkások tömeges alkalmazását.

A textiliparban és az egyszerű munkagépekkel dolgozó más tömegcikkeket gyártó ágakban kibontakozó ipari forradalom egyik legnagyobb horderejű következménye éppen ebben rejlett: a takácsok, az iparosok szakképzettségére egyre kevésbé volt szükség. Ezzel megnyílt az út az ipari munkások seregének nagyméretű és kíméletlen kibővítésére, a nők és gyermekek, a szakképzetlen mezőgazdasági munkások bevonására a gyári termelésbe. Angliában a kapitalizmus e korszakában részben ez volt a háttere a munkásság különösen brutális, kíméletlen kizsákmányolásának.[28] A technikai forradalom ily módon a *betanított gépmunkást* emelte a gyáripari proletariátus tipikus alakjává, egyben számbelileg legszélesebb rétegévé.[29]

---

[28] „A munkaerőnek ez az egyre erősödő, extenzív felhasználása, melyet később, a XIX. század második felében, a munkaerő intenzív kihasználása, többek között kvalifikált munkaerő alkalmazása követett, részben arra vezethető vissza, hogy a gép használata egyre több tanulatlan munkás alkalmazását tette lehetővé. Ez a munkaerő összetételében végbement egyik legdöntőbb változás: ha a munkamegosztással már a manufaktúra lehetővé tette a kézműiparral szemben egyre tanulatlanabb munkaerők alkalmazását, a gépesítés ezt a folyamatot rendkívüli mértékben meggyorsította. Az ipari kapitalizmus ezen első szakasza, az egyes munkás átlagos szakképzettsége gyors visszaesésével egyidejűleg, kíméletlenül kibővítette az ipari foglalkoztatottak seregét. Ez azért történt, mert az átlagosan szükséges társadalmi munkának mind kevésbé kellett minőséginek lennie, vagy mert éppen ezért a munkást már gyermekkorában bevonták a munkába." *[J. Kuczynski: A munkásosztály helyzete Angliában. Szikra 1951. 44—45. old.]*

[29] A „specializált munkásoknak a manufaktúrára jellemző hierarchiája helyébe ezért az automatikus gyárban... a *munkák egyen-*

A betanított gépmunkás volt az a munkástípus, amelynek létfeltételei a leggyorsabban és a legradikálisabban kényszerültek alkalmazkodni a kapitalizmus viszonyaihoz. A hatalmas létszámú, főleg textilipari gépmunkásság elsősorban az ipari forradalom által szakmájukban is deklasszált takácsokból, ezen túlmenően azonban a dolgozó népesség legkülönbözőbb rétegeiből (háziiparosok, mezőgazdasági proletárok, napszámosok, nők, gyermekek) regrutálódott, ugyanakkor — egy gép kiszolgálásához láncolva — a leggyorsabban és a legerősebben kötődött a gyárhoz és a proletársorshoz. Ez volt a munkásságnak az a része, amelyet a legközvetlenebbül érintett a kapitalista termelés, az anarchia és a verseny minden viszontagsága. Az akkor még számbelileg kicsiny, a munkahelyét váltogatni képes, az „önálló" iparossá válás reményével is eltelt *szakmunkással* s a falu és a város között vándorló, gyakran idénymunkás *napszámossal* szemben a betanított gépmunkás volt a legjobb bázisa az örökletes törzsproletariátus kialakulásának. A XIX. század első felében ez a munkástípus a forradalmi angol munkásmozgalom központi alakja,[30] s az európai kontinens (Lyon-

---

lősítésének, vagyis nivellálásának tendenciája lép" — írja Marx. A gyárak munkásai három csoportra oszlanak: 1. gépmunkások; 2. „adogatók", akik a gépmunkások kezére dolgoznak (főleg gyermekek); 3. a gépi berendezést ellenőrző és javító személyzet. Ez utóbbiakat, akikhez az akkori kisszámú *szak*munkásság is tartozott, Marx így jellemzi: „Magasabb fokon álló, részint tudományosan képzelt, részint *kézművesszerű munkásosztály ez, amely kívül esik a gyári munkások körén* (Kiemelés tőlem. — *L.M.*), és csak hozzájuk van csatolva." E „kézművesszerű" munkásokat, mint nem gyári munkásokat, az angol gyári törvények hatályuk alól kifejezetten kizárták. *[Marx: A tőke. I. köt 392. old.]*

[30] „Ha most áttérünk az angol ipari proletariátus egyes fontosabb csoportjainak tüzetesebb vizsgálatára... a gyári munkásokkal kell kezdenünk, vagyis azokkal, akikre a gyári törvény hatálya kiterjed. Ez a törvény azoknak a gyáraknak a munkaidejét szabályozza, amelyekben víz- vagy gőzerővel gyapjút, selymet, gyapotot és lent fonnak vagy szőnek. Ezek a legfontosabb angol iparágak. Az itt dolgozó munkásság az angol munkások legnépesebb, legrégibb, leg-

ban, Sziléziában stb.) első nagyarányú munkásmegmozdulásainak élharcosa.

Az ipari forradalom és az ipari munkásság kialakulásának útja — a fentebb vázolt történelmi előzmények szerves folytatásaként — Magyarországon másképpen haladt. Az ipari forradalom üteme nálunk későn, csak az 1867-es kiegyezés által teremtett talajon gyorsult meg. A gépi nagyipar e fejlettebb időszakát Nyugat-Európában a gépgyártás nagyarányú fejlődése, a gépi technika színvonalának magasabb foka, a munka intenzitásának, általában a kvalifikált munkaerő szerepének jelentős növekedése jellemezte.[31] A szakmunkásság növekvő szerepe mindenekelőtt a gépgyártás fejlődésével függött össze. Már Marx rámutatott arra, hogy „a gépekkel együtt új munkásfajta születik: a gépek termelője".[32] A gépi nagyipar fő tendenciája továbbra is a tanulatlan (illetve betanított) munkások mind nagyobb arányú alkalmazása maradt; a gépgyártás bevezetése és elterjesztése, vezető gyáripari ággá válása azonban (ez iparág technikai sajátosságai, a bonyolult szerszámgépek alkalmazása következtében) nagymértékben megnövelte a szakmunkás-szükségletet.[33]

Magyarországon, mint ismeretes, az ipari forradalom élén az élelmezési ipar haladt. Az 1860-as években európai viszonylatban is nagyarányú, technikailag fejlett malomipar alakult ki, s nagymértékben növekedett a szeszipar és a cukorgyártás. Az élelmezési ipar a gyáriparon belüli döntő túlsúlyát az ipari forradalom egész korszakában, sőt szinte az

értelmesebb és legenergikusabb, tehát legnyugtalanabb és a burzsoázia által a legjobban gyűlölt csoportja; ezek s elsősorban a pamutgyárakban dolgozó munkások állnak a munkásmozgalom élén, mint ahogy munkáltatóik, elsősorban Lancashire gyárosai vezetik a burzsoázia agitációs tényked[illegible]sét." *[Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. Lásd Marx—Engels Művei. 2. köt. 334. old.]*

[31] Lásd *J. Kuczynski:* Id. mű, 77. old.

[32] *Marx:* A tőke. I. köt. 413. old.

[33] A gépiparban a betanított munkások szerepe csak a további technikai fejlődéssel párhuzamosan növekedett.

egész kapitalista korszakon át megtartotta, s a munkáslétszám szempontjából is az egyik legfontosabb iparág volt Magyarországon. 1890-ben — a bányászatot leszámítva — a nagyipari munkásság kereken 25%-a (26 000) fő az élelmezési iparban dolgozott.[34]

A másik fő terület, amelyen 1857 után az ipari forradalom megindult, a vasipar és a gépgyártás néhány ága (mozdony- és vagongyártás, mezőgazdasági gépgyártás) volt. Ezek az iparágak az adott korlátok ellenére is fejlődhettek; fellendülésüket alapjában az osztrák ipari és a magyar mezőgazdasági termékek szállításával, a vasútépítéssel és a nagybirtokok gépesítésével összefüggő osztrák—magyar tőkés-nagybirtokos érdekek teremtették meg. A vasúthálózat növekedése, az élelmezési, a vas- és gépipar fejlődése vetette meg az alapját a bányászat nagyobb arányú fellendülésének is. A bányászok mellett a nagyüzemi proletariátus legnagyobb és legjelentősebb osztagává csakhamar a vas-, fém- és gépipari munkásság vált: 1890-ben — a bányászokat leszámítva — az összmunkásság több mint 31%-a dolgozott a vas- és gépiparban, ezen belül a gépipar foglalkoztatta a munkásoknak közel 18%-át.[35] Az 1870-es években a budapesti gyári munkások egyharmada,[36] a századforduló idején több mint 40%-a tartozott e réteghez.[37] E munkásréteg súlya azonban az összmunkásságon belül valójában még nagyobb volt, hiszen a többi gyáripari ágak is jelentős számú vas- és gépipari munkást (gépkarbantartók, gépészek, lakatosok stb.) foglalkoztattak.

Az 1890-es évekig az élelmezési, továbbá a vas- és gépiparon kívül csak az építőanyag-iparban (téglagyártás, üveg-

---

[34] Az adatokat lásd *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon. 596. old.

[35] Lásd ugyanott.

[36] Lásd ugyanott, 253. old.

[37] Az 1901. évben a Magyar Korona Országaiban fennállott gyárak üzemi és munkásstatisztikája. Budapest 1903. (A továbbiakban: Gyáripari statisztika. 1901.).

ipar) volt valamelyest jelentős a gyári munkások száma. A textilipar, általában a tömegcikk-ipar a kilencvenes évekig szinte teljesen hiányzott. 1890-ben mindössze 4500 textilipari gyári munkás (az összmunkásság alig 5%-a) volt az országban.

Hogyan hatott az ipari forradalom iránya a gyári munkásság kialakulására és összetételére?

A munkások összlétszáma — az eléggé megbízhatatlan népszámlálási adatok szerint — a következőképpen alakult: 1870-ben mintegy 350 000 ipari munkás (és kb. 40 000 bányász) élt az országban, 1880-ban kereken 400 000, 1890-ben 480 000, 1900-ban pedig kb. 700 000.[38] Gyorsabb volt a *gyári* munkások növekedése: számuk — a bányászok nélkül — 1870—1880-ban mintegy 70 000-re, 1890-ben 102 000-re, 1900-ban 270 000-re tehető.[39]

Az adatok helyes értékelése szempontjából rögtön hangsúlyozni kell, hogy Magyarországon 1890-re lezajlott az ipari forradalom döntő szakasza: a kilencvenes évek elején az ipari termelés értékének nagyobbik felét már a gyáripar adta.

Az ipari forradalom kibontakozásának döntő szakaszában tehát a gyári munkásság létszáma nem emelkedett jelentősen; a munkáslétszám csak az 1890-es évektől kezdve növekedett erőteljesebben. Ez — a gyáripari fejlődés általános korlátozottsága mellett — a nagyipar egyoldalú fejlődéséből, az élelmezési ipar vezető szerepéből, a textilipar teljes hiányából következett. Az a tény, hogy nálunk az élelmezési ipar túlsúlya a textilipar és általában a tömegcikkipar szinte teljes hiányával párosult, már eleve szűkítette a gyári munkásság számszerű fejlődését. Az élelmezési ipar termelési-technikai sajátossága, hogy viszonylag igen nagy termelési érték előállításához — a feldolgozásra kerülő me-

[38] Az 1870., 1880., 1890. és 1900. évi népszámlálás adatai.

[39] Lásd *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon. 596. old. — 1870 körül, a gazdasági fellendülés idején a munkáslétszám nem volt alacsonyabb, mint 1880-ban.

zőgazdasági termények nagy értéke s a tömeges termelés lehetőségéből adódó nagy termelékenység miatt — igen kevés munkásra volt szükség. E megállapítást plasztikusan ábrázolja egy egyszerű számítás. 1898-ban az élelmezési nagyipar kb. 47 000 munkása 645,97 millió korona, a textilipar mintegy 14 000 munkása 53,47 millió korona termelési értéket állított elő.[40] Az élelmezési iparban egy munkásra 13 791 korona, a textiliparban 3842 korona évi termelési érték jutott. Tehát ha az ipari forradalom élén a textilipar haladt volna — s tegyük fel —, ez állított volna elő akkora termelési értéket, mint az élelmezési ipar, akkor nem 47 000, hanem három és félszer annyi, kereken 164 000 munkásra lett volna szükség. Ezzel szemben nálunk a századforduló idején a gyáripar által termelt érték közel 45%-át az élelmezési ipar (nagyrészt a malomipar) szolgáltatta, de a gyári munkásoknak csak 20%-át foglalkoztatta.

Természetesen nemcsak a munkásság korlátozott számáról volt szó, hanem sajátos szakmai összetételéről is. Az élelmezési ipar különböző ágai túlnyomó részben a puszta napszámos-segédmunkára épültek. Egy hatalmas kapacitású malmot néhány molnár és gépész s viszonylag nem nagyszámú napszámos tartott üzemben. A sok munkást foglalkoztató ágak (cukorgyártás, szeszipar) nem is állandó, hanem csak *idénymunkás* napszámosokat alkalmaztak. Az élelmezésipari üzemeknek csak kb. 60%-a dolgozott az egész éven át. Ez a szám azonban nem tükrözi a valóságot, mert az iparstatisztikában csak azokat sorolták az egész évben dolgozó gyárakhoz, amelyek „rendes, állandó munkásaikat nem bocsátották el".[41] Vagyis: a malom- és élelmezési ipar egyoldalú fejlődése nemcsak a proletariátus számbeli növekedését akadályozta, hanem az állandó, gyárhoz kötött nagyüzemi munkásság, a gyári törzsproletariátus kialakulását is.

Mi volt a helyzet a legtöbb munkást foglalkoztató vas-

[40] Lásd ugyanott, 546—547. old.
[41] Gyáripari statisztika. 1901. 84. old.

és gépipar területén? Bár az első üzemei már 1848 előtt megjelentek, ezen iparágak fejlődése különösképpen ugrásszerűen ment végbe. A vas- és gépipar a termelés koncentrációjának magas fokán, viszonylag fejlett technikai színvonalon alakul ki. E döntő gyáripari ágak munkásainak többsége szakmunkás, kisebb része napszámos-segédmunkás volt. A betanított gépmunkások száma a vas- és gépiparban ebben az időben igen alacsony volt. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1870—1875. évekre vonatkozó adatfelvétele szerint az Óbudai Hajógyár különböző üzemegységeiben 1875-ben 736 szakmunkás és 32 tanonc, 341 napszámos és kb. 150 betanított gépmunkás dolgozott; a Magyar Államvasutak Gépgyárában 486 szakmunkás, 77 segéd- és betanított munkás, Vidats István mezőgazdasági gépgyárában pedig 82 szakmunkás, 10 tanonc és 20 napszámos. A vasúti javító üzemekben még magasabb volt a szakmunkások aránya. Egyedül a technikailag legfejlettebb Ganz-gyárban mutatnak bizonyos fokig más képet az adatok: itt 208 szakmunkás és 59 tanonc mellett 286 napszámos és betanított munkás dolgozott.[42]

A munkáslétszám szempontjából számottevő építőanyagipar, egy-két ág kivételével, mint például az üveggyártás — még sokkal inkább a napszámos idénymunkára épült, mint az élelmezési ipar. A századforduló idején a kő-, föld-, agyagipari üzemeknek csupán 35,2%-a termelt folyamatosan, egész éven át. Ezzel szemben a vasgyárak 83%-a, a gépgyárak 93%-a, a munkáslétszám szempontjából nem számottevő textilgyárak 77,3%-a folyamatosan üzemben volt.[43]

A textilipar hiánya, az élelmezési ipar elsődlegessége, mint láttuk, erősen korlátozta a gyári munkásság számbeli növekedését az 1890-ig tartó évtizedekben, amit a vas- és

---

[42] Az adatokat lásd Bericht... 158—190. old. — Sajnos a legtöbb gyár nem részletezte munkásainak szakmai megoszlását.

[43] Gyáripari statisztika. 1901. 84. old.

gépipar fejlődése csak részben ellensúlyozott. Ugyanakkor ez volt az az időszak, amikor — a legtöbb munkát igénylő mezőgazdasági munkafolyamatok gépesítésével, a részes művelés kiszorulásával, a falusi szegénység állattartási lehetőségének csökkenésével stb. — végleg kialakult a magyarországi mezőgazdasági proletariátus hatalmas tömege. Az 1880-as évek végéig ezt a folyamatot bizonyos mértékig ellensúlyozta a mezőgazdaságban a munkaigényes ágak növekedése, a művelhető terület kiszélesítése, a vasútépítés, a folyamszabályozás stb. Mindezek ellenére igen súlyosan esett latba, hogy az ipari forradalom döntő szakaszában a gyáripar agrárnépességet felszívó hatása igen kicsiny volt.[44]

Különösképpen akadályokba ütközött az agrárproletárok *állandó* gyári munkássá válása. Ez mindenekelőtt abból következett, hogy a nyugati országok ipari forradalmának jellegzetes munkásalakja, a tömegesen deklasszálódó, részben önálló iparosokból, részben a legkülönbözőbb dolgozó rétegekből — jelentős mértékben az agrárproletariátusból — származó gépmunkás-típus kialakulásának lehetősége alig volt meg Magyarországon. Az agrárproletariátus viszonylag kicsiny része is többnyire csak napszámos-segédmunkássá válhatott, s gyárba kerülése után csak lassan és nehezen vetette le idénymunkás, kétlaki jellegét és beállítottságát.

A tanulatlan munkások nagy tömegeinek a mezőgazdaság és az ipar közötti folytonos vándorlása, a „kétlakiság", nemcsak az ipari forradalom idején, hanem a későbbi évtizedekben is a magyarországi munkásság egyik jellegzetes vonása volt. E nagyarányú fluktuáció az idényjellegű iparágakon kívül kiterjedt az állandóan dolgozó iparágakra is; nagy méreteit számos korabeli adat bizonyítja. Így a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1878-ban a gyufagyári munkásokról azt állapította meg, hogy „a vidéki

[44] Lásd *Szentmiklóssy Lajos:* A magyar agrárkérdéshez. Gondolat, 1936. 2. évf. 3. sz.

gyárosoknak aratás idejében rendesen meggyűl a bajuk munkásaikkal, kiket csak fokozott bérrel tarthatnak meg vállalatuknak".[45] A munkáselvándorlás miatt számos ilyen üzemnek nyáron be kellett szüntetnie működését.

„A faluról érkezett napszámosok — írja Ruzsás Lajos a pécsi Zsolnay-gyár történetéről szóló monográfiájában — egy ideig még nem szakadtak el régi foglalkozásuktól. A tavaszi munka kezdetén vagy aratás idején gyári helyüket sokan elhagyták, és visszatértek a mezőgazdasági munkához. A fokozódó városba özönlés következtében azonban ősszel egyre nehezebbé vált a gyári munkahely visszaszerzése. A vezetőség az ilyen »rendetlen« munkásokat mindinkább a legnehezebb munkára, a csőgyárba osztotta be. Így Heiszler József püspökbogárdi napszámos is azért került 1882-ben a csőgyárba, mert nyaranként — a nyilvántartás bejegyzése szerint — aratómunkára többször kilépett."[46]

A gyárakból sok munkást vontak el évről évre a tavasszal meginduló építkezési, vízi, csatornázási és földmunkák is, amelyekhez az ipari munkában járatlan mezőgazdasági dolgozók erősen vonzódtak. „A munkások állhatatlansága a mezőgazdasági munka idején még csak fokozódott — olvassuk egy, a századforduló utáni évek munkásproblémájával foglalkozó tanulmányban. — A mezőgazdasági, a jó Isten szabad ege alatt végzendő munka oly vonzóerővel bír, és e vonzódás oly lelki sajátossága még mindig egész népességünknek, hogy az ipari munkások igen nagy része, még alacsonyabb bérért, sőt azt is tudva, hogy egész éven át keresetet nyújtó helye más, talán idegen honos munkással fog betöltetni, a gyárat vagy műhelyt tavasszal habozás nélkül otthagyja."[47]

---

[45] A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1878. évi jelentése. Budapest 1879. 298. old.

[46] *Ruzsás Lajos:* A pécsi Zsolnay-gyár története. Művelt Nép 1954. 68—69. old.

[47] *Dr. Géber Antal:* Az utolsó évek munkásmozgalmai Magyarországon. Kilián F. Budapest 1909. 12. old.

A budapesti MÁVAG nyugdíjas munkásai között végzett szociográfiai kutatások is érdekes adalékokat szolgáltattak a segédmunkások múltbeli „kétlakiságára" vonatkozóan. Az idősebb szakmunkásoknak a századforduló idejére vonatkozó visszaemlékezéseiben a segédmunkások csak mint „parasztok" szerepeltek, akik tavasszal „leléptek".[48]

Ez a „kétlakiság" szorosan összefüggött az ország egész gazdasági-társadalmi struktúrájával, az ipari bérmunkához szokott munkásság — az előzőkben már vázolt — lassú és vontatott kialakulásával. Valójában e tényezők álltak a magyarországi szakképzetlen munkások — egész korszakon át hangoztatott — „állhatatlansága", az „isten szabad ege alatt" végzendő munkához való vonzódása mögött. Nyilvánvaló, hogy a munkásságnak ez a része csak igen korlátozott mértékben válhatott az örökletes ipari törzsproletariátus megalapozójává.

A gyáripar felszívó erejének gyengeségét, az állandó gyári munkássá válás nehézségeit emellett mintegy kiegészítette az a tény, hogy az agrárproletariátus nagy tömegeit a mezőgazdaság nemcsak taszította, hanem sajátos módon meg is kötötte. A mezőgazdaság technikai fejlődése a nagybirtokon is eléggé vontatottan haladt, ennek következtében a mezőgazdaság nagy nyári idénymunkás-szükséglete továbbra is fennállt. Így alakult ki az a mezőgazdasági munkásság, amelyet nemcsak elmaradottsága és hagyományai, hanem a mezőgazdaság időszaki munkaerő-szükséglete is a földműveléshez kötött anélkül, hogy ez tényleges megélhetését

[48] Peschl József nyugdíjas lakatos pl. elmondotta, hogyan lett ebben az időben egy napszámosból állandó gépmunkás. „Aratás után a vidéki dolgozó feljött Pestre, tavasszal lelépett. Ha megtalálta számítását, később már nem volt kedve hazamenni. Ha ügyes volt — és ha egy-egy kosár tojást vagy libát vitt a művezetőnek —, a művezető felfigyelt rá. A paraszt kérte, szeretne elmenni gépre. Majd megpróbáljuk, mondta a művezető. De csak akkor teszlek oda, ha engem tavasszal el nem hagysz." *[Peschl József, a Ganz—MÁVAG nyugdíjas lakatosának visszaemlékezése. Saját gyűjtés.]*

megfelelően biztosította volna. Az ipari proletárrá válás további akadálya az agrárszegénység egy részének félproletár helyzete, az 1—2 holdas törpebirtok elterjedtsége volt. Mindehhez járult, hogy — a korábbi iparfejlődés korlátozottsága, a gépi nagyipart megelőző iparformák fejletlensége miatt — az ipari forradalom kezdetekor mély szakadék tátongott a nagy tömegű agrárlakosság és a vékony ipari népesség között.[49] Még a kézművesek, iparoslegények is — főleg az ország belső, alföldi területein — meglehetősen zárt kasztot képeztek az agrárlakosság tengerében.

Végül még egy mozzanatot kell kiemelni: az alakuló gyáripar egyoldalú területi elhelyezkedését. A gyáripar kezdettől fogva túlnyomóan Budapestre és néhány kisebb, főleg nemzetiségi gócpontra koncentrálódott. Ez a jelenség is szorosan összefüggött az iparfejlődés korábbi menetével, a korai tőkés üzemformák s a textilipar fejletlenségével. Más országokban éppen ezek a korai tőkés üzemformák (a textilipar, a fémtömegcikk-ipar stb.) alakították át egész vidékek arculatát, létrehozva a falvak százaiban az ipart egyre inkább főfoglalkozásként űző népesség nagy tömegeit. S bár a gépi nagyipar fokozatosan megszüntette ezt a manufaktúra-korszakra jellemző területi munkamegosztást, mégis a gyáripar területi elhelyezkedését messzemenően befolyásolták a már meglevő manufaktúra-körzetek. Ehhez járult még az a nem kevésbé fontos tény is, hogy a munkaigényes, a szakképzetlen (betanított) munkások nagy tömegeit foglalkoztató könnyűipari ágak (a textilipar, fémtömegcikk-ipar stb.) az olcsó munkaerő biztosítása céljából amúgy is szívesen települtek vidékre. Anglia, Franciaország, Németország stb. nagy textilipari gyári központjai elsősorban a régi manufaktúrakörzetekben alakultak ki. Hasonló okok magyarázzák Oroszországban a vidéki gyári központok viszonylag nagy számát,[50]

[49] A szlovák nemzetiségi területen bizonyos fokig más volt a helyzet; e problémára a továbbiakban még visszatérünk.

[50] Így lett például Vlagyimir kormányzóság Ivanovo falujából, a takácsairól híres kudikinói járás Orehovo falujából stb. a gépi

s azt a tényt, hogy a századforduló előtti években Oroszország gyári munkásainak mintegy a fele a városokon kívül élt.[51]

Ilyen vidéki manufaktúra-körzetek nálunk az ipari forradalom előtt nem alakultak ki. A vidéki ipar fejlődését a továbbiakban az ipari forradalom egyoldalú iránya akadályozta. A magyarországi vidéki városok — bár lakosságuk jelentősen növekedett — fejlődésüket a kereskedelemnek vagy pedig a mezőgazdasági munkásság sajátos összpontosulásának köszönhették. A vidék *ipari* fejlődése — néhány, a bányászat vagy az *odatelepített* vas- és gépipar révén fellendülő helység kivételével — az ipari forradalom időszakában igen vontatottan haladt. E helyzet másik oldala a főváros nagyarányú iparosodása, ami az egész monarchia piacára termelő malomipar, de főleg a gépipar, e tipikusan nagyvárosi iparág fejlődésének volt a következménye.[52]

Néhány kivételtől eltekintve, a budapesti és az igen gyenge vidéki gyáripar között különbségek álltak fenn a munkásság szakmai és társadalmi arculatát tekintve is. A főváros és néhány más ipari központ bányászaival, nagyrészt vas- és gépipari szakmunkásságával szemben a vidéki gyári munkásság zöme élelmezésipari, de főleg építőanyagipari idénymunkás-napszámos volt.[53] A magyarországi gyár-

---

nagyipar jelentős központja. *[Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd Lenin Művei. 3. köt. 394. és 437. old.]*

[51] Lásd ugyanott, 533. old. — Oroszországban ezt a tendenciát még erősítette, hogy a paraszt, ha iparos is volt, az obscsinához kötődött.

[52] A gépgyártás az iparilag fejlettebb országokban sem a vidéken, helyi talajból nőtt ki, hanem a könnyűipar *után*, a már meglevő nagyvárosokban összpontosult.

[53] Az alföldi ipar jellegéről találóan írta a századforduló utáni években a „Szocializmus" cikkírója: „Kezdjük Torontálnál. Nagyságra nézve az ország harmadik megyéje. Csak mezőgazdasági ipara van. Itt is, mint a többi magyar vármegyékben, malmok, téglagyárak, szeszgyárak és fűrésztelepek képviselik majdnem kizárólag az ipart. A messze rónán füstölgő gyárkémények jelzik, hogy ott

ipar egyoldalú területi elhelyezkedése lassította a gyáripar agrárdolgozókat átalakító, formáló hatását.[54] Ez a helyzet Magyarországon különösképpen megnövelte azoknak az „átmeneti" formáknak a fontosságát, amelyek a paraszti dolgozók számára lépcsőfokot jelentettek az ipari munka felé.

A falusi, paraszti dolgozók még az ipari segédmunkásságig sem közvetlenül jutottak el, hanem számos, átmenetinek nevezhető fokozat útján. Csak így érthető pl. az a jelenség, hogy még egy-egy gyár vagy bánya közvetlen környékének agrárdolgozói is lassan és nehézkesen alkalmazkodtak az új viszonyokhoz.

Szabó Zoltán „Cifra nyomorúság" című könyvében — amely szinte az egyetlen ipari munkás-szociográfiát is nyújtó „falukutató" mű — találóan, bár sokszor igen végletesen jellemzi ezt a folyamatot a salgótarjáni és ózdi iparvidék múltjáról adott társadalomrajzában. Idézi többek között a salgótarjáni bányatárspénztár régi kimutatásait, amelyek szerint 1868-ban, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. megalakulásának évében 261 külföldi, 626 „lipták" és 3 magyar munkást vettek fel; 1872-ben „még mindig alig szivárog a környező falvak lakossága". Ez évben 400 külföldi, 548 lipták és 26 magyar munkást alkalmaztak.[55]

---

valami üzem van, mely gőzerővel működik... Ámde az ország alapos ismerője már tisztában van azzal, hogy ott a füstölgő gyárkémények alatt nem kifejlett és igényteljes, modern proletariátus dolgozik..." *[Freund Gyula: Munkaviszonyok Dél-Magyarországon. Szocializmus, 1907—1908. II. évf. 238. old.]*

[54] Lenin a vidéki nagyipar növekedésének nagy jelentőséget tulajdonított ebből a szempontból; hangsúlyozta, hogy a gyáripar vidékre települése lassítja ugyan az örökletes ipari proletariátus fejlődését, ugyanakkor azonban annál nagyobb a szerepe környezete alakításában, a mezőgazdasági és ipari proletariátus kapcsolatainak szélesítésében. *[Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd Lenin Művei. 3. köt. 290—291. old.]*

[55] Lásd *Szabó Zoltán:* Cifra nyomorúság. Cserépfalvi 1938. 130. old.

Tehát nemcsak a bányászok, hanem a külszínen dolgozó napszámosok túlnyomó többsége sem a környék agrárproletárjaiból került ki. Az 1870—1875. évekről szóló iparkamarai jelentés ugyanezt állapította meg a salgótarjáni kohó- és bányamunkásokról.[56] A probléma konkrét történeti ábrázolásához sajnos, alig áll anyag rendelkezésre. De nyilvánvaló — és ezt külföldi kutatások is bizonyítják —, hogy minél korábbi korszakot vizsgálunk, annál ritkább az az eset, hogy a paraszt, a mezőgazdasági munkás a faluról jövet közvetlenül válik gyári munkássá.[57]

A mezőgazdasági dolgozók ipari munkássá válásának útján a következő mozzanatok tekinthetők a legjelentősebbeknek:

Az alapvető kiindulópont a parasztság proletarizálódása. A kapitalista viszonyok térhóditásával párhuzamosan egyre jobban kitágul a munkaerő-piac, s a nincstelenek vándormozgalma nagy méreteket ölt. A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének sajátosságai e vándormozgalmat különösképpen felfokozták.[58] E nagy, folytonosan mozgó munkástömeg túlnyomó része a mezőgazdaságban maradt. Ugyanakkor állandóan folyt és növekedett az áramlás a városok és általában a nem mezőgazdasági mun-

---

[56] Lásd Bericht... 131. old.

[57] *I. M. Lukomszkaja* „A Donyec-medence ipari proletariátusának kialakulása" című tanulmányában (Pankratova-emlékkönyv. Moszkva 1958.) pl. kimutatja, hogy a hetvenes években a Donyec-medence gyorsan fejlődő bánya- és kohóiparának munkásai nem saját körzetének parasztságából regrutálódtak, hanem a távoli központi kormányzóságokból, amelyeknek régi ipari múltjuk volt, s ahol a paraszti dolgozók körében az ilyen átmenetihez hasonló fokozatok már régebben kialakultak. Hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a később tárgyalandó magyarországi szlovák munkásoknál is.

[58] A mezőgazdasági vándormunkások száma a századforduló idején több százezerre tehető. *[Lásd Ferenczi Imre—Hoffmann Géza—Illés Imre: A munkanélküliség és a munkásvándorlások. A munkanélküliség elleni küzdelem magyarországi egyesületének kiadványa. Budapest 1913.]*

kák felé. A városok — mindenekelőtt Budapest — középkorból örökölt plebejus rétege feltöltődött, megduzzadt a túlnyomórészt faluról jövő, bizonytalan egzisztenciájú nincstelenekkel. Egy részük városi napszámos (alkalmi munkás, útépítő stb.) lett. Viszonylag nagy tömegeket foglalkoztatott a fellendülő építőipar, amely az egyik legfontosabb és leggyakoribb átmeneti fokozattá vált. Részben az ipari munkaerő tartalékát növelte a nagyszámú városi cselédség is.

A folyamatot jól érzékelteti például a pesti lakosság összetételének alakulása: 1857 és 1870 között a napszámosok, cselédek, szolgák, gyámolításból élők száma mintegy a duplájára emelkedett.[59] Az „átmeneti" fokozatok között Magyarországon igen nagy szerepe volt a nagyszámú vasútépítő és kubikosmunkásságnak, amely — hasonlóan az építőmunkássághoz — bizonyos értelemben félúton állt a mezőgazdasági és az ipari munka között. E különböző fokozatokon át jutott el az eredetileg falusi nincstelenek egy része az iparhoz, de elsősorban természetesen a mezőgazdasághoz közel álló, részben idényjellegű iparágakba (malomipar, sörgyárak, téglagyárak), majd a „kétlakiságot" már nemigen tűrő magasabb szervezettségű, állandóbb jellegű iparágakba.[60]

---

[59] Lásd Statisztikai Havi Füzetek. 9. évf. 1882 november. 114. sz. 283. old.

[60] Igen érdekesen írja le ezt a folyamatot a varsói munkásság kialakulásával kapcsolatban T. Lepkowski: „Az ipari munkásosztály soraiba vezető két fő út rajzolódik ki. Az első út a faluról a plebejus réteg soraiba vezetett, amely a munkaerő sajátos tartalékát alkotta, és azután vezetett az iparba. Ez a paraszt-plebejus út... A másik út a pauperizálódó kézművesség alját a plebejusok közé és onnan az iparba vezeti. Ez a városi plebejus út... Bizonyos jellemző vonások kulonböztetik meg ezt a két utat. A parasztok leggyakrabban az építkezési munkákhoz, a városi munkások sorába, a perifériák primitív iparába vagy a textiliparba mennek. A városi nép »alja«, kulonösen a kézműves, kulonböző gyárakba és manufaktúrákba megy, leggyakrabban pedig a fémiparba." [*T. Lepkowski:*

E viszonylag széles mezőgazdasági munkástömegeket mozgató és formáló átmeneti fokozatok azonban az esetek többségében Magyarországon nem vezettek a nincstelenek gyári munkássá válásához; e rétegek nagy része — az iparfejlődés korlátozottsága és egyoldalúsága miatt — megrekedt az átmeneti formáknál, félúton a mezőgazdaság és az ipar között, sőt, jelentős tömegeik — a nagy építőmunkák, vasútépítések stb. hanyatlásával — visszakényszerültek a mezőgazdaságba.[61] Az agrárproletariátus gyáripari munkássá válásának nehézségei a századforduló előtti Magyarország súlyos belső társadalmi ellentmondását képezték; nagy béklyót jelentettek az ország egész népességének mintegy negyedét kitevő agrárproletariátus számára. A problémát még fokozta, hogy a mezőgazdasági munkások nagy többsége — a századforduló idején háromnegyed része — nem uradalmi vagy gazdacseléd, hanem formailag szabadon mozgó bérmunkás volt.[62]

Az alakuló gyári proletariátus összetételét meghatározó

A munkásosztály kialakulásának kezdetei Varsóban. Varsó 1956. 197. old.]

[61] A mezőgazdaságból félig kilábolt dolgozók visszasüllyedése a mezőgazdasági proletariátus soraiba nyilván nagy szerepet játszott a századforduló előtti ún. „agrárszocialista" mozgalmakban, valamint a kivándorlás rohamos fokozódásában.

[62] „Az egész monarchián belül kiemelkedett Magyarország, egyfelől a nagybirtok rendkívüli túlsúlya, másfelől az agrárproletariátus viszonylag igen magas (39 %) aránya tekintetében. Az agrárproletariátus Magyarországon az egész népesség több mint 1/4 részét tette ki. Az agrárproletariátus mellett a félproletár réteg (az agrárnépesség 15,2 %-a) csak másodrendű s egyre csökkenő szerepet játszott a munkaerő-ellátásban. Az agrárproletariátusnak is túlnyomó részét a bizonytalan egzisztenciájú, szabadon vándorló napszámosok alkották (73,27 %)... A monarchia egyetlen más országában sem volt ilyen társadalmi helyzetű és ilyen nagyszámú, ennyire koncentrálódott és forradalmasodott agrárproletariátus." *[Kolossa Tibor: Adatok az agrárproletariátus arányához és összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában. 1900. Történelmi Szemle, 1959. II. évf. 1—2. sz.]*

további mozzanat a vas- és gépipar nagy szerepével függött össze. Láttuk, hogy e munkáslétszám szempontjából döntő iparágak munkássága két részre oszlott: többségében szakmunkásokra, kisebbségében tanulatlan segédmunkás-napszámosokra. Más országokban, ahol az ipari forradalom a „klasszikus" vagy ahhoz hasonló úton haladt, a gyáriparra kezdetben a viszonylag kevés *szakképzett* munkás és a betanított munkásság nagy tömege volt a jellemző. Nálunk a vas- és gépipar nagy szerepe következtében, továbbá azért, mert az ipari forradalom későn zajlott le, a gyáripar hirtelen, és a magyarországi viszonyokhoz képest nagyarányú szakmunkás-szükséglettel jelentkezett. Vagyis: a magyarországi gyáripari proletariátusnak lényegében kezdettől fogva központi, legjellegzetesebb típusa a — nagyrészt vas- és gépipari — szakmunkásság volt. Ez a szakmunkásság vetette meg a nagyüzemi törzsproletariátus alapját, alkotta első generációját.

A gyári szakmunkásságnak, természetesen, nem lehetett közvetlen társadalmi forrása az agrárproletariátus, és kezdetben a hazai kézműves-iparos népesség (kézművesek és azok legényei) is csekély forrást jelentett.

A kézműves-iparos népesség, amely az ipari forradalom kezdetén már tekintélyes és — mint látni fogjuk — egyre növekvő társadalmi réteget alkotott, két csoportra oszlott: az önálló kézművesek és iparosok, valamint a kézműves munkásság (iparoslegények, tanoncok) csoportjára. Bár a kézműves-kisipari munkásság egy kisebb része osztályhelyzetét tekintve már többé-kevésbé a proletariátus táborához tartozott, az iparos népesség e két csoportja zömében még nemigen határolódott el egymástól. Az iparoslegények többségének a kisipari munkáshelyzet csak átmeneti társadalmi állapotot jelentett; zömük — legalábbis a legnépesebb iparágakban — előbb-utóbb maga is „önálló" lett. Ezt a folyamatot elősegítette a kézműves-iparosság számának nagyarányú növekedése az ipari forradalom évtizedeiben.

A kézműves-iparos munkásság kezdettől fogva a legfontosabb hazai forrását alkotta alakuló gyári szakmunkásságunknak. Ez a forrás azonban az első évtizedekben igen szűk volt, méreteiben nem sokkal haladta meg az önálló kézműves-iparosság jelentőségét.

Két alapvető oka volt annak, hogy a gyári szakmunkásság csak kis részben regrutálódhatott a hazai iparosság és iparos-munkásság táborából. Egyrészt a kézmű- és kisipar szakmai-technikai elmaradottsága, másrészt az ipari forradalom sajátos, egyoldalú iránya: az a tény, hogy a gyári termelés nem azokban az iparágakban (pl. a ruházati iparban, építőiparban) bontakozott ki, amelyekben az iparosok és kézműves-munkások száma a legnagyobb volt. Egy iparág volt kivétel ezalól: a vas- és fémipar; a szakmai-technikai elmaradottság viszont éppen itt mutatkozott meg a legjobban.

A gépi technika viszonylag magas fokán, későn és megfelelő előkészítő formák nélkül létrejövő magyarországi gyáripar szakképzett munkaerő szempontjából tehát a céhkeretekből éppen kiláboló kézműves-iparos népességre csak kis mértékben támaszkodhatott. Egyes könnyűipari ágakban (pl. faipar, porcelán- és agyagipar, bőrgyártás stb.) erre inkább megvolt a lehetőség: ezekben az iparágakban a gyári termelésre való áttérés általában a koncentráció és a technika alacsonyabb színvonalán ment végbe. Olyan szakmunkásokra (pl. asztalos, ács, bognár, fazekas, timár stb), akik közvetlenül a kézmű- és kisiparos népességből vagy egy-egy vidék viszonylag fejlettebb háziiparosai közül kerültek ki, a nagyiparnak csak kis számban volt szüksége. A vas-, a fém- és a gépipar nagy szakmunkás-igénnyel jelentkezett; e gyárak magasan kvalifikált szakmunkás-gárdájukat azonban nem meríthették az elmaradott, túlnyomórészt vidéki kézművesek és legényeik köréből.

A kézmű- és kisipar helyzetének magyarországi alakulása azonban más szempontból is fontos következtetésekre ad lehetőséget. Nemcsak arról volt szó, hogy a viszonyok aka-

dályozták az iparos népesség gyári munkássá válását: a magyarországi iparfejlődés menete nem is hatott kényszerítően abban az irányban, hogy az iparosság jelentős része — különösen a vas- és fémiparban — gyári munkássá váljon.

Az ipari forradalom idején a kézművesek, iparosok számának pontos alakulását az eltérő jellegű és egymáshoz alig hasonlítható felmérések miatt szinte lehetetlen rekonstruálni. Az 1884. évi budapesti iparkamarai jelentés az ország önálló iparosainak számát 228 000-re teszi; 1890-ben — a népszámlálási adatok szerint — létszámuk megközelítette a 300 000-et. Jobban követhető az iparosok számának alakulása az ország belső — a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara alá tartozó — területein. Itt az adófizető iparosok száma 1872—1885 között több mint 42%-kal emelkedett.[63] Ha az adatok számszerű pontosságához kétség is fér, a tendencia világos: az iparosság létszáma nálunk az ipari forradalom évtizedeiben is jelentősen növekedett. Ez nem volt valamilyen speciális magyarországi sajátosság. Az ipari forradalom időszakában csak részben pusztul a kisipar; egyben át is alakul és több területen számbelileg növekszik is. Az ipari forradalom elpusztítja a kisiparnak azon ágait, amelyekben a gépi nagyipar utat tör; más területeken átmenetileg maga is hozzájárul a kisipar fennmaradásához, sőt terjedéséhez, új iparágakat hoz létre, növeli a javítóipart[64] stb.

---

[63] A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1870—1875. és 1884—1885. évi adatai alapján. — Ugyanezen idő alatt az iparosok száma Budapesten csak 35 %-kal emelkedett; a nagyobb növekedés tehát a vidéken következett be.

[64] Ilyen értelemben beszél Marx arról, hogy például a textil-gyáripar által létrehozott szövetek bősége növeli a szabók számát, amíg a konfekció-nagyipar ki nem alakul. Továbbá: „Ahol a folyamat természete eleve nem tette szükségessé a nagyméretű termelést, ott az utolsó évtizedekben újonnan feltörő iparágak, mint például a levélboríték-, az acéltoll-készítés stb. rendszerint átmentek először a kézműves uzemen és azután a manufaktúra-üzemen mint a gyárüzemhez vezető rövid életű átmeneti szakaszokon." *[Lásd Marx:*

Az iparosság helyzetének és számának alakulásában amellett egy sajátos vonás is közrejátszott: a magyarországi iparosság más összetételű volt, mint azokban az országokban, ahol az ipari forradalmat a kezdetleges tőkés iparformák széles elterjedése előzte meg. Ezekben az országokban az iparos népesség jellegzetes típusa, legnagyobb rétege az az árutermelő iparosság volt, amely egyre inkább a tőkések gazdasági hatalma alá került, s amelyet az ipari forradalom tömegével deklasszált és gyári gépmunkássá vagy munkanélkülivé változtatott. Ez a deklasszálódás a szakképzettség szerepének általános csökkenésével s az addig féligmeddig önálló iparosság súlyos anyagi romlásával járt együtt. Nálunk Magyarországon — mint már utaltunk rá — az ipari forradalom kibontakozásakor a viszonylag alacsony létszámú iparos népesség legfőbb típusa, legnagyobb rétege a kézműves volt, az alapvető iparcikkeket gyártó kisárutermelő iparosság az iparos népességnek csak kis hányadát tette ki.

Az iparosság számbeli növekedése nálunk is igen ellentétes tendenciákat foglalt magában. Az iparosok kisebb árutermelő része — döntően a külföldi gyáripar termékei-

---

A tőke. I. köt. 429. old.] Így növelte pl. az angol ipari forradalom a gépgyártó kisipart.

Lenin hangsúlyozza, hogy a kistermelés különböző ágainak fennmaradása, sőt növekedése szükségszerű minden olyan társadalomban, amelyben a parasztság nagy tömegei megmaradnak. A kisipar növekedése, „hogy úgy mondjam, szűzföldet tör fel, az ország legelmaradottabb részeiben, illetőleg a legelmaradottabb iparágakban új talajt készít elő, hogy aztán a kapitalizmus elfoglalhassa. S a kapitalizmusnak ugyanez a fejlődése az ország más részeiben, illetőleg más-más iparágakban teljesen más formában jelentkezik: nem úgy, hogy a kis műhelyek és az otthonmunkások száma nő, hanem úgy, hogy számuk csökken, mert a gyár elnyeli őket. Világos, hogy amikor valamely ország ipari kapitalizmusának fejlődését tanulmányozzuk, a legszigorúbban el kell határolnunk ezeket a folyamatokat; összekeverésük szükségképpen a fogalmak teljes zűrzavarát idézi elő." *[Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd Lenin Művei. 3. köt. 343. old.]*

nek behatolása következtében — nálunk is rohamosan pusztult és tűnt el. Az iparkamarai jelentések az egész korszakon át panaszkodnak ezen iparosok tönkremenetele, kilátástalan helyzete miatt. A tímáripar pl. gyorsan hanyatlott. Az 1880-as években összesen még mintegy 10 000 takácsmester „hanyatlása és szegényedése szembetűnő" — állapította meg nem sokkal később a kisipar sorsával foglalkozó szerző.[65] Rohamosan esett vissza a késgyártó, gombkötő, kefekötő, kelmefestő, szappanos, fazekas kisipar stb. is. Sok iparág tűnt el a kapitalista fejlődés közvetett hatására (pl. süveges, sarkantyús stb.). Más területeken azonban — s itt volt az iparosok száma a legnagyobb — a kapitalista fejlődés egyenesen fellendülést eredményezett: a vas- és fémiparban, a ruházati iparban és az élelmezési iparban. A ruházati- és élelmezési kisiparban e fellendülés elsősorban a városi lakosság növekedésének volt a következménye.[66] A gyáripari fejlődés szempontjából azonban a legfigyelemreméltóbb a vas- és fém-kisipar terjedése volt.

A mezőgazdaság technikai fejlődése és gépesítése, a fémeszközök használatának gyors ütemű terjedése, az építőipar fellendülése a vas- és fém-kisipar, főleg a javítóipar újabb és újabb ágait hozta létre. A kovácsok, még inkább a lakatosok, bádogosok stb. száma jelentősen nőtt nemcsak a városokban, hanem a falvakban is. E területen megvolt a szükséglet és a mód arra, hogy a kézműves- és kisipar alkalmazkodjék az új viszonyokhoz, átalakuljon, s kihasználja az új lehetőségeket.[67]

---

[65] Lásd *Sugár Ignácz:* A kisipar sorsa. A Magyar Kereskedelmi és Iparkamarák Szakirodalmi alapja. Budapest 1901. 41. old.

[66] 1850—1890 között a törvényhatósági jogú városok lakossága közel 100 %-kal, a rendezett tanácsú városoké 80 %-kal emelkedett; a vidéki népesség létszáma pedig csak 25 %-kal.

[67] A korabeli szerzők, megállapítva e kisipari ágak fejlődését, szomorúan teszik hozzá, hogy sajnos sok más területen ilyen lehetőségek nem tapasztalhatók. — *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1878. évi jelentése [156. old.],* miután hangsúlyozza, hogy a fémtömegcikk-ipar területén a nagyipari fejlődést az osztrák és

Az általános kép tehát a következő: a tőkés iparfejlődés az elmaradott kisipar egyes — Magyarországon az ipari forradalom idején kevéssé jelentős — árutermelő ágait elpusztította, más ágakat viszont átalakított és fejlesztett. Egyes ágak iparosainak pusztulását ellensúlyozta a ruházati, élelmezési, a vas- és fém-kisipar terjedése. Ez a helyzet, párosulva a mezőgazdaság, a falusi népesség sajátos szükségleteivel, konzerválta az iparos népességet, sőt több területen a századfordulóig viszonylag könnyű önállósulási lehetőségekhez juttatta. Fontos mozzanat, hogy a vas-, a fém- és a gépipar területén a nagyipari fejlődést nem követte azonnal ezen ágak kézműves kisiparosainak pusztulása. Ez a tény ugyancsak lassítóan hatott a szakmunkásság belső, hazai forrásainak kialakulására.

Másrészt viszont az ország általános gazdasági állapota, a kvalifikált munkaerő nagy szerepe, a szakképzettség elsőrendű jelentősége, az állandó szakmunkás-hiány stb. azt eredményezte, hogy az iparosságból származó és a továbbiakban — ha nehezen és vontatottan is — a gyáriparba kerülő munkások többsége számára a nagyipari proletársors nem jelentett süllyedést sem életszínvonal, sem szakképzettség tekintetében. A probléma nem is ez volt, hanem kezdetben az iparos népesség szakmai alkalmatlansága s egyes területeken — főleg a vas- és fémiparban — a kisipar viszonylag kedvező helyzete. Az első évtizedekben ily módon az iparos népesség csak kis mértékben válhatott a gyári szakmunkásság forrásává. A továbbiakban mégis ez a társadalmi réteg alkotta a gyári (főleg a vas- és gépipari) szakmunkásság döntő hazai forrását; de nem úgy, hogy az iparosság szélesebb rétege saját élete folyamán

---

nyugati gyárak versenye teljesen lehetetlenné teszi, így folytatja: „Tagadhatatlan ugyan, hogy a hazai iparosok a vas feldolgozásában a kvalitatív munkaképességet illetőleg az utóbbi időben jelentékenyen és örvendetesen haladtak; emellett főleg a budapesti műhelyeiket a legújabb találmányú kisebb kézi munkagépekkel is törekednek felszerelni..."

proletárrá vált, hanem azáltal, hogy fiaiból szakmunkást nevelt.[68]

A gyári szakmunkásságot kellő számban — különösen a vas- és gépipar területén — az első évtizedekben csak külföldről lehetett biztosítani. Az egyes, konjunkturális időszakokban jelentkező nagyarányú szakmunkás-hiányra jellemző az 1867—1870 közötti évek példája. 1867-ben Budapesten mintegy 900 gépgyári munkás dolgozott. Ebben az évben alakult az Első Magyar Gépgyár Rt., a Svájci Gép- és Vagongyár, a Magyar Vagongyár, a Pest—Fiumei Hajó- és Gépgyár Újpesten, a Fegyvergyár stb. Egyik évről a másikra több ezer főnyi szakmunkás-hiány keletkezett, amit szinte kizárólag csak külföldről lehetett pótolni. A szükséglet azonban ennél is lényegesen nagyobb volt. Igy pl. mintegy 2000 lokomobil működött akkor a magyarországi mezőgazdaságban, amelyekhez nem rendelkeztek állandó gépészszel. A hetvenes évek elején előfordult, hogy több száz budapesti géplakatos hagyta el munkahelyét az aratás idejére — ahogy az iparkamarai jelentés írja — „a lokomobilgépészség nyugalmas szolgálatáért".[69]

A külföldről bevándorolt munkások súlyának és létszámának alakulásáról az általunk tárgyalt korszakban sajnos nem rendelkezünk pontos összefoglaló adatokkal. Amikor a

---

[68] A Ganz—MÁVAG gyár nyugdíjas szakmunkásai között a szerző által végzett felmérés azt mutatta, hogy a kilencvenes évektől kezdve a vas- és gépipari szakmunkásság fő belső forrását ez az iparosság alkotta. Ezt nemcsak a megkérdezett munkások tapasztalatai támasztották alá, hanem a megkérdezettek származása is: közülük igen soknak az apja falusi kovácsmester volt. — A későbbi, 1920-as évekre vonatkozó származás-statisztikai adatok is világosan bizonyítják, hogy a szakmunkásság fő belső forrásává csakhamar az iparos népesség vált: még az 1920-as évek végén is a magyarországi szakmunkásság több mint 30 %-a származott önálló iparos családból. *[Lásd bővebben Lackó Miklós: Adalékok a budapesti ipari munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén. Akadémiai Kiadó 1958., valamint e kötet III. fejezetét.]*

[69] Bericht... 158. és 160. old.

népszámlálások külön számba vették a külföldi illetőségű munkásokat, tehát 1900-tól kezdve, szerepük már erősen csökkenőben volt. Akkor, 1900-ban — a bányászokkal együtt — országosan kb. 25 000-ben állapították meg számukat.[70] A korábbi évekre vonatkozóan csak részadatokkal rendelkezünk.

A korai népszámlálások adatai szerint Budapesten 1857-ben az összeírt 26 000 főnyi iparűzőből (mesterek, segédek, tanoncok együtt) mintegy 5300, vagyis 20,4% volt külföldi, zömében osztrák, cseh, morva születésű. 1870-ig számuk ugyancsak Budapesten mintegy 10 000-re, 22,3%-ra emelkedett. A fémiparban arányuk ez idő alatt 18%-ról 22,6%-ra, a gépiparban 24,8%-ról 40,6%-ra nőtt.[71]

Az adatok szerint más iparágakban is jelentős volt Budapesten a külföldi iparosok és főleg munkások aránya; a faiparban, az élelmezési és ruházati iparban viszont kezdettől fogva nem alkottak számottevő réteget, s arányuk fokozatosan csökkenő tendenciát mutatott.[72] 1881-ben Budapesten az iparral foglalkozók és a napszámos gyári munkások körében a külföldi születésűek száma 14 400 (19%) volt.[73] Sokkal megbízhatóbb, bár csak részleges adatokat nyújt a fővárosi gyáripari üzemekben 1875-ben kezdeményezett iparstatisztikai felvétel, amely mintegy 10 000 gyári munkás származását is kimutatta. Eszerint 1875-ben a budapesti gyárimunkások 25%-a volt külföldi származású:

Külföldi származású volt tehát a gép- és vasgyárak munkásainak 34,6%-a, a malomipari munkások 27,6, a téglagyáriak 66,9, a nyomdászok 11,6 és a dohánygyári munkások

---

[70] 1900. évi népszámlálás. III. köt.

[71] Lásd Bericht... 68—69. old.

[72] Lásd ugyanott.

[73] Lásd Statisztikai Havi Füzetek. 9. évf. 1882 november. 114. sz. A főváros lakosságának foglalkozási viszonyai az utolsó, 1881-i népszámlálás eredménye szerint. 315. old.

A budapesti gyári munkások származása

1875[74]

Származás	Malmokban	Gép- és vasgyárakban	Nyomdákban	Téglagyárakban	Dohánygyárakban	Egyéb gyárakban
Budapesti származású	388	610	609	26	1301	514
Egyéb magyarországi származású	966	1176	289	141	501	1018
Ausztriai származású	415	812	95	273	74	378
Némethoni származású	61	54	17	—	3	106
Egyéb külföldi származású	40	76	5	64	3	15

4,3%-a.[75] Végül még egy részadat: az 1880-as évek közepén az Óbudai Hajógyár munkásainak 21%-a volt külföldi születésű. Megjegyzendő, hogy az Óbudai Hajógyár ebből a szempontból nem tipikus példa: ez volt Budapest legrégibb nagyüzeme, amellett igen sok magyar származású ácsot, hajóácsot foglalkoztatott. Régebben e gyárban is nagyobb volt a külföldiek szerepe. „Különösen a régibb munkások

[74] Budapest Főv. Statisztikai Hivatalának Havi Füzetei. 1877 április 47. sz. 63. old.

[75] A külföldi származásúak nagy száma a téglagyári munkások körében főleg telepítéssel magyarázható. A dohánygyárak munkásainak túlnyomó többsége budapesti proletárasszony és leány volt.

közül sok az idegen, akiknek legnagyobb része azonban már egészen meghonosult, gyermekeik már magyar neveltetésben részesültek."[76] A külföldi munkások szerepe a vidék bánya-, vas- és fémiparában a budapestinél még nagyobb volt. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a külföldi munkásság erősen cserélődött, ezáltal az egy ideig Magyarországon dolgozók száma még magasabb lehetett.[77]

A külföldi, iparilag fejlettebb országokból származó munkások átmenetileg jelentős szerepe az elmaradott, később iparosodó országokban — nem magyarországi sajátosság. Franciaországban a gépi nagyipar kialakulásának idején pl. fontos szerepet töltöttek be az angol munkások; Lengyelországban, Oroszországban a német, angol stb. magasan kvalifikált szakmunkások. E fejlettebb országokból származó szakmunkások más országokban túlnyomórészt oktató szerepet töltöttek be. De Magyarországon az ipari forradalom idején ennél többről volt szó: az iparfejlődés történelmi előzményei és sajátos iránya következtében nálunk a külföldi munkáselem nagy szerepet játszott a gyáripari proletariátus alapvető törzsének a kialakulásában; nemcsak a magas képesítésű szűk felső réteg, hanem a magyarországi gyáriparban központi helyet betöltő szakmunkástömeg első és fő forrása volt. Ez szorosan összefüggött az ország politikai helyzetével: Magyarország az Osztrák—Magyar Monarchia része, mégpedig ipari szempontból elmaradott része volt, s alakuló gyári munkásságát jelentős mértékben a monarchia egész területéről merítette.

A külföldi munkások nagy szerepe arra vezetett, hogy az országban kialakult a gyári munkások sajátos típusa:

---

[76] *Somogyi Manó:* Az Óbudai Hajógyár munkásainak helyzete. Statisztikai Havi Füzetek. 16. évf. 1888 február. 117. sz. 41. old.

[77] Megtörtént pl., hogy a külföldi tőkések által alapított gyárak egy idő után felszámoltak. Ezek, ahogy hozták, úgy magukkal is vitték munkás-törzsállományukat. Így volt ez a budapesti Fegyvergyár esetében is.

a bányához, gyárhoz telepített, idegenből vagy messzi (főleg szlovák) vidékekről toborzott *kolonizált* munkás. Ez a munkásság környezeténél lényegesen fejlettebb, modernebb, osztálytudatosabb réteget alkotott, s — különösen a vidéki iparban — ő teremtette meg a nagyipari törzsproletariátus első jelentősebb csoportjait. A dolog negatív oldala viszont az, hogy a munkáskolóniák hosszabb időn keresztül meglehetősen zárt világot képeztek a hazai dolgozók között. A gyári munkások kapcsolatai új környezetük (nagyrészt agrár-) népességével lassan és nehézkesen szövődtek; ezért is lassan érvényesült a nagyiparnak a vidék dolgozó népére gyakorolt átalakító hatása.[78]

A nagyipari munkásság hazai forrásainak kialakulása azonban nem minden iparágban és nem minden területen haladt ilyen nehézkesen. Így a kő-, föld- és agyagipar olasz, lengyel vagy szlovák vándormunkások mellett saját környékéről toborozta munkásai zömét. A lábatlani cementgyár „igen jól alkalmazható" gyári munkásai a vidék lakosságából kerültek ki. A fejletlen textil-gyáripar sem küzdött (a szakmunkásokat kivéve) munkaerő-problémákkal. A budapesti

---

[78] A salgótarjáni és ózdi iparvidékkel kapcsolatban e problémát részletesen fejtegeti *Szabó Zoltán* idézett művében. „E névben (ti. a *kolónia* névben) rögtön benne is van a táj iparosodásának első jellemzője... A munkásság nem itt fejlődött, hanem ide érkezett... A következmény: a bányászatnak és az iparosodásnak a tájra gyakorolt hatása nem volt gyökeres, az iparosodás nem a meglevő társadalmat alakította, hanem: föléje telepített... mindennek következtében palóc, itteni eredetű munkásosztályról nem beszélhetünk. A palócság beszivárgása a munkásságba nagyon későn indult meg; akkor is igen tétován és éppen a munkásság legalsóbb, tehát legkevésbé munkásszemléletű rétegébe, a szezonmunkások közé." [123—125. old.]

Szabó Zoltán megállapításaiban a helyes és helytelen nézetek keverednek. Így például a parasztság „fölé telepített" munkásságról beszél. Mivel e munkások zöme nem magyar nemzetiségű volt, azért a tőkésekkel együtt „gyarmatosítóknak" nevezi őket stb. Mindebben — a könyv pozitívumai mellett — nem nehéz fellelni egy városi polgárból lett „népies" hibás nézeteit.

Magyar Gyapjúmosó-gyárról, a losonci posztógyárról, a gácsi posztó- és pokrócgyárról stb. a jelentések megállapítják, hogy túlnyomóan magyar és szlovák munkásaik „a kellő betanítás után jól alkalmazhatók". A szegedi kötélgyár egyenesen „bizonyságát adta annak, hogy az alföldi nép... a gyári foglalkozásra nagyon jól alkalmazható". A kékfestő és kartonnyomó gyárak túlnyomóan belföldi munkásai is „immár kellőleg be lévén gyakorolva, az igényeknek minden tekintetben eléggé megfelelnek". A hetvenes években Budapesten működő három nagyobb épületfa-üzem mintegy ezer munkásából „a szakmunkások túlnyomó többségben magyarok, és kitűnően alkalmazhatók". A malomipari munkások — „a technikai munkások kivételével, akik közt még számos külföldi van — többnyire belföldiek, és akár fegyelem, akár szakképzettség tekintetéből minden igénynek megfelelnek".[79]

Azokban a gyáripari ágakban tehát, amelyekben a betanított munkásság játszotta a fő szerepet, amelyek szorosabban kapcsolódtak a mezőgazdasági és földmunkához, vagy amelyek (pl. a malomipar, faipar) kellő hagyományokkal rendelkeztek, a hazai gyári proletariátus kialakulása könnyebben, szervesebb fejlődés útján ment végbe. Jól bizonyítja ezt a pécsi Zsolnay-gyár munkásállományának alakulása. E manufakturális kezdetekből alakuló porcelánüzem az 1870-es években először Pécs környék, majd egyre távolabbi vidékek önállóságukat vesztett fazekas-háziiparosaiból merítette szakmunkás-gárdájának jelentős részét. A kézikorongosok csakhamar gépen dolgozó tömegmunkásokká váltak, s ezzel együtt megjelentek közöttük a szakképzetlen mezőgazdasági proletárokból kikerülő új betanított munkások is, akiket a régi szakmunkások „vad-korongosoknak" neveztek.[80]

Az ipari forradalom, a gépi nagyipar fejlődésének sajátos

[79] Az összeállítás a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1878. évi jelentése alapján készült.

[80] Lásd *Ruzsás Lajos:* Id. mű, 63—64. és 133. old. — Sajnos, e munkához hasonló, alapos gyártörténettel alig rendelkezünk.

vonásai Magyarországon kihatottak az alakuló gyári munkásság nemek és korviszonyok szerinti összetételére is.

A gyermekmunka kezdettől fogva nem lebecsülendő szerepet játszott a magyarországi nagyiparban, mindenekelőtt a bányászat, kisebb mértékben az élelmezési és vegyipar (az idetartozó dohány- és gyufagyárakban), valamint a nyomdaipar területén. Az 1860-as évek közepén a bánya- és kohóművek mintegy 41 000 munkásából 5400 volt gyermek (13%).[81] Az 1885. évi országos iparstatisztika adatai szerint a kis- és a nagyipar 354 000 munkásából — a tanoncokat nem számítva — kereken 12 000 volt 16 éven aluli; közülük kb. 5300 a bányákban dolgozott.[82] A gyáriparban foglalkoztatott fiatalkorúak számáról összefoglaló adatokkal csak a későbbi, a századforduló körüli időkből rendelkezünk. Ebben az időben — a tanoncokon kívül — mintegy 11 500 16 éven aluli fiú és leány dolgozott a nagyiparban; közülük 3000 a bányászat, 1600 a textilipar s kb. 1000 a vas- és fémipar területén.[83] 1900-ban tehát — tanoncok nélkül — a gyári munkásság 3—4%-a volt 16 éven aluli. A századforduló előtti évtizedekben, amikor a textilipar még teljesen hiányzott, a fiatalkorú munkások aránya nem lehetett magasabb, még akkor sem, ha a bányászatban és az élelmezési iparban a századfordulóhoz képest nagyobb is volt az arányuk. Ezt bizonyítja az 1875-ben végrehajtott budapesti gyáripari adatfelvétel eredménye is, amely szerint az összes 14 éven aluli gyermekek aránya 2,4%-ot tett ki. A gyermekmunkások tényleges számaránya ennél nyilván magasabb volt, mert a tőkések a gyermekmunkások egy részét letagadták vagy tanoncoknak tüntették fel.

A kép nem volna teljes, ha a fiatalkorú tanulatlan munkások mellett nem vennénk számba a tanoncokat is. Ezek száma — bár a tanoncképzés kezdettől fogva túlnyomóan

[81] A bánya- és kohóműveknél 1866-ban alkalmazott munkások. Hivatalos Statisztikai Közlemények. I. évf. 1. füz. Pest 1868.

[82] Magyarország iparstatisztikája 1885-ben. Budapest 1886.

[83] 1900. évi népszámlálás. III. köt.

a kisiparra hárult[84] — a nagyarányú szakmunkás-hiány miatt már a hetvenes, nyolcvanas években jelentős volt.[85] A századforduló idején a gyáriparban kb. 11 000 tanonc dolgozott. Élet- és munkaviszonyaik a lehető legsúlyosabbak voltak, tanonc-idejük első évei alatt valójában a végsőkig kizsákmányolt gyermekmunkások szerepét töltötték be a magyarországi iparban, amely egyébként hivatalosan tanulatlan fiatalkorúakat kis mértékben dolgoztatott.

Mindezt tekintetbe véve is, az ipari fejlődés magyarországi iránya, valamint az ipari forradalom késői időpontja, a textilipar s általában a tömegcikk-ipar hiánya korlátozta a gyermekmunka nagyobb arányú elterjedését a gyáriparban. Hogy a gyermekmunka nagyarányú térhódítása mennyire összefüggött a textilipar ugrásszerű fejlődésével s a betanított gépmunkásság tömeges megjelenésével, azt nemcsak a korábban iparosodott országok példája[86], hanem a magyarországi gyáripar későbbi adatai is bizonyítják. 1901-ben a nagyiparban — a tanoncokkal együtt — az összes munkások 13%-a volt 18 éven aluli. Ez az arányszám a textiliparban 34,3%, az ugyancsak fejletlen papirosiparban 27,5% volt. A 15 éven aluli munkások aránya — a tanoncokkal együtt — a legtöbb munkást foglalkoztató ágak közül az élelmezési iparban 4,2%-ot, a vas- és fémiparban 3,7%-ot, a gépiparban pedig csak 0,6%-ot ért el; a fejletlen textiliparban azonban 14,6%-ot, annak ellenére, hogy a textilipar szinte egyáltalán nem foglalkoztatott tanoncokat.[87]

---

[84] 1890-ben az egész iparban 100 segédre Budapesten 29,4, vidéken viszont 63,6 tanonc jutott. *[Az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Budapest 1893.]*

[85] A fejlődő és hanyatló iparágakat jól jellemzi a tanoncok aránya: 1890-ben 100 segédre a lakatosoknál 100,2, a bádogosoknál 86,6, viszont a takácsoknál csak 45, az ácsoknál 20,9 tanonc jutott. *[Lásd ugyanott.]*

[86] Franciaországban például a múlt század negyvenes éveiben 63 megye kb. egymillió gyári munkásából 131 000 (13 %) volt gyermek. *[Kuczynski: Id. mű, 104.old.]*

[87] Gyáripari Statisztika, 1901. 72—73. old.

Bizonyos fokig hasonló volt a helyzet a nőmunkásság tekintetében is. Nálunk az ipari forradalom évtizedeiben a gyári munkásnők száma és aránya viszonylag alacsony maradt. Világosan bizonyítják ezt néhány más ország munkásságának összetételéről szóló adatok. Angliában az ipari forradalom utolsó stádiumában az ipari dolgozók kétharmadát foglalkoztató textil- és ruházati iparban a nők aránya együttesen 39%-ig emelkedett.[88] Franciaországban a megfelelő korszakban (1840-es évek) a 10-nél több munkást foglalkoztató üzemekben a nők aránya közel 25% volt. Ez utóbbi adat nem foglalja magában a nagyszámú fiatalkorú munkásleányt, mert azokat az összmunkásság 13%-át kitevő gyermekmunkások közé sorolták.[89] Oroszországban a XIX—XX. század fordulóján a nőmunkásság a gyári munkások 26%-át tette ki.[90]

Magyarországon — a rendelkezésre álló adatok szerint — a gépi nagyipar első nagyarányú fellendülésének éveiben (1867—1873) csak a dohány- és cukorgyárak, a kő-, föld- és agyagipar foglalkoztatott nőket jelentősebb számban.[91] Az 1880. évi népszámlálás az iparral foglalkozó kereső népesség (önálló iparosok, munkások együtt) körében a nők arányát 10%-ban állapítja meg.[92] Bár ekkor az önálló iparosokhoz soroltak sok háziiparral foglalkozó nőt is, nyilvánvaló, hogy a munkásságon belül a nők aránya magasabb volt 10%-nál. 1885-ben — az iparstatisztika adatai szerint — az összmunkásság 15,5%-a volt nő. 1900-ban arányuk a gyáriparban 19%-ot ért el,[93] ami eléggé alacsonynak mondható. A századforduló idején, amikor már a textilipar is valame-

[88] Lásd *Kuczynski:* Id. mű, 23. old.
[89] Lásd ugyanott, 104. old.
[90] Lásd *K. A. Pasitnov:* Id. mű, 117. és 118. old.
[91] Lásd Bericht... III. Tabellarische Zusammenstellung der im Distrikte der Budapester Handels-und Gewerbekammer betriebenen Industrien. 114. és 134—153. old.
[92] Az 1880. évi népszámlálás. I. köt.
[93] Az 1900. évi népszámlálás. III. köt.

lyest fejlődott, a nők túlnyomó többsége négy gyáripari ágban dolgozott: az élelmezési iparban 21 000, a textiliparban 12 000, az építőanyag-iparban 6000, a faiparban 4300 nőt alkalmaztak.

A textilipar fejletlensége következtében tehát a nőmunkásság száma és aránya viszonylag alacsony maradt, bár a hiányt a sok nőt foglalkoztató élelmezési ipar részben ellensúlyozta. Nálunk azonban a nőmunkásság jellege is más volt — hasonlóan általában a *tanulatlan* munkásokhoz —, mint azokban az országokban, ahol az ipari forradalom élén a textilipar haladt. A textilipar, mint láttuk, egyike azon gyáripari ágaknak, amelyek a legállandóbb munkásgárdával dolgoznak. A munkásnők száma és aránya szempontjából kiemelkedő két magyarországi iparág, az élelmezési és építoanyag-ipar ezzel szemben a leginkább idény jellegű ágak voltak. Vagyis: Magyarországon kulonösképpen az *állandó* gyári nőmunkásság száma és aránya maradt alacsony; a munkásnők fő típusát nem a géphez kotott betanított munkás, hanem a dohány-, cukor- és téglagyári napszámos alkotta.[94]

Vessunk végul egy pillantást az alakuló gyári munkásság nemzetiségi összetételére.

Ismeretes, hogy a magyarországi iparı proletariátus szuletésétől kezdve soknemzetiségű volt. Ez természetes folyománya volt az ország nemzetiségi összetételének; a magyar nemzetiségú népesség az általunk tárgyalt korszakban az összlakosság 45%-át sem érte el. 1880-ban — a népszámlá-

[94] Hogy a textilipar fejlődése milyen nagymértékben befolyásolta a nőmunkásság összetételét, világosan mutatja pl. az oroszországi munkásnők iparági megoszlása. Oroszországban a századforduló idején a textiliparban dolgozott a gyári munkásnők kozel 70 %-a (257 000 fő); a dohány- és cukorgyárakban kb. 10 %-a. Ugyanakkor Magyarországon a kb. 50 000 fonyi nőmunkásságból az élelmezési iparban dolgozott a munkásnők 42 %-a, a textiliparban csupán 24 %-a. *[Az oroszországi adatokat lásd K. A. Pasitnov. Id. mű, 119. old.]*

lási adatok szerint — az ország 13 700 000 lakosából 44,9% volt magyar, 16% román, 13,1% német, 12,0% szlovák és 13,1% egyéb anyanyelvű.[95] De nemcsak erről volt szó: az egyes részadatok, iparkamarai jelentések stb. alapján az is megállapítható, hogy az ipari forradalom időszakában a gyári munkások között a magyar nemzetiségűek országos arányuknál kisebb mértékben, a nem magyar nemzetiségűek — a román dolgozókat kivéve — viszont jóval nagyobb arányban szerepeltek. Ismeretes az is, hogy ebből a tényből a korabeli uralkodó csoportok számos — a feudális antikapitalizmus jegyeit viselő — demagóg nézetet és elméletet gyártottak, amelyek a munkásságnak és a kapitalizmusnak a „magyarságtól idegen" jellegét, az üzemi fegyelmet és a városi szokásokat nem tűrő „magyar paraszt" sajátos „szabad" és „földszerető" lelkiségét voltak hivatva bizonyítani.[96]

A magyar nemzetiségűek aránya a gyári proletariátus körében valóban alacsonyabb volt országos arányszámuknál. A nemzetiségi vidékek bánya- és egyéb gyáriparában a magyar elem érthetően alacsony volt. De a magyar nemzetiségű területeken is — bár kisebb mértékben — hasonló volt a helyzet. Így pl. az 1870-es években a pécsi bányavidék 1500 munkásából 46,6% volt szláv (túlnyomóan szlovák), 40% német és csak 13,3% magyar anyanyelvű.[97] A gyári munkásság legnagyobb és legfontosabb osztagait tömörítő Budapesten, amelynek lakossága a hetvenes-nyolcvanas

---

[95] 1880. évi népszámlálás. I. köt.

[96] Érdekes, hogy e nézet még Rézler Gyula munkájában is megtalálható. Rézler a magyar elem viszonylag kisebb arányát a gyári munkások között így magyarázza: „De rá kell mutatni arra is, hogy nagyobb számban voltak idegen nemzetiségű munkások, amint azt az ország nemzetiségi aránya engedte volna. Ennek oka pedig az előbb felsorolt tényezőkön kívül (ti. azonkívül, hogy a gyáripar egy része a nemzetiségi vidékeken honosodott meg. — *L. M.*) a magyarság bizonyos faji jellegzetességeiben rejlett." *[Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása. 1867—1914. Budapest 1945. 46. old.]*

[97] Lásd *Rézler Gyula:* Id. mű, 46. old.

években jelentős részben magyar volt, a már említett 10 000 munkás nemzetiségi megoszlása a következő képet mutatta:[98]

magyar	46,6%
szlovák	22,2%
szerb	0,9%
román	0,3%
egyéb	5,0%
külföldi	25,0%

Már az előzőkben láttuk, hogy a gyári munkások mintegy 25%-a külföldi származású volt. A külföldi és a szlovák munkások aránya tehát 47,2%-ot tett ki. Az összes nem magyar nemzetiségűek aránya 53,4% körül mozgott. E felmérés a *hazai* német nemzetiségű munkásokat feltehetően az *egyéb*, 5%-ot kitevő kategóriába sorolta. A hazai német nemzetiségű munkások e néhány százalékos aránya azonban túlságosan alacsony, nem felelhet meg a valóságnak. Ha figyelembe vesszük, hogy 1880-ban az ország lakosságának 13,1%-a, a városi népességnek pedig közel 18%-a volt német anyanyelvű,[99] továbbá azt, hogy a németek aránya 1870-ben a fővárosban és Pest megyében együttesen több mint 20%-ot tett ki;[100] s 1880-ban Budapest lakosságának 34,3%-a vallotta magát németnek[101] — akkor nyilvánvaló, hogy az 1875-ös felmérés a hazai németség arányát a gyári munkások körében igen alacsonyan határozta meg. Több mint valószínű, hogy a hazai német nemzetiségűek tetemes része a magyar nemzetiségűek között szerepel. Az 1880. évi népszámlálás más adatai is — bár a *külföldi* és a *hazai* németeket nem választották el egymástól — bizonyítják e

[98] Budapest Főv. Statisztikai Hivatalának Havi Füzetei. 47. sz. 1877 április. 64. old.

[99] 1890. évi népszámlálás. I. köt.

[100] Lásd Bericht... 24. old.

[101] 1880. évi népszámlálás. I. köt.

megállapítást. Ekkor a budapesti magyar lakosság 24%-a, a németek 29,8%-a, a szlovákok 28,7%-a foglalkozott iparral; 100 magyar lakosból 12,6, 100 németből 19 mint napszámos dolgozott.[102] Ez utóbbi adatok azért fontosak, mert ide sorolták a gyári munkások egy részét is.

Mindezek alapján az 1870—1880-as években mintegy 60—65%-ra becsülhetjük a nem magyar nemzetiségűek arányát a budapesti gyári munkások körében. A mintegy 35—40%-nyi magyar munkásság magában foglalja emellett a zsidó munkásokat is. Az általunk tárgyalt korszakban (az 1880. évi népszámlálás adatai szerint) Budapest lakosságának kb. 20%-a volt zsidó; 23%-uk kereskedelemmel foglalkozott, 21%-uk iparos, 8%-uk napszámos munkás volt. Ebben az időben a budapesti szabók, bádogosok több mint egyharmada, a nyomdászok elég tekintélyes része a zsidók közül került ki. Bár a zsidó munkások nagyobb részben a kisiparban dolgoztak, számuk a gyári szakmunkások körében sem lebecsülendő.[103]

A magyar nemzetiségű gyári munkások viszonylag alacsony arányának, természetesen, egyáltalán nem valami sajátos magyar „lelkiség" a magyarázata, hanem nagyon is kézzel fogható, materiális okok, amelyeknek hátterére már az eddigiekben, ha közvetetten is, de utaltunk.

Az egyik ok a szakmunkásság kiemelkedő szerepe az alakuló magyarországi gyáriparban; innen ered a külföldi (osztrák—cseh) nemzetiségűek számszerűen is nagy tömege a nagyipari proletariátus körében.

A másik ok a német nemzetiségű lakosságnak a magyarétól eltérő összetétele; a régi városi elem, az iparosság lényegesen nagyobb aránya körükben. Még 1900-ban is, amikor már csak az ország lakosságának 11,9%-a vallotta magát

---

[102] Statisztikai Havi Füzetek. 9. évf. 115. sz. 1882 december. 315. old.

[103] Statisztikai Havi Füzetek. 9. évf. 115. sz. 1882 december. 314—315. old.

németnek, az iparosok 20,5%-a, a bányászok 19,3%-a, az egész (kis- és nagyipari) munkásság 19,9%-a volt német anyanyelvű.[104] Bár a hazai iparos népesség nagy tömegekben csak a kilencvenes évek után vált a szakmunkásság fő belső forrásává — a német nemzetiségű lakosság régi városi és iparos rétegei kezdettől fogva fontos elemét alkották az alakuló nagyipari proletariátusnak.

A harmadik ok a magyar lakta, illetőleg a szlovák nemzetiségi terület között kialakult sajátos történelmi, gazdasági és társadalmi különbségekben rejlik. A szlovák nemzetiségi terület az ipari forradalom előtti korszakban az ország iparilag legfejlettebb vidéke volt, a bányászat, a kohászat, a fakitermelés régi központja. Az egyébként fejletlen manufaktúra-ipar jelentős része is ide települt. Az ország északi megyéi emellett kiemelkedtek a háziipart űző népesség nagy számával; a háziipar itt szorosabb kapcsolatban állt az árutermeléssel, mint az ország más vidékein. A bányászat, a fakitermelés, a korábbi manufaktúra- és háziipar az itt élő agrárproletár és félproletár tömegeket jobban átformálta, mint a mezőgazdasági árutermelés szempontjából fejlettebb, de ipari szempontból elmaradottabb alföldi és dunántúli területek lakosságát. Ehhez járult a művelhető földterülethez képest igen nagy népsűrűség, a szlovák agrárproletárok és félproletárok körében fellépő hatalmas viszonylagos túlnépesedés. Ez magyarázza a vándormunkások nagy számát a szlovák dolgozók körében; ezért indult meg e területről a legkorábban s a legnagyobb arányban a kivándorlás Amerikába. E hallatlanul súlyos viszonyok között élő, a bányászatban, az ipari munkában járatosabb, mozgékony munkásságból — érthetően — többen szívódtak fel a kezdetben viszonylag kis munkásszükséglettel jelentkező nagyiparba, mint a magyar agrárproletariátusból. Az ipari munkássá válás útját megkönnyítő átmeneti formák és fokozatok a szlovák nincstelenek között

[104] 1900. évi népszámlálás. III. köt.

már korábban és nagyobb mértékben elterjedtek, mint a magyar agrárproletariátus körében. A szlovák munkások aránya ezért nemcsak az északi bányavidékeken és gyáriparban volt igen magas, hanem az ország más területein és Budapesten is. Bár kétségtelen, hogy a szlovák dolgozók zöme napszámos-segédmunkás lett, számuk jelentős volt a vas- és gépipari szakmunkások között is.[105]

*
* *

A magyarországi gyári proletariátus kialakulásának ismertetett útja, a munkásság sajátos összetétele kihatott a proletariátus társadalmi tudatára, ezzel összefüggésben az alakuló munkásmozgalomra is. Ami a kezdeti munkásmozgalom történetét illeti, még sok probléma nincs feltárva: ez összefügg azzal is, hogy mindeddig keveset foglalkoztunk a munkásmozgalom objektív oldalával, az alakuló proletariátus életviszonyaival, összetételével stb. Pedig e feltételek hatása a munkástömegek magatartására annál közvetlenebb, minél korábbi időszakról van szó, minél fejletlenebb a tudatos munkásmozgalom.

Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy a munkásosztály összetételének általunk tárgyalt kérdései csak egynéhány oldalát világítják meg a proletariátus helyzetének, társadalmi viszonyainak. Ezért megállapításainkat csak igen általános formában, igen óvatosan és bizonyos fokig feltételezésszerűen kapcsolhatjuk össze a munkásmozgalom kérdéseivel. Három következtetésre azonban így is rámutathatunk.

---

[105] 1870-ben Budapesten és Pest megyében mintegy 62 000 szlovák élt; nagy részük mint munkás dolgozott. Ebben az időben a budapesti építőmunkások többsége, az építőanyag-ipari munkások jelentős, a vas- és gépgyárak munkásainak számottevő része szlovák nemzetiségű volt. 1880-ban Budapesten 100 magyar lakosból 12,6, 100 németből 19, 100 szlovákból 49 mint napszámos-munkás dolgozott. *[Statisztikai Havi Füzetek. 9. évf. 115. sz. 315. old.]*

1. Szembetűnő, hogy Magyarországon az ipari forradalom kibontakozása nem járt együtt — mint a nyugati országokban vagy az egyébként elmaradott Oroszországban is — az alakuló új osztály, a gyári proletariátus elementáris, módszereiben gyakran vad, elszánt mozgalmaival. Áttekintve a századforduló előtti évtizedek fontosabb munkásmegmozdulásait, azt tapasztalhatjuk, hogy az ösztönös mozgalom határozottabb, élesebb formái a következő munkáscsoportoknál figyelhetők meg: *a vasútépítő földmunkásság, az agrárproletariátus, a bányamunkásság és a kisipari munkások* soraiban.[106]

A nagyüzemekből, gyárakból az 1890-es évekig számottevő bérmozgalmak sem indultak ki. Úgy gondoljuk, e jelenség logikus magyarázatot nyer mindabban, amit a magyarországi ipari forradalomról s a nagyipari munkásság kialakulásáról előzőleg elmondottunk.

A probléma nyilván összefügg a munkásság erősen kisipari összetételével. Ismeretes, hogy a magyarországi proletariátus a századfordulóig, sőt azon túl is, nagyrészt kézmű- és kisipari munkásokból állott. De ez a tény is új megvilágításba kerül, ha összekapcsoljuk az iparfejlődés fentebb vázolt menetével. Mert a munkásságnak ez a tartósan kisipari összetétele nemcsak általában a magyarországi nagyipari fejlődés korlátozottságával, hanem a gépi nagyipar fejlődésének irányával is szorosan összefüggött: az élelmezési ipar elsöprő túlsúlyával, a textilipar, a tömegcikk-ipar szinte teljes hiányával.

Természetesen nemcsak a gyári proletariátus alacsony létszámáról volt szó. Oroszországban pl. a nyolcvanas, kilencvenes években a gyári munkásság az összipari népességhez képest még kisebb réteget alkotott, s mégis, a többékevésbé tudatos munkásmozgalom mellett, egy ideig attól

[106] E megállapításunkat két forráskiadvány, „Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon. 1849—1867" (Budapest 1959.) és „A magyar munkásmozgalom válogatott dokumentumai. I. köt. 1867—1890" (Szikra 1951.) anyagaira alapozzuk.

még külön haladva, a gyáripar kibontakozása ott is együtt járt a porondra lépő gyári proletariátus nagyarányú (bár helyi, elszigetelt) lázadásaival, ösztönös mozgalmaival. E folyamat hiánya nálunk szorosan összefüggött a korai tőkés iparformák gyengeségével, az iparos népesség összetételével, az ipari forradalom sajátos — a vas-, a fém- és a gépipart előtérbe helyező — irányával, az alakuló gyári proletariátus szakmai összetételével és társadalmi forrásaival. Az ipari forradalom Magyarországon nem eredményezte nagyobb dolgozó tömegek gyors deklasszálódását. A gyári munkássá válás ebben az időszakban az esetek többségében nem jelentett anyagi — és hozzátehetjük: szakmai — lesüllyedést; ellenkezőleg, inkább anyagi és szakmai emelkedésnek számított az elmaradott iparos népesség számára, s kiutat jelentett a mezőgazdaság tőkés fejlődése által proletarizált paraszti tömegeknek. A probléma nem is annyira a nagyipar térhódításának a tömegek életviszonyaira gyakorolt negatív hatásában, mint inkább a gyáripar korlátozott fejlődésében, felszívó erejének gyengeségében rejlett.

Az alakuló magyarországi gyári munkásság két fő rétegből állt: a főszerepet játszó és a számbelileg is nagyobb súlyt képviselő szakmunkásságból és a gyakran idénymunkás-napszámos rétegből. A nyugati országokhoz viszonyítva mindkét réteg élet- és munkafeltételei igen rosszak és súlyosak voltak. De a még ennél is súlyosabb helyzetben élő, a különböző fokozatokon keresztül gyárba kerülő agrárproletariátus számára a nagyipari munkáshelyzet nem jelentette életviszonyai romlását. Amellett ez a gyáriparban lassan és nehezen meggyökerező, nehezen szerveződő réteg nem lehetett a munkás-tömegmozgalmak számottevő bázisa. A gyári szakmunkásság helyzete viszont ezekben az első évtizedekben viszonylag kedvező volt: a vas- és gépipari szakmunkások kiemelkedő szerepe, a szakmunkáshiány, a szakmunkásság belső forrásainak elégtelensége kedvezően hatottak a munkásság e rétegének életviszonyaira.

A szakmunkásság e kezdetben „kivételezett" helyzete — amely nem tévesztendő össze a későbbi munkásarisztokráciáéval — messzemenően kihatott a gyári proletariátusnak a munkásmozgalomhoz való viszonyára.

Úgy gondoljuk, hogy az ipari forradalom magyarországi iránya, a kialakuló gyári munkásság sajátos, túlnyomóan szakmunkás összetétele s kezdetben viszonylag „kivételezett" helyzete fontos oka volt annak, hogy a munkásmozgalom Magyarországon más úton bontakozott ki, mint a fejlettebb nyugati tőkésországokban vagy Oroszországban. A magyarországi munkásmozgalom kezdeti szakaszában a munkásság nagyobb arányú ösztönös gazdasági mozgalmai hiányoztak; a munkásmozgalom nagyrészt nem spontán gazdasági, hanem már igen korán tudatos — bár szűk körű— politikai mozgalomként jelentkezett. E mozgalom bázisát elsősorban a külföldről származó szakmunkás-réteg, valamint a külföldet bejárt kisipari szakmunkásság politikailag fejlett elemei alkották. A szakmunkásság kezdeti „kivételezett" helyzetét messzemenően ellensúlyozta a külföldi vagy külföldet járt munkások viszonylag fejlett szocialista tudata. Ugyanakkor ez az állandó szakmunkáshiányból származó, viszonylag kedvező gazdasági helyzet a munkásmozgalom irányát inkább a politikai követelések és célok felé irányította, annál is inkább, mert a szakmunkásság tűrhető életviszonyai a legteljesebb politikai elnyomással, a politikai jogok teljes hiányával párosultak.

A munkásmozgalom politikai oldalának előtérbe kerülését gyorsította az ipari forradalom késői időpontja is. A munkásmozgalom kibontakozására Magyarországon — nagyrészt a külföldről származó vagy ott tanult munkások hatására — akkor került sor, amikor a fejlettebb nyugati országokban a munkásmozgalom már túljutott az ösztönös mozgalmak korszakán. A külföldről Magyarországra került szakmunkás-réteg, valamint az iparilag fejlettebb országokban hosszabb időt eltöltő magyarországi munkások világosabban látták a kapitalista kizsákmányolás lényegét,

az osztályok érdekellentétét, tehát tisztázottabb, fejlettebb osztálytudattal rendelkeztek.

A hazai szakmunkásság viszonylag kedvező helyzetét azután gyorsan megsemmisítette a kapitalizmus fejlődése, a nagyipar 1890 utáni megerősödése, a szakmunkásság belső forrásainak létrejötte, s ugyanakkor a kvalifikált munkaerő szerepének csökkenése. Mindez a századfordulótól kezdve együtt járt a magyarországi gyári proletariátus, főleg a vas- és gépipari munkásság további radikalizálódásával.

2. Magyarországon a gyári proletariátus kialakulása idején igen éles különbségek álltak fenn a munkásság két jellegzetes típusa: a szakmunkások és a tanulatlan napszámos-segédmunkások között.

E két réteg erősen elhatárolódott egymástól gazdasági-társadalmi helyzete és életviszonyai tekintetében. A gyári törzsproletariátus zömét kezdettől fogva a szakmunkásság alkotta. A munkásság alsó rétege viszont nagyrészt idénymunkás-napszámos volt. A szakképzett munkásság és a napszámos-segédmunkásság közötti különbségekben közrejátszott e két csoport élesen eltérő eredete is: a szakmunkások nagy része — elsősorban a vas- és gépiparban — vagy a külföldi iparos népességből. illetve az ott már korábban kialakult ipari proletariátusból, vagy a hazai iparos népességből regrutálódott,[107] a napszámos réteg körében viszont — többnyire az említett „átmeneti formákon" keresztül — a szegényparasztság dominált.

E különbségek létrejöttében igen nagy szerepe volt a *gépmunkásság* alacsony létszámának. A gépmunkás-típus — amely a régi iparos-manufaktúra szakmunkásság és a paraszti nincstelenek köréből került ki — az ipari forradalom idején a legfontosabb összekötő láncszem a szak-

[107] A vas- és gépipari szakmunkásság más országokban is túlnyomóan az iparos népességből került ki. *[Vö. e fejezet 54. sz. jegyzetével.]*

munkásság és a tanulatlan munkások között. Közvetetten ez volt az egyik legjelentősebb összekötő kapocs az állandó ipari proletariátus és a parasztság, illetve a mezőgazdaságból kiszoruló nincstelenek között is. Más országokban, ahol az alakuló gyáriparban a textil- és más tömegcikk-ipari ágaknak kiemelkedő szerepük volt, a gépmunkásság volt az a típus, amely felé az ipari forradalom mind a régi iparost és manufaktúra-munkást, mind a képzetlen, olcsó falusi munkaerőt terelte, s egy közös, egymásra utalt gyári proletársorsban nivellálta.

A gyári munkásság ilyen összetétele kétségtelenül kihatott társadalmi tudatára, politikai arculatára, és — közvetlenül vagy közvetve — az alakuló munkásmozgalomra is. Pozitív hatása abban mutatkozott meg, hogy elősegítette a gyári munkások nagyobb és állandó részét alkotó szakmunkásság önálló társadalmi arculatának kialakulását. Másrészt viszont hátráltatta a gyári proletariátus alsó, a forradalmi munkásmozgalom szempontjából tehát igen nagy fontosságú rétegének öntudatosodását. A napszámos, gyakran idénymunkás, erősen fluktuáló réteg szervezkedése is későn és vontatottan indult meg.

A szakképzett és a tanulatlan munkásság közötti különbségek hátterében e kezdeti időkben végső soron a gyári proletariátus állandó törzsének az agrárdolgozókkal, a paraszti dolgozó tömegekkel való gyenge társadalmi kapcsolatai állottak.

Lényegében csak a szakmunkások voltak állandó gyári munkások; a paraszti, falusi dolgozók számára viszont csaknem lehetetlen volt, hogy szakmunkásokká váljanak. E túlnyomóan — külföldi vagy hazai — ipari munkás, illetve iparos eredetű szakmunkásság ebben az időben még nem volt képes mélyen átélni a szegényparaszti milliók társadalmi problémáit. Úgy gondoljuk, mindez egyik oka volt annak, hogy a viszonylag gyorsan önálló osztállyá szerveződő ipari proletariátus — s a kezdeti magyarországi szocialista mozgalom is —. a növekvő erővel bontakozó szegényparaszti

mozgalmakhoz csak egy oldalról, a munkáskérdés oldaláról tudott kapcsolódni. Az állandó gyári munkások és a paraszti tömegek közötti gyenge társadalmi kapcsolatok tehát nyilván közrejátszottak abban, hogy a kibontakozó magyarországi munkásmozgalom hosszú időn keresztül nem vagy csak hiányosan tudta megérteni a megoldatlan agrár-kérdésből fakadó burzsoá demokratikus feladatokat.

3. Jelentős hatással volt végül a munkásság politikai arculatára soknemzetiségű összetétele is.

Az alakuló gyári proletariátus nemzetiségi szempontból nem csupán az ország soknemzetiségű összetételének képét viselte magán, hanem sok tekintetben — éppen a legjellegzetesebb nagyipari ágakban — össz-monarchia összetételű volt. Magyarország gazdasági fejlődésének történelmi feltételei s a gépi nagyipar sajátos iránya azt eredményezték, hogy — mint láttuk — az alakulás időszakában a gyári proletariátus körében a magyar munkások aránya viszonylag alacsony volt.

E ténynek voltak pozitív, de pillanatnyi hatású negatív következményei is. A munkásosztály nemzetiségi összetétele kétségtelenül pozitív irányban segítette elő a proletariátus osztállyá szerveződését, önálló társadalmi és politikai arculatának formálódását, mindenekelőtt azáltal, hogy megkönnyítette a munkásságnak az *uralkodó* magyar nemzeti burzsoáziától (illetve a liberális földbirtokosoktól) való eszmei-politikai elhatárolódását. Magyarországi viszonyok között ennek legfontosabb oldala a burzsoá nacionalista haza-fogalommal való szembefordulás volt. A modern magyarországi ipari proletariátus kezdettől fogva *internacionalista* beállítottságán és szervezkedésén — melynek nagy jelentőségét, mint ismeretes, Engels is hangsúlyozta — megtörtek azok a sorozatos próbálkozások, amelyekkel a munkásság nemzetiségek szerinti széttagolását, ily módon a — főleg magyar — burzsoáziának való alárendelését akarták elérni. Óriási jelentőségű volt ez egy olyan országban, ahol a nacionalista uszítás és a nemzeti demagógia oly döntő

szerepet játszott az uralkodó osztályok uralmának fenntartásában.

A munkásság össz-monarchiai nemzetiségi összetétele és ebből fakadó szemlélete viszont gátolta azt, hogy a proletariátus megértse azokat a bonyolult és összekuszálódott nemzeti problémákat, amelyek az ország függő helyzetéből, ugyanakkor soknemzetiségű összetételéből adódtak. Mindez kétségtelenül jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az ipari proletariátus, az új osztály — bár viszonylag gyorsan formálódott internacionalista, proletár arculata — lassan és nehezen értette meg az ún. „48-as örökség" problematikáját, a még megoldásra váró burzsoá demokratikus feladatokat, közöttük a nemzeti függetlenség kérdését.

II

GYÁRI MUNKÁSSÁGUNK FŐ TÁRSADALMI FORRÁSAI A PROLETARIÁTUS NAGYARÁNYÚ NÖVEKEDÉSE ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN 1890—1918

Az 1890-es évektől az első világháborúig terjedő időszak Magyarországon az ipari kapitalizmus gyors növekedésének, a gépi nagyipar kiszélesedésének a korszaka volt. Az iparfejlődés útjában álló korábbi akadályok: az ország elhelyezkedése a világkapitalizmus rendszerében, függő helyzete az Osztrák—Magyar Monarchián belül, a mezőgazdaság tőkés fejlődésének „porosz" útja továbbra is hatottak, és korlátozták az ipari kapitalizmus fejlődését. Lényeges fordulat az ország elmaradott agrár-jellegében e korszak alatt sem következett be. Több új tényező azonban — az osztrák—német nagyburzsoázia megnövekedett tőkebehozatala, a magyar bank- és ipari tőke megerősödése[1] — új és az addiginál nagyobb lökést adott a kapitalista fejlődésnek.

Az 1890-es évekre lezajlott az ipari forradalom döntő szakasza Magyarországon: az ipari termelésben, a termelt érték nagyságát tekintve, túlsúlyra jutott a gépi nagyipar. Ez a gyáripari fejlődés szűk keretei között azonban csak azért következhetett be, mert az ország egész ipara, ipari termelése igen elmaradott volt. A gépi nagyipar túlsúlyba kerulése — egyrészt az iparfejlődés korlátozottsága,

[1] Lásd *Berend T. Iván—Ránki György* A magyar gyáripar fejlődése és európai helye. 1900—1938. I. rész. Kozgazdasági Szemle, 1960. 12. sz.

másrészt sajátos iránya miatt — nem járt együtt nagyobb számú modern ipari proletariátus kialakulásával. Az ipari kapitalizmus térhódítása az ország sok millió — túlnyomóan mezőgazdasági — dolgozóját még csak a felszínen érintette; a lakosság nagy tömegeinek osztályösszetételét nem az ipar, hanem még alapvetően a mezőgazdaság tőkés fejlődése határozta meg.

Az iparosodás ütemének meggyorsulása az 1890-es évektől az addiginál mélyrehatóbban alakította át az ország gazdasági-társadalmi struktúráját.

Az ipari fejlődésen belül a gyáripar minden ága igen gyors ütemben növekedett.[2] Ugyanakkor bizonyos eltolódások is mutatkoztak a gyáripar szerkezetében. Ezek közül a leglényegesebbek: a vas- és gépipar nagyarányú, bár az ipar egészéhez képest lassúbb fejlődése; az élelmezési ipar részarányának bizonyos visszaszorulása; az 1890-es évekig szinte teljesen hiányzó tömegcikk-ipar (textil-, bőr-, papíripar) viszonylag leggyorsabb növekedése. 1898 és 1913 között az élelmezési ipar részesedése a gyáripar termelési értékében 44,1%-ról 38,9%-ra csökkent, viszont a nehéziparé 39,9%-ról 41,2%-ra, a könnyűiparé 16%-ról 19,9%-ra emelkedett.[3] Mindez, bár a gyáripar struktúráján alapvetően nem változtatott, a munkásság összetételének alakulása szempontjából is fontos mozzanat volt.

A gyáripar fejlődését mintegy kiegészítette a kisipar terjedése. Erre az időre befejeződik a kézmű- és kisipar átalakulása, beilleszkedése a tőkés viszonyokba. A kisipar árutermelő ágai — amelyek Magyarországon az ipari forradalom kezdete előtt is jelentéktelenek voltak — még jobban visszaszorultak, s a javító és szolgáltató iparok erősödtek meg.

---

[2] Az 1890-es évektől az első világháborúig terjedő időszakban a gyáripari termelés Európa országai közül Magyarországon bővült a leggyorsabb ütemben. *[Lásd Berend T. Iván—Ránki György: A magyar gyáripar fejlődése és európai helye. 1900—1938.]*

[3] Lásd *Berend T. Iván—Ránki György:* Magyarország gyáripara. 1900—1914. Szikra 1955. 295. old.

A kézmű- és kisipar helyzetében a századforduló egyben fontos határvonalat jelentett. Míg az előző évtizedben a kisiparosok száma igen erőteljesen, mintegy 45%-kal emelkedett, 1900 után ez a növekedés lényegében megállt, s a kisiparosok száma stagnálni kezdett. Ez a stagnáló helyzet azután a kisipart az egész tőkés korszakon végigkísérte.[4]

A gyáripar gyors fejlődése mellett az iparfejlődés egyik fontos mozzanata volt a kis-középiparhoz sorolható üzemformák jelentős gyarapodása. Amíg 1890 és 1910 között az önálló iparosok száma 63%-kal nőtt, addig a segéd nélkül dolgozó kisiparosoké 61%-kal, az 5—20 segédet foglalkoztató iparosoké viszont 144%-kal.[5]

Ez időszakra az ipari proletariátus nagy számbeli növekedése jellemző.

Iparosok és ipari munkások száma Magyarországon[6]

1890—1910

	1890	1900	Növekedés 1890—1900	1910	Növekedés 1900—1910
Önálló iparosok	292 000	424 000	45%	476 000	18%
Kis- és középipari munkások	229 000	334 000	46%	439 000	45%
Gyári munkások és bányászok	157 000	281 000	79%	464 000	65%

[4] 1900 és 1910 között az önálló iparosok száma már csak 18%-kal emelkedett; a két világháború közötti időben pedig — kisebb ingadozásoktól eltekintve — az emelkedés teljesen megállt. *[Az adatokat lásd Laky Dezső: Budapest Székesfőváros népességének fejlődése. Budapest 1927. I. köt.]*

[5] Lásd ugyanott.

[6] Az 1890., 1900. és 1910. évi népszámlálás adatai.

1910 és 1914 között a munkások száma tovább emelkedett. 1913-ban a gyári proletariátus létszáma már jóval túlhaladta a félmilliót. 20—25 év alatt tehát az egész munkásság több mint 600 000 fővel, ezen belül a gyári munkásság közel 400 000 fővel gyarapodott. Az 1910-es években a munkásosztály jelentős többsége már a nagyiparban dolgozott. Az ipar — főleg a gyáripar — munkaerőt felszívó ereje nemcsak az előző évtizedekét múlta felül: az egész tőkés korszakban e 20—25 év alatt volt a legnagyobb Magyarországon. 1898 és 1913 között a gyáripar által termelt érték több mint 100%-kal, a gyári munkásság létszáma 76%-kal növekedett.[7] A nagyipar fejlődése tehát nagyrészt a munkaerő létszámának növelése útján ment végbe. A leggyorsabban a munkaigényes ágak fejlődtek, új iparágak honosodtak meg, új üzemek ezrei alakultak Magyarországon.

E fejlődés azonban csak ütemében s a korábbi gyenge magyarországi gyáriparhoz viszonyítva volt nagyarányú; az ország ipari elmaradottságát csak csökkentette, de azt alapjában nem szüntette meg. Az elmaradottság nemcsak az egy főre jutó termelés alacsony voltában, hanem az iparral foglalkozó népesség társadalmi struktúrájában is kifejezést nyert.

Egy munkáltatóra jutó munkások száma[8]

Németország	1882	1895	1907
	2	3	5
Magyarország	1890	1900	1910
	1,3	1,4	1,9

[7] Az 1898. és 1913. évi gyáripari statisztika adatai alapján.

[8] A Németországra vonatkozó adatokat lásd: Az ipari centralizáció Németországban. Szocializmus, 1907—1908. II. évf. 526—527. old.

Az 1910-es években Magyarországon tehát az egész iparban csak mintegy kétszer annyi munkás dolgozott, mint ahány iparos. Az adatok nemcsak az önálló iparosok (kézművesek, kisiparosok) nagy számára, hanem az ipari munkássághoz viszonyított igen magas arányára is felhívják a figyelmet. E ténynek — mint később látni fogjuk — nagy hatása volt az ipari munkásság társadalmi forrásaira és összetételére.

Az iparral foglalkozó egész népesség ilyen belső megoszlása mellett a *gyár*iparban a munkásság koncentrációja ugyanakkor felülmúlta a németországit. Ennek oka részben a magyarországi nagyipar késői — a termelés és a munkaerő nagyobb koncentrációját eredményező — kibontakozása, részben az iparfejlődés már tárgyalt sajátos iránya volt. A bányászat, a vas- és gépipar nagy szerepe elősegítette a munkásság nagyarányú koncentrációját.

1910-ben ötven olyan nagyüzem működött Magyarországon, amely ezernél több munkást foglalkoztatott. Ezek közül 13 bányavállalat, 14 gépipari, 6 vas- és fémipari üzem volt.[9]

A népesebb gyáripari ágakban a munkások száma 1890 és 1910 között a következőképpen emelkedett:

gépipar	48 000
vas- és fémipar	38 000
faipar	35 000
élelmezési ipar	34 000
építőanyag-ipar	31 000
textilipar	25 000
építőipar	21 000
bányászat	15 000
vegyipar	14 000
ruházati ipar	12 000

[9] 1910. évi népszámlálás adatai. — A többi, ezernél több munkást foglalkoztató üzem iparági megoszlása: 6 dohánygyár, 4 textilgyár, 4 cukorgyár, 2 tégla-, illetve cementgyár, 1 gázgyár.

Az egyes gyáripari ágak termelési-technikai sajátosságait figyelembe véve, szakmai megoszlás szempontjából a munkásság növekedését a következő sajátosságok jellemezték:

1. A legnagyobb mértékben a gyáripar napszámos-segédmunkás szükséglete növekedett. Ez kisebb részben a tanulatlan munkások részarányának a kapitalizmusra általában jellemző emelkedéséből következett; nagyobb részben a túlnyomóan teljesen tanulatlan munkásokat alkalmazó faipar, élelmezési ipar, építőanyag-ipar, vegyipar fejlődéséből.[10]

2. A vas-, a fém- és a gépipar kiemelkedő szerepe s az új gyáripari ágak meghonosodása következtében a gyáripar szakmunkás-szükséglete továbbra is nagyarányú maradt. A gyári szakmunkások abszolút száma minden iparágban, de főleg a vas- és a gépiparban erőteljesen emelkedett. Ez a szakmunkás-szükséglet azonban — a szakmunkásság részarányának viszonylagos csökkenése, a tanulatlan munkásokat foglalkoztató iparágak fejlődése stb. következtében — már nem jelentkezett olyan nagy erővel, mint az előző korszakban.

3. E korszakban nagyobb mértékben gyarapodott a betanított gépmunkásság Magyarországon; e réteg növekedésének alapját részben a könnyűipari ágak (textilipar, papíripar) viszonylag gyors fejlődése, részben a gyáripar általános technikai haladása vetette meg. A gépmunkásság létszáma a tömegcikk-iparon kívül jelentősen emelkedett a gépiparban, villamossági iparban stb. is.

A könnyűipar azonban — gyors fejlődése ellenére — továbbra is kezdetleges és elmaradott volt Magyarországon. Az 1910-es évek elején a magyarországi gyáripar termelési értékének csak mintegy 11%-át szolgáltatta a textil-, bőr-

[10] „Az új alakulások többsége nem is ipari üzem a szó szoros értelmében, hanem nyersanyag-termelő vállalat (bányák, gőzfűrészek, téglagyárak). Ez azért fontos, mert aránylag kevés szakképzett ipari munkás nyer az új alapítások által munkaalkalmat." *[Új ipari vállalatok Magyarországon. Szocializmus, 1909—1910. IV. évf. 233. old.]*

és ruházati ipar, ezen iparágak részesedése viszont a nyugat-európai országok gyáripari termelésében 25—35% körül mozgott, Ausztriában 29%-ot, s még Oroszországban is 22%-ot ért el.[11] Ha tekintetbe vesszük, hogy ezek a leginkább munkaigényes iparágak közé tartoztak, megállapítható, hogy munkásaik a gyári összmunkásság összetételében még sokkal nagyobb súllyal szerepeltek.

A gépmunkásság tehát, annak ellenére, hogy arányszáma növekedett az összmunkásságon belül, számottevő tényezővé még ebben az időszakban sem válhatott. A gyári munkásság szakképzetlen rétegének túlnyomó részét továbbra is a napszámos-segédmunkásság képezte.

Milyen társadalmi forrásokból táplálkozott a gyáripari proletariátus ebben az időszakban? Mely társadalmi osztályokból és rétegekből kerültek ki a munkásság új nagy tömegei és különböző rétegei? Melyek voltak az ipari proletárrá válás fő útjai Magyarországon az első világháborút megelőző évtizedekben? Hogyan módosultak az előző korszakkal szemben a proletariátus társadalmi forrásai, hogyan alakult ebből a szempontból a munkásság belső rétegeződése?

A kérdések megválaszolásához az 1890—1914 közötti időszakra vonatkozóan sem rendelkezünk közvetlen történeti forrásokkal. Az általános népesség- és foglalkozásstatisztikák, valamint az iparstatisztika adatai csak közvetve alkalmasak bizonyos — erősen hipotetikus — következtetések levonására. Ezeket az adatokat ezért egy új és mindeddig elhanyagolt forrásanyaggal egészítettük ki: a munkásság ma élő legöregebb generációjának visszaemlékezéseivel. Bennünket elsősorban a visszaemlékezők családi, társadalmi viszonyai, a távolabbi múltba visszanyúló osztályeredete, rokoni kapcsolatai stb. érdekeltek. Az anyag, amely jelenleg rendelkezésünkre áll, még igen szegényes. Az idősebb munkások családfa-kutatása ti. a megoldandó problémák szem-

[11] Lásd *Berend T. Iván—Ránki György:* A magyar gyáripar fejlődése és európai helye. 1900—1938.

pontjából csak akkor vezethet megalapozott tudományos eredményekre, ha e gyűjtőmunka számszerűen sok munkásra terjed ki. Csak így tapinthatók ki a munkásság e régi generációjának fő típusai, a munkássá válás tipikus útjai, a proletariátus legjellegzetesebb magyarországi társadalmi forrásai.

A rendelkezésre álló anyagot elsősorban három nagyüzem: a Ganz—MÁVAG és a diósgyőri vasgyár nyugdíjas munkásai között gyűjtöttük. A szűk és sok szempontból hiányos adatok így is alkalmasak arra, hogy — más anyagokkal kiegészítve és ellenőrizve — gyári proletariátusunk fő társadalmi forrásait az eddiginél pontosabban ábrázoljuk. Ugyanakkor tudatában vagyunk annak, hogy következtetéseinket a további anyaggyűjtés jelentősen gazdagítani, színezni és helyenként nyilván módosítani is fogja.

Először gyári proletariátusunk legszámottevőbb állandó törzsének, legfontosabb rétegének, a *szakmunkásságnak* a társadalmi eredetét kíséreljük meg felvázolni. E munkásság számszerűen legnagyobb részét, egyben tipikus alakját a vas- és gépipari szakmunkásság alkotta, ezért elsősorban e réteggel foglalkozunk.[12]

Az előzőkben láttuk, hogy 1890 előtt a külföldi eredetű munkásság Magyarországon nemcsak a legmagasabban kvalifikált szűk felső munkásrétegnek, hanem a szakmunkásság alapvető tömegének a kialakításában is kiemelkedő szerepet játszott. E réteg vetette meg — legalább is a legfontosabb gyáripari ágakban — az örökletes gyári proletariátus alapjait Magyarországon. Az 1890-es évektől kezdve a külföldi elem szerepe már erősen csökkenő tendenciát mutatott. A külföldi születésű munkásság a századforduló kezdve már nem emelkedett abszolút értelemben sem: 1900-ban és 1910-ben — a népszámlálási adatok szerint —

[12] Számításunk szerint a gyári szakmunkások kb. 40%-a dolgozott a századforduló idején a vas-, a fém- és a gépiparban. *[Az 1898. évi iparstatisztika adatai alapján.]*

számuk a bányászok és a nagyüzemi munkások körében egyformán 25 000 körül mozgott.[13] A külföldi származású munkások aránya az egész gyári munkásság körében egyre jobban zsugorodott. A korábban Magyarországra települt külföldi munkások magyarosodása — nem utolsósorban a házasodás útján — gyors ütemben haladt.[14]

A külföldről Magyarországra települt munkásság különleges szerepe már a századforduló idejére megszűnt; a külföldi eredetű szakmunkásokra egyre inkább csak a szakmai oktatás funkciója hárult. A századforduló idején a gyári munkások 10—12%-a, az 1910-es években csak 5—6%-a volt külföldi származású, ugyanakkor a művezetőknek kb. 20—25%-a. Figyelemre méltó, hogy a magas kvalifikációjú külföldi szakmunkások aránya az újonnan alakuló, Magyarországon hagyományokkal még nem rendelkező iparágakban a századforduló utáni években jóval nagyobb volt, mint az egykor nagyrészt a külföldi szakmunkásokra épülő ágazatokban. A gépiparban pl. a munkások 4%-a, az előmunkások és művezetők 13%-a, a vas- és fémiparban a munkások 5%-a, a művezetőknek pedig 13%-a volt idegen honos; a textiliparban ez az arány 6, illetve 40%, a papíriparban 4, illetve 39%, a bőriparban 6, illetve 30% volt.[15]

A korábbi fejlődés nyomán, a külföldi munkásság csökkenő szerepével párhuzamosan, egyre jobban megnyíltak a gyári szakmunkásság hazai forrásai.

Az egyik, bár nagyságát tekintve nem a legszámottevőbb forrás a már korábban kialakult ipari proletariátus volt. A századforduló idejére már stabilizálódott az a gyári munkásság, amely a proletariátus örökletes rétegét, második

---

[13] Az 1900. és 1910. évi népszámlálás adatai.

[14] A diósgyőri vasgyár nyugdíjas munkásainak visszaemlékezései és adatközlései szerint pl. a nőtlen külföldi vagy szlovák munkások túlnyomó része miskolci vagy Miskolc környéki iparosok, napszámosok, gyakran földművesek leányait vették feleségül. *[Többek között Bellei Sándor, Szikora József emlékezése és adatközlése alapján.]*

[15] Lásd *Géber Antal:* Id. mű, 15. old.

(esetenként már harmadik) generációját alkotta. Ezek nagy része a külföldről korábban jött munkások leszármazottja, kisebb részben a hazai — főleg szlovák eredetű — proletariátus második generációja volt.

Ime, néhány tipikus példa:

Postainer Árpád. 1897-ben Salgótarjánban született. Már nagyapja is — aki Sziléziában született — melegüzemi munkás, forrasztár volt. (Ez a munka akkor nem számított a szorosan vett szakmunkák közé, de mert igen nagy ismereteket és gyakorlatot kívánt, apáról fiúra öröklődött.) Amikor Salgótarjánban a meleghengerdét felállították, nagyapja oda települt. Három fia volt, mindhárom — így P. Á. apja is — forrasztár lett. Apja is Salgótarjánban dolgozott a vasgyárban, majd forrasztárnak Korompára hozták, onnan került az 1890-es évek elején a diósgyőri vasgyárba, a hengersorra. Ketten voltak testvérek; az egyik hengerész, a másik (maga a megkérdezett) vasesztergályos szakmát tanult a diósgyőri gyárban; 1912-ben lett tanonc és 1916-ban szabadult fel.

Monostori (Mráz) József. 1897-ben Diósgyőrben született. Nagyapja eredetileg a Prága melletti Császlauban (Čáslav) volt falusi kovács. Onnan Magyarországra vándorolt, Vöröskő [Červený Kameň] községben telepedett le, s ott is falusi kovácsként dolgozott. Apja a nagyapja műhelyében tanulta ki a kovácsszakmát, évekig vándorolt külföldön, több esztendőt dolgozott Bécsben, majd az 1890-es években került Diósgyőrbe, a nagykovács üzembe. Fia, M. J., 1912-ben került a gyárba, vasesztergályos-tanonc lett és 1916-ban szabadult fel.

Pavlánszki József. 1892-ben Miskolcon született. Dédapja, nagyapja Szepes megyében élt és dolgozott, mint érckohómunkás. Nagyapjának négy fia volt: ketten kovács szakmát tanultak (köztük P. J. apja is), egyik kohász lett, a másik pedig vasutas. Apja az 1890-es években került Diósgyőrbe, amikor jelentősen kibővítették a vasgyárat. Nyolc fia volt, mind a nyolc szakmunkás lett: két vasöntő, két lakatos,

négy pedig esztergályos. P. J. az esztergályos szakmát tanulta, 1908-ban lépett a gyárba és 1911-ben szabadult fel.[16]

Peschl József. 1894-ben Budapesten született. Dédapja szőlőtermelő sváb volt Budán. Nagyapja már iparos lett, ácsmester. Apja, aki 1870-ben született, vasesztergályos szakmát tanult a Leipziger-gyárban, majd a Vulkán-gyárban dolgozott. Ő maga lakatos lett, a szakmát egy budapesti kismesternél tanulta, majd a Schlick-, Röck-, Ganz-gyárban dolgozott.[17]

Betlei Sándor. 1895-ben Miskolcon született. Apja öntő volt Diósgyőrben, anyja galíciai származású lengyel leány volt. Apja 42 éves korában meghalt, ettől kezdve anyja alkalmi munkákból élt. B. S. Miskolcon egy kőművesmesternél tanult szakmát, s 1914-ben került a vasgyárba, mint kőműves.

Szikora József. 1893-ban született Miskolcon. Nagyapja téglaégető volt Csehországban; három fia közül kettő téglaégető, egy pedig (Sz. J. apja) kohó-kőműves lett. Sz. J. édesanyja miskolci földműves-családból származott. Ő maga 1907-ben lett a diósgyőri gyárban lakatostanonc. Testvérei közül egyik öccse villanyszerelő, aki visszavándorolt Csehországba; legkisebb öccse önálló vidéki suszter lett.

Schlézinger János. 1888-ban született Turnu Severinben. Nagyapja kefegyártó iparosmester volt Brnóban. Apja azonban már nem folytatta ezt az ipart, hanem esztergályos szakmát tanult, s a vasútépítésekhez Romániába vándorolt. Anyai nagyapja rézműves szakmunkás volt a Turnu Severin-i hajógyárban. S. J. a géplakatos mesterséget Romániában,

---

[16] *Postainer Árpád, Monostori József, Pavlánszki József* és *Pavlánszki János,* a diósgyőri Lenin Kohászati Művek nyugdíjas munkásainak adatközlései.

[17] *Peschl József,* a budapesti Ganz—MÁVAG nyugdíjas lakatosának adatközlése.

kismesternél tanulta, felszabadulása után a hajógyárban dolgozott, s 1915-ben került a diósgyőri gyárba.[18]

Kozma István. 1899-ben született Budapesten. Dédapja, nagyapja a Máramaros megyei Nagybocskón [Veliký Bočkov] volt falusi kovácsmester. Apja, aki ugyancsak ott született 1857-ben, szintén falusi kovács lett. Apja a huszároknál szolgált; később egy katonatársa hívására Budapestre jött; gyári szakmunkás lett a MÁV Északi Főműhelyében, majd a MÁVAG-ban. K. I. 1913—1917 között volt tanonc, a vasesztergályos szakmát tanulta.

Vajai István. 1899-ben Budapesten született. Nagyapja kádármester volt a Somogy megyei Mágocs községben. Apja pécsi kisiparosnál kovács mesterséget tanult; az 1890-es évek elején jött Budapestre, s a MÁVAG-ban lett kazánkovács. V. I. 1913-ban lett tanonc a MÁVAG-ban, testvérei is szakmunkások (lakatos, esztergályos) lettek.[19]

Az itt közölt életutakat a leggyakrabban előforduló származási csoportokból válogattuk ki. Illusztratív jellegük ellenére több szempontból alátámasztják a gyári szakmunkásság eredetéről és fő társadalmi forrásairól tett megállapításainkat. A külföldről bevándorolt vas- és gépipari munkások túlnyomó része az ott már korábban kialakult ipari proletariátusból vagy az ottani kézműves-kisiparos népességből származott. A hazai eredetű szakmunkások zöme pedig a szlovák, német és magyar iparosság leszármazottja volt.

Az ipari proletariátus örökletes része a századfordulón s az azt követő években a vas- és gépipari munkásság és a bányászok között már számottevő csoportot alkotott. Más iparágakban — mint később látni fogjuk — még csak alakulóban levő, szűk réteget jelentett. Ebben az időben a vas- és fémiparban gyakran találkozhatunk olyan tősgyökeres

---

[18] *Betlei Sándor, Szikora József* és *Schlézinger János* diósgyőri nyugdíjas munkások adatközlése.

[19] *Kozma István* és *Vajai István*, a budapesti Ganz—MÁVAG nyugdíjas munkásainak adatközlései.

ipari proletárcsaládokkal, amelyek már több generációval korábban alakultak ki.

A századforduló idején a vas- és gépipari szakmunkások között kevés a közvetlenül paraszti eredetű. Ritka volt az az út is, amely a mezőgazdaságból a városi napszámos, útépítő vagy építőmunkás fokozatokon keresztül vezetett az örökletes szakmunkássághoz. Ez utóbbira jellemző *Ruff Mihály* kovács-szakmunkás életútja. 1892-ben született Budapesten. Nagyapjáról szinte semmit sem tud, valószínűleg nincstelen zsellérember volt. Apja a nyolcvanas években Budapestre jött, s itt útépítő munkásként dolgozott. Fiát is útépítő-kövezőnek szánta, de mert R. M. nagy vágyat érzett az öntő vagy esztergályos szakma iránt (a szakmát tanuló tanonc tekintélyben kiemelkedett a városi proletárfiúk közül), apja beadta egy kisüzembe kovácstanoncnak. (A „kóceráj" tulajdonosa cseh ember volt, műhelyében 5—6 öntő és 8—10 inas dolgozott.) Hosszas viszontagságok után szabadult fel (egyszer meg kellett szakítania az inaskodást), rövid ideig mesterénél dolgozott, majd Csepelre, később a Magyar Fémiparba került. Tizenhárom testvéréből öt nőtt fel, három fiútestvére ipari munkás, illetve iparos lett (lakatos, villanyszerelő, cipész).[20] Az ilyen eset azonban nem volt túl gyakori. A faluról kikerült napszámos-, segédmunkáscsaládok gyermekeinek szakmunkássá nevelése általában igen súlyos anyagi nehézségekbe ütközött.

A már korábban kialakult ipari proletariátus azonban csak kicsiny forrása lehetett az 1890-es évektől kezdve számszerűen nagymértékben növekvő gyári szakmunkásságnak. E szakmunkásság fő forrásává egyre inkább a magyarországi iparos népesség vált. E társadalmi réteg lett a szakmunkásság most már túlnyomóan *hazai* forrása. Így volt ez mindenekelőtt a legnagyobb szakmunkás-igénnyel jelentkező vas- és gépiparban, de a többi gyáripari ágakban is. A már

[20] *Ruff Mihály,* a budapesti Ganz—MÁVAG nyugdíjas munkásának adatközlése.

említett három nagyüzemben végzett felmérés azt mutatta, hogy a kilencvenes évektől az első világháborúig terjedő évtizedekben szakmunkássá lett dolgozók túlnyomórészt magyarországi városi vagy falusi kézműves-kisiparos családokból származtak, ezen belül sokan a vas- és fémiparral foglalkozó iparosságból.

Az iparos népességből a gyári szakmunkásságba két fő — és egymástól jellegében bizonyos fokig eltérő — út figyelhető meg. Az egyik a nagyobbrészt városi, *céhes múltú kisiparosság* hanyatlásának következtében nyílt meg.

Néhány jellemző példa erre az útra:

Mercz Lajos. 1889-ben született Törökszentmiklóson. A család eredetileg belga származású volt, s a XVIII. században került Magyarországra. Nagyapja céhmester volt, bognár, de nagyobb szőlőbirtokkal is rendelkezett. Apja kocsigyártó-bognármester, apja testvérei is önálló iparosok (asztalos, szabó, gyógykovács). Apjának egyik öccsével együtt volt önálló kocsigyártó műhelye. A család vagyona fokozatosan csökkent, különösen mikor apja szembeteg lett, s gyógyítása igen sok pénzt emésztett fel. M. L. és testvérei mind szakmunkások lettek, az egyik villanyszerelő, a másik asztalos, ő pedig lakatos szakmát tanult Szolnokon egy kismesternél. 1907-ben szabadult fel, s 1909-ben jött fel Pestre testvérei után, akik akkor már a MÁVAG-ban dolgoztak.

Illés János. 1883-ban Nyitrán született. Nagyapja, apja templomfestő-mester volt, ő és testvérei részben munkások (kovács, szobafestő), részben önálló iparosok (kocsifényezőmester) lettek.

Ducsai Lajos. 1884-ben Kassán született. Nagyapja és apja, aki 1854-ben született, kassai céhbeli csizmadiamesterek voltak. A mesterség hanyatlása miatt D. L. már nem apja iparát folytatta, hanem asztalos szakmát tanult. Eredetileg önálló iparos akart lenni, de munkás maradt; Sátoraljaújhelyen, Egerben és másutt, mint asztalosmunkás dolgozott kisműhelyekben. Mozgalmi tevékenységéért a nagyobb műhelyekből kizárták, ezért Miskolcon a háború előtt

kiváltotta az iparengedélyt, s 20 évig önálló iparos volt; utána a miskolci repülőtéren, majd a diósgyőri gyárban dolgozott, mint asztalosmunkás.[21]

A „deklasszálódás" fentiekhez hasonló útjára ugyancsak számos további példa hozható. Még egy — nem tipikus — életutat idézünk: *Matheidesz József* 1899-ben született Miskolcon; dédapja mint vándorkereskedő Görögországból jött Liptó megyébe, ahol szatócs lett, nagyapja ugyancsak kereskedő; a nagyapának két fia volt, az egyik (M. J. apja) lakatosmester lett. A nagyapa halála után a teljesen megfogyatkozott vagyon is elfogyott. M. J. apja ezért Diósgyőrbe jött, s ott dolgozott tovább szakmunkásként. Fia ugyancsak a gyárban tanulta ki a lakatos szakmát.[22]

A „deklasszálódás" mellett a szakmunkások feltehetően nagyobb része olyan, túlnyomóan falusi kézműves-iparos családból származott, amely igen elmaradott viszonyok között régebben is a céh-szervezeten kívül élt; számukra a modern szakmatanulás, a gyári szakmunkás-sors nem tekinthető deklasszálódásnak. Az említett gyárak nyugdíjas szakmunkásainak tekintélyes része ilyen szegény falusi kovács, suszter, bognár stb. apától származott.

Például *Csorba János* lakatos nagyapja és apja is ecseri suszter volt, földdel alig rendelkeztek. *Kucharszky Lipót* galíciai származású és a háború alatt Budapestre került lakatos nagyapja és apja falusi kovács volt. Ugyancsak falusi kovács volt a már említett *Kozma István* dédapja, nagyapja és — élete egy részében — apja is.[23]

Mindeddig túlnyomó részben a vas- és gépipari szakmunkások eredetével foglalkoztunk. De a többi gyáripari ágak szakmunkásságának (asztalosok, kőművesek stb.) fő for-

---

[21] *Mercz Lajos* és *Illés János*, a Ganz—MÁVAG nyugdíjas munkásai, valamint *Ducsai Lajos* diósgyőri nyugdíjas munkás adatközlése.

[22] *Matheidesz József* diósgyőri nyugdíjas munkás adatközlése.

[23] Mindhárman a budapesti Ganz—MÁVAG nyugdíjasai. Saját adatközlésük.

rása ebben az időben ugyancsak a kézműves-iparos népesség volt, ha nem is olyan nagymértékben, mint a vas- és gépipari munkásoké. Ezt bizonyítják — felmérésünk egyes adatai mellett — az 1920-as évekre vonatkozó és később tárgyalandó származásstatisztikai adatok is, amelyek e szakmunkás-csoportoknak különösen szoros társadalmi kapcsolatait mutatják a városi és főleg a falusi iparos népességgel. Ekkor például az asztalosmunkásoknak még mindig 22%-a, az építőipari munkások 20%-a, a ruházati ipari munkások 21%-a származott önálló iparos családból.[24] Ezen iparágak szakmunkásainak — becslésünk szerint — több mint 30%-a volt ekkor iparos származású.

Az a jelenség, hogy a kézműves-iparos népesség fontos forrása volt a gyári szakmunkásságnak, nem magyarországi sajátosság.[25] Sajátos viszont az, hogy — a manufaktúrakorszak hiányában — nálunk a gyári szakmunkásságnak más hazai forrása szinte egyáltalán nem volt. Emiatt a szakmunkások túlnyomó része ebből az iparosságból, illetve annak leszármazottaiból regrutálódott. Ezt a folyamatot elősegítette, hogy az iparos népesség a modern ipari kapitalizmus kialakulása idején is számottevő társadalmi réteget alkotott, sőt a századfordulóig még jelentősen gyarapodott is. Az önálló iparosok számának századforduló utáni stagnálása pedig még inkább megnövelte e társadalmi rétegnek mint az ipari szakmunkásság utánpótlásának a szerepét. Ennek méreteit jól érzékeltetik az első világháború utáni adatok is. Az 1920-as évek végén, amikor az iparosság mint a munkásság forrása már nem játszott olyan döntő szerepet, 100 iparos családból származó kereső közül 51 már bérmunkás volt.[26]

[24] Az 1930. évi népszámlálás származásstatisztikai adatai alapján.

[25] Ezt állapítja meg T. Lepkowski idézett művében. — A nemzetközi irodalom a gyári proletariátusnak általában három forrását jelöli meg: a manufaktúra-munkásságot, az elszegényedő kézműves-iparosokat és a parasztságot. *[Vö.: T. Lepkowski: Id. mű.]*

[26] Az 1930. évi népszámlálás származásstatisztikai adatai alapján.

A parasztság különböző rétegei még a századforduló idején sem jelentettek számottevő társadalmi forrást a gyári szakmunkásság számára, bár a paraszti eredetű szakmunkások száma állandóan szaporodott. Faipari, építőipari stb. nagyüzemi szakmunkás gyakrabban, vas- és főleg gépipari szakmunkás viszont ritkán lett belőlük. Az említett három nagyüzemben agrárproletár vagy közvetlenül paraszti származású szakmunkással csak az asztalosok, szíjgyártók, kőművesek között találkoztunk. A visszaemlékezők szerint a vas- és gépipari szakmák közül csak a lakatosok közé kerültek nagyobb számmal paraszti származásúak. A századfordulótól kezdve a munkássá váló dolgozó parasztok főleg a vidéki kisiparban helyezkedtek el (asztalosok, ruházati ipari munkások, kőművesek, pékek, húsipari munkások stb.)[27]

A kis- és nagyipar között azonban — éppen a legfontosabb ágakban — igen éles határvonal húzódott. Az 1910-es évek elején a mintegy 450 000 főnyi kisipari munkásságnak kb. kétharmada négy iparágban dolgozott: 30%-a a ruházati, 14%-a az élelmezési, 11%-a az építő-, 8%-a a faiparban. Ezekben az iparágakban viszont a gyári termelés csak kismértékben alakult ki;[28] a paraszti eredetű dolgozók ily módon csak kisebb számban juthattak el a nagyiparba.

---

[27] Darvas József írja: „Különösen nagy méreteket öltött az iparosodás az 1900-as évek elején, a »boldog békeévek« idején, amikor szűnni kezdtek a folyamszabályozások, út- és vasútépítkezések és a földmunkások nagy tömegei előtt kezdett bizonytalanná válni a jövő. A föld elégtelensége miatt a földdel bíró parasztok legalsó rétegéből és az agrárproletárság soraiból valóságos áramlás indult meg az ipar (elsősorban természetesen a kisipar) felé." — Orosházán például a tanoncok száma a következőképpen emelkedett: 1900: 98, 1910: 210, 1920: 580. *[Lásd Darvas József: Tiszántúl. Gondolat Könyvkiadó 1957. 93. old.]*

[28] A fa- és az élelmezési munkások összetétele egészen más volt a kis-, mint a nagyiparban. A kisipari munkások túlnyomó többsége asztalos, ács, bognár, illetve pék, hentes stb. szakmunkás volt, a nagyipari munkások viszont túlnyomórészt fűrésztelepi, illetve malom-, cukor-, szeszipari napszámosok

Ellenkező irányban hatott viszont az a tény, hogy a szakmunkásság képzése túlnyomóan a kis- és kisközépiparra hárult. Igy volt ez a vas- és gépiparban is: a nagy gyárak tanonclétszáma az 1910-es évek elején az átlagos munkáslétszámnak csupán 5,3%-a, ugyanakkor a vidéki iparban a tanoncok száma megközelítette a felnőtt segédekét, sőt több szakmában túl is haladta azt.[29]

A nagyszámú tanonctartás a kisipar számára a fokozott munkáskizsákmányolás egyik leggyakoribb formája volt. Ez elősegítette a szakmunkásság hazai — közte paraszti — forrásainak viszonylag gyors megnyílását.[30] E folyamat a századforduló utáni évtizedben különösen meggyorsult a hazánkban kezdettől fogva nagy szerepet játszó vas-, fém- és gépiparban, amely erre az időre már viszonylag nagy múlttal és hagyományokkal rendelkező iparággá vált. Ez az iparág volt szinte az egyetlen, amelyben — a munkások számát tekintve — a kis- és a nagyipar egyaránt kifejlődött, s ez lehetővé tette a szakmunkások számára a kis- és nagyipar közötti intenzív vándormozgalmat.

A gyáripar és a kisipar, valamint a gyári munkásság és a kisipari munkásság kapcsolataival még más szempontból is kell foglalkozni. Már az eddigiekből kiderült, hogy nemcsak a kisipari, hanem a gyári szakmunkásságnak is igen szoros kapcsolatai voltak a kézmű- és kisiparossággal. Megnyilvánult ez a szakmunkások zömének osztályeredetében, de egyéb rokoni kapcsolataiban is. A munkássá válás különböző útjairól fentebb hozott példák is mutatták, hogy az iparos családok tagjainak csak egy része vált ipari munkássá;

---

[29] A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete Évkönyve. 1912. (Budapest 1912.) adatai alapján.

[30] A lakatosok 1898. január 19-i gyűlésén találóan mondotta Teszársz Károly, a Vas- és Fémmunkások Szakegyletének elnöke: „. . . a kisiparos csak úgy tarthatja fenn magát, ha 1—2 segédje mellé 10—12 inast állít. Ezáltal a lakatossegédek annyira megszaporodtak, hogy a munkaerejük értéke a lehető legalacsonyabb fokra szállt." *[Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1898. július 7.]*

a másik, kisebb része azonban önálló kézműves-iparos lett, gyakran elődei műhelyét, szakmáját is örökölve. Emellett azokban az iparágakban, amelyekben a kisipar dominált, a végleges ipari munkássá válás útja igen vontatottan haladt előre; ezt az utat gyakran szakították meg a munkások „önállósulási" kísérletei. Egyáltalán nem ment ritkaságszámba az olyan eset, mint amelyet például *Horváth Imre* nyugdíjas munkás életútja mutat, aki gyárba kerüléséig többször próbálkozott az önálló bognármesterséggel.[31]

Az ipari-munkásság és a kisiparosság közötti szoros kapcsolatok — a származási viszonyokon túl — összefüggtek a magyarországi szakmunkás-képzés jellegével is. A szakmunkások túlnyomó többsége — a fentebb közölt életrajzok is ezt mutatták — mint kisipari tanonc és segéd kezdte el pályafutását; a kis, elaprózott műhelyekben hosszú éveken át együtt élt „mesterével". A vidéki műhelyekben a segéd és mester között számos „patriarchális" vonás is fennmaradt. Mindez kihatott a szakmunkásság szakmai arculatára és társadalmi tudatára is. Szakmai szempontból a magyarországi szakmunkás nagy kézügyességgel rendelkező, sokoldalú, „ezermester" típus volt, aki a szakmájába vágó összes műveleteket ismerte és értette, hiszen éveken át a legkülönbözőbb munkák végzésére kényszerült. A kisműhelyekben fennálló hallatlanul súlyos munkaviszonyok igen intenzív munkára, egyben bizonyos igénytelenségre is nevelték.[32] Ugyanakkor a fejlett gépi technikában, munkájának korszerű megszervezésében kevésbé volt járatos. Ami a szakmunkások társadalmi tudatát illeti, gondolkodásukban a „szakmunkás" és az „iparos" fogalom ebben az időben még meglehetősen összekeveredett. Az említett három gyárban végzett szociográfiai kutatások

---

[31] *Horváth Imre*, a Ganz—MÁVAG nyugdíjas munkásának visszaemlékezései és adatközlése alapján.

[32] Úgy gondoljuk, hogy ez részben magyarázat arra, miért „szerették" a magyarországi szakmunkásokat külföldön.

során sok öreg, nyugdíjas szakmunkás még most is „iparosnak" nevezte magát. A két fogalom összekeverésére való hajlam még az 1920-as években is szinte teljesen használhatatlanná tette a nagyszabású statisztikai felmérés adatait: a kérdőíven szereplő „iparos" és „ipari munkás" kategóriát válaszadás közben igen sokan felcserélték.[33]

A gyáripar felszívó ereje a háború előtti évtizedekben mindenekelőtt a napszámos-segédmunkásságot érintette. A munkásság 1890—1914 közötti nagy számbeli növekedésének mintegy a fele erre a munkásrétegre jutott.

A rendelkezésre álló egyes adatok alapján megállapítható, hogy e napszámos-segédmunkásság, közvetlen társadalmi eredetét tekintve, igen vegyes összetételű volt, zömében azonban — az esetek jó részében közvetetten — a mezőgazdasági proletariátusból és félproletariátusból származott.

A nagyipar fejlődése különösen a századforduló körüli évektől kezdve gyakorolt mélyebb hatást az ország többmilliós agrárproletariátusára, természetesen főleg a bányavidékek és a nagyobb ipari centrumok, elsősorban Budapest környékén. Nógrád megyében például — a néprajzi kutatások szerint — erre az időre esik a régi paraszti életforma és szokások gyors ütemű változása; az ipari munka felé, érthetően, elsősorban a régi zsellérek fiai fordultak. Az ecsegi mezőgazdasági munkások közül a századforduló idején már több mint százan dolgoztak a selypi, trencséni [Trenčín] nagyszombati [Trnava], oroszkai [Oroska], brucki, szolnoki, sarkadi cukorgyárakban. Az idénymunkások közül később sokan a gyárak közelébe vándoroltak és ott telepedtek le.[34] A kazári zsellércsaládok fiatalabb férfitagjai a közeli bányákban találtak munkát; eleinte csak külszíni napszámos munkát végeztek, majd a szén fejtését is megtanulták. A falu

[33] Lásd e kötet III. fejezetét.

[34] Lásd *Manga János:* A társadalmi szempontú néprajzi kutatásokról. Etnográfia, LXIII. évf. Budapest 1952. 1—2. sz.

lakosságának átállása az ipari, illetve bányamunkára fokozatosan ment végbe. „Eleinte csak a zsellérek, majd a földek osztódása arányában a volt jobbágyok férfitagjai is a bányákba, illetve az ipari üzemekbe kerültek. Pl. Kovács Józsefnek az apja, aki 1923-ban halt meg 76 éves korában, még nem járt a bányába, mert ő még 9 hold földet örökölt, de fiai és unokái már mind bányászok lettek . . ."[35] A Miskolc környéki iparvidéken — amelynek munkássága ugyancsak ez időben töltődött fel nagymértékben — a vasgyári napszámosok, segédmunkások igen vegyes rétegekből tevődtek össze. Többségük olyan miskolci vagy Miskolc környéki napszámos családból származott, amely félig mezőgazdasági, félig városi-ipari munkából élt. Az egyik visszaemlékező szerint „a kéz alá dolgozók és kisegítők igen vegyes rétegből tevődtek össze, főleg olyan napszámos-félparaszt elemből, amely se paraszt, se iparos nem volt".[36]

A paraszti eredetű nincstelenek iparba kerülését segítette elő az alföldi mezőgazdasági övezet bizonyos mértékű ipari fejlődése is. Itt főleg az ún. „mezőgazdasági" iparágak erősödtek: téglagyárak, fűrésztelepek, szeszgyárak, malmok stb.[37] A vidéki városok ipara is fejlődött, elsősorban a továbbra is elmaradott könnyűipar (textilipar, cipőgyártás stb.), amely túlnyomórészt képzetlen, olcsó falusi munkaerővel dolgozott. Temesvárott például 1907-ben a következő nagyobb üzemek működtek.[38] (A táblázatot lásd a 89. oldalon.)

Hasonlóan „könnyűipari" összetételű volt a pécsi gyári munkásság is.[39] A temesvári gyújtógyár munkásviszonyairól a századforduló után írt tanulmány megállapítja: „A gyújtógyári munkások nagyobb részükben volt földműve-

[35] Ugyanott.

[36] *Szikora József* diósgyőri nyugdíjas munkás visszaemlékezése.

[37] Lásd *Freund Gyula:* Munkaviszonyok Dél-Magyarországon. Szocializmus, II. évf. 1907—1908. 238. old.

[38] Ugyanott, 241. old.

[39] Lásd *Ruzsás Lajos:* Id. mű, 27. old.

Üzemek	Munkáslétszám
6 gőzmalom	490
3 szeszgyár	370
5 téglagyár	1200
1 dohánygyár	2600
3 textilgyár	800
1 gyufagyár	450
1 kalapgyár	450
1 cipőgyár	850

sek és korán teljesen elhagyott gyermekek", akiknek nagy része a közeli falvakban lakik.[40]

A falusi dolgozókra a legnagyobb vonzóerőt a főváros gyorsan növekvő ipara gyakorolta. Ez a hatás elsősorban a Pest, Nógrád, Fejér és Szolnok megyei agrárproletariátust érintette; a kilencvenes évektől e területekről indult ki a legnagyobb vándormozgalom Budapest felé. A perem-övezet gyáriparának fejlődése 1—2 évtized alatt arra vezetett, hogy a nagy bevándorlás mellett a Pest környék — addig túlnyomórészt mezőgazdasági — községeiben a lakosság nagy része ipari munkára tért át.[41]

A mezőgazdasági dolgozók első nagyarányú beáramlása a gyáriparba tehát a századforduló előtti és utáni években következett be. Az új munkástömeg jelentős része — többek között az ipari ciklus váltakozásai következtében — továbbra is idénymunkás volt, folytonosan vándorolva a mezőgazdaság és az ipar között. De növekedett az állandó gyári munkások száma is. Ez utóbbi folyamatot különö-

[40] Lásd *Strasszer József:* A temesvári gyújtógyár. Szocializmus, III. évf. 1908—1909. 44., 45. old.

[41] 1910-ben a kispesti járás közel 100 000 főnyi népességének már csak 8%-a volt őstermelő. 1900-ban Pesthidegkút lakossága még 68,4%-ban mezőgazdasággal foglalkozott; 1910-ben csak 41%-ban. Az őstermelők aránya e tíz év alatt Békásmegyeren 60,1%-ról 32%-ra csökkent.

sen Budapest és környékének iparfejlődése segítette elő; a gyáripar jelentős részének összpontosulása a fővárosban — gyorsította az új ipari proletártömegek elszakadását a földtől és a mezőgazdaságtól.

A kapitalizmus általánossá válása, az ipar nagyarányú fejlődése az előző korszakhoz képest sokkal nagyobb paraszti tömegre hatott formálóan; ezért a parasztságból az ipari proletariátusba vezető „átmeneti formák" szerepe már csökkenőben volt. Egyre inkább megnyílt az út az agrárproletárok, félproletárok előtt, hogy közvetlenül a nagyiparban. mindenekelőtt az „alsóbbrendű" iparágakban és a bányászatban helyezkedjenek el. A magasabb, a kétlakiságot nem tűrő iparágak, valamint Budapest és a nagyobb gyáripari gócpontok felé vezető úton azonban az „átmeneti formáknak" továbbra is nagy szerepük volt. A falusi nincstelenek tetemes része továbbra is először bizonytalan egzisztenciájú, alkalmi munkákból élő városi napszámossá lett, s csak azután találta meg helyét a többékevésbé állandó ipari proletariátus soraiban.

A diósgyőri segédmunkások jó része — mint már említettük — kétlaki, félig paraszti, félig városi munkássorból regrutálódott. Az újpesti Táncsics Bőrgyár segédmunkásainak nagy része az első világháború előtt a városi napszámosok, pauperek — és nem közvetlenül a parasztság — tömegéből származott.[42] 1913 első felében a budapesti gépgyárak mintegy 32 000 munkása között végzett felmérés a munkások előző foglalkozásáról a következőket állapította meg. (A táblázatot lásd a 91. oldalon.)

Ha tekintetbe vesszük, hogy a gépgyári munkásoknak mintegy 43%-a volt tanulatlan vagy betanított munkás, s hogy az „ismeretlen" foglalkozásúak egy része ugyancsak paraszti származású lehetett, a közvetlenül mezőgazdaságból jött segéd- és betanított munkások aránya nyilván jóval

[42] K. L.-nek, a Táncsics Bőrgyár 40 éve ott dolgozó bérelszámolójának visszaemlékezése.

A budapesti gépgyári munkások származása foglalkozás szerint[43]

1913

Előző foglalkozás	A munkások %-ában
Munkás a budapesti és vidéki vas- és gépnagyiparban	41,15
Munkás a budapesti és vidéki vas- és gépkisiparban	8,44
Ipari munkás más szakmában	11,50
Külföldről jött	—
Mezőgazdaságból jött	4,17
Tanonc és kezdő	9,37
Ismeretlen	25,37

túlhaladta a táblázatban szereplő 4%-ot; e réteg azonban még így is a munkásoknak csak igen kis részét alkotta.

Az eddig elmondottak alátámasztására és kiegészítésére a már említett három gyárból néhány jellegzetes példát idézünk a gyári segéd- és betanított munkássá válás útjairól.

Rauch János. 1886-ban született a Veszprém megyei Somlóvásárhelyen. Nagyapjáról semmit sem tud. Apja

[43] *Méhely Kálmán:* A munkáskérdés lényege. Budapest 1916. 33., 34. old. — „A városba felkerülő falusi lakosság előbb közelebb fekvő, könnyebben elsajátítható, kevesebb áldozatok árán felcserélhető alkalmaztatásokat (fuvarozási, kirakodási, köztisztasági stb.) keres, és csak ha a városi élethez már kissé hozzászokott, csak azután bátorodik meg a gyári fegyelem magára vállalására."

háromholdas földműves, egyben egy bérlő felvigyázó cselédje. Családjában mindenki földműves volt, csak az unokabátyja lett kovácssegéd (ez kovácsmester sógoránál tanulta ki a szakmát). 1907-ben bevonult katonának, 1910-ben szerelt le. 1911-ben jött Budapestre kovácssegéd unokabátyjával. A MÁVAG-ban kezdett dolgozni reszelővágó gépmunkásként. Budapestre kerülése és ittmaradása azért történt ilyen simán, mert unokabátyjával együtt a már említett és már előbb Budapestre került kovács-sógoránál lakhatott.

Viktor József. 1891-ben született Miskolcon. Nagyapja zsellérember volt, alkalmi munkás. Apja napszámosként került a diósgyőri gyárba; nyáron mezőgazdasági munkán dolgozott miskolci vagy környékbeli gazdáknál, télen pedig segédmunkás volt a gyárban. Később Amerikába vándorolt, de számítását nem találta meg, hazajött, és újra a diósgyőri gyárba került. V. J. nem tanult szakmát, a gyári vasúthoz vették fel — apja révén — segédmunkásnak.

Molnár László. 1893-ban született a Szatmár megyei Csegöldön. Nagyapja földtelen zsellér, apja nincstelen agrárproletár volt. Fiatal korában mezőgazdasági munkásként dolgozott. 1913-ban jött fel Pestre. Egy évig fűszerüzletben, majd pékségben volt kifutó. 1914-ben felvették a MÁVAG-ba. Tizenöt éven keresztül a szállításnál dolgozott mint segédmunkás, azután gyári altiszt (kézbesítő) lett. Egész rokonsága földműves maradt, egy öccse kivételével, akit ő hozott fel Pestre, s itt lakatos szakmát tanult.

Antal József. 1890-ben született Egerfarmoson. Nagyapjáról nem tud semmit. Apja igen kevés földdel rendelkező mezőgazdasági napszámos volt. 8 éves volt, amikor anyja meghalt. Apja újra megnősült. Legidősebb nővére, aki egy diósgyőri kovács-szakmunkáshoz ment férjhez, Miskolcra hozta, s itt nevelkedett. Molnártanonc lett, de két év után betegsége miatt az orvos eltiltotta e foglalkozástól. Sógora révén 1908-ban bekerült a nagykovács-műhelybe, a golyópréshez (hadiüzemi munka). Itt igen keveset keresett, ezért

az új hengerműhöz szeretett volna bejutni. A hengerészek akkor mind szlovákok voltak. Végül is úgy került a hengerműhöz, hogy egy szlovák hengerész leányának kezdett udvarolni, s a lány apja behozta ebbe az üzemrészbe. Itt dolgozott — megszakításokkal — betanított munkásként. Szűkebb családjának többi tagjai mind földművesek maradtak Egerfarmoson.[44]

E példák is mutatják, hogy a parasztság (döntően az agrárproletariátus) gyári munkássá válása e korszakban jelentősen könnyebbé vált. A mezőgazdaság és az ipar közötti távolságot már gyakran egy-egy iparos vagy ipari munkás rokon segítsége hidalja át. Más esetekben a faluról jövő dolgozó a korábbiakhoz képest jóval rövidebb idő alatt jutott túl az „átmeneti formákon", s lett állandó gyári munkás. A fent közölt példákból nem derül ki, de a visszaemlékezők egyöntetűen állapították meg, hogy a paraszti származásúak közül — érthetően — főleg az idősebb, családos dolgozók maradtak „kétlaki" vándormunkások. Az állandó gyári segédmunkások nagyrészt a fiatal generációból kerültek ki. Végül: a fentebb közölt életutak és visszaemlékezések nemcsak a segédmunkások, hanem a faluról kikerülő szakmunkások esetében is szemléltetik a katonáskodás fontos szerepét. A katonai szolgálat, amely az addig faluhoz kötött dolgozót kiragadta a mozdulatlanságból, megismertette a városi élettel s az ugyancsak katonaidejüket töltő ipari munkásokkal, — igen gyakran vált a faluból való elvándorlás, az ipari munka felé fordulás ösztönzőjévé.

A betanított gépmunkásság — minden valószínűség szerint — társadalmi eredet szempontjából egyneműbb volt a gyári proletariátus szakképzett rétegénél.[45] A faluval sza-

[44] *Rauch János, Molnár László,* a Ganz—MÁVAG nyugdíjas munkásai, *Viklor József, Antal József* diósgyőri nyugdíjas munkások adatközlése.

[45] Lásd *Nagy István:* Bérmunkások. Józsa Béla Athenaeum. 1945. 31. old.

kító nincstelen agrárproletárok mellett nagy számban voltak találhatók közöttük különböző városi napszámosok, alkalmi munkások és utódaik; a hanyatló iparágakhoz tartozó kisipari szakmunkások, akik nem tudtak vagy nem akartak tanult szakmájukban elhelyezkedni; a városi proletariátus számos olyan tagja, akinek szakma-tanulásra nem volt lehetősége; végül nem egy esetben olyan gyári szakmunkások, akik munkahiány vagy üzemi baleset stb. következtében saját szakmájukban átmenetileg vagy véglegesen „deklasszálódtak" és egy gép kiszolgálására kényszerultek.

Ez utóbbi életutakra két, eléggé jellemző példát idézünk. A már említett *Ruff Mihály* édesapja először szakmunkás volt a budapesti MÁVAG-ban; majd amikor egy üzemi baleset következtében két ujja összeroncsolódott, gépmunkássá minősítették át. — *Ilovszki István* 1898-ban született a Gömör megyei Nyustyalikéren [Hnúšťa Likier]. Nagyapja falusi ács volt, apja ács szakmunkás a likéri faszén-kohó üzemben. Apja korán meghalt, anyja arra kényszerült, hogy a likéri gyárban kőtörő-napszámos munkát vállaljon. Ő maga árvaházban, majd egy Heves megyei parasztcsaládnál nevelkedett; 1910-ben elszökött, Ózdra gyalogolt nővéréhez, aki egy ottani szakmunkásnak volt a felesége. Az ózdi nagyolvasztónál mint gyermekmunkás (rakodó) kezdett dolgozni. Kőfaragó tanonc lett, de felszabadulása után otthagyta szakmáját, és az ózdi gyárba ment. Ott a léghevítőknél lett betanított munkás. Két fiútestvére közül az egyik lakatos szakmunkás, a másik önálló falusi suszter lett.[46]

A betanított munkások nagy többsége a városi és falusi proletariátusból származott.

A betanított munkások jelentős része nő és fiatalkorú volt.

---

[46] *Ruff Mihálynak,* a budapesti Ganz—MÁVAG és *Ilovszki Istvánnak,* a diósgyőri vasgyár nyugdíjas munkásának adatközlése.

Az 1890-es évektől a gyári munkásnők száma és aránya elég nagymértékben emelkedett: a századforduló idején az összmunkásságnak mintegy 19—20%-át, 1919-ben már 25%-át érte el.[47] A textil-, papíripari. ruházati munkások túlnyomó többsége, az élelmezési, építőanyag-ipari munkások jelentős része nő volt. A tömegcikk-ipar megjelenése, a betanított munkásság szerepének általános növekedése, s végül, de nem utolsósorban a minél olcsóbb munkaerő felhasználására való törekvés Magyarországon is létrehozta az állandó nőmunkásság nagy táborát. A századforduló idején mintegy 57 000 főnyi nőmunkásság száma az 1910-es években már jóval a 100 000 fölé emelkedett. A nőmunkásság — mint később még szó lesz róla — társadalmi eredetét tekintve lényegesen egyneműbb volt, mint a férfimunkásság; túlnyomó része a városi ipari proletárok asszonyai és leányai közül került ki. Az agrárnépességből származó munkásnők száma még alacsony lehetett, különösen az állandó gyári nőmunkásság körében (tehát a textil-, papíriparban, a dohánygyárakban stb.).

A nőmunkásséghoz hasonlóan, jelentősen növekedett a fiatalkorú gyári munkások száma és aránya is. Az összes fiatalkorú munkás (17 éves korig) aránya a századforduló idején már 13,1%-ra, 1910-ben pedig 15,8%-ra emelkedett; a textiliparban a munkások 37,5, a papíriparban 28,9, az építőanyag-iparban 20,6%-a volt 17 éven aluli.[48]

Az iparfelügyelők századforduló utáni jelentései is tanúsítják a gyermekmunka terjedését. Az 1908. évi iparfelügyelői jelentés szerint pl. a 16 éven aluli munkások aránya a megvizsgált gyárakban 1904 és 1908 között 8,8%-ról 10,7%-ra emelkedett.[49] A tanulatlan munkások, a női és gyermekmunka terjedését e korszakban az iparfelügyelői jelentéseken

[47] Népszámlálási adatok.

[48] Lásd *Berend T. Iván—Ránki György:* Magyarország gyáripara. 1900—1914. 304. old.

[49] Lásd *Kunfi Zsigmond:* Gyermekmunka. Szocializmus, 1908—1909. 517. old.

kívül más, a munkásproblémával foglalkozó írások is megállapítják.[50]

E növekvő, de az összmunkássághoz képest továbbra is kisszámú, betanított gépmunkásság társadalmi összetételét tekintve lényegesen más arculatú volt, mint az ipari forradalmak jellegzetes gépmunkás-tömege. A társadalmilag és szakmailag is deklasszálódó iparos-manufaktúra munkásréteg hiányzott körünkből; a tömegcikk-ipari ágakban az iparos-szakmunkásokat a mezőgazdaságból jött nincstelenek vagy a proletárnők nem szorították ki; ezen ágak — az ipari és technikai fejlődés egy későbbi korszakáról lévén szó — kezdettől fogva már erre az olcsó városi és falusi munkaerőre épültek.

Az 1890—1918 közötti időben lényeges változások történtek az ipari proletariátus nemzetiségi összetételében is.

Az adatok helyes értékelésénél tekintetbe kell venni, hogy a népszámlálásoknak a nemzetiségre és anyanyelvre vonatkozó adatai a magyar uralkodó osztályok nacionalista törekvéseit voltak hivatva alátámasztani, s így távolról sem tekinthetők megbízhatónak. A nemzetiségi elnyomás légkörében a különböző nemzetiségekhez tartozó lakosság egy része nem merte bevallani tényleges nemzetiségi hovatartozását vagy anyanyelvét. De ha az adatok számszerű pontosságához kétség is fér, a fejlődés irányait mégis jelzik: mindenekelőtt azt, hogy az ipari munkásság hazai forrásainak megnyílása, a mezőgazdasági dolgozók első nagyobb arányú beáramlása, Budapest és általában a központi területek viszonylag leggyorsabb ütemű iparosodása eredményeként jelentősen

---

[50] „Mindenekelőtt az otthon dolgozó munkások erős szaporodása állapítható meg. Azután a fiatalkorú és a női munkásoknak — különösen az 1905—1907. években erősen fokozódott igénybevételére kell reámutatnom. Végül egyik mélyreható jelentőségű következménye a munkásviszonyok ilyen alakulásának, hogy a gyárakat és műhelyeket a tanulatlan munkások nagy tömegei lepték el . . ." *[Géber Antal: Id. mű, 9. old.]*

Az ország lakosságának és az iparral foglalkozóknak nemzetiségi megoszlása[51]

1900—1910

Lakosság	Magyar		Német		Szlovák		Román	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Egész népesség	51,4	54,5	11,9	10,4	11,9	10,7	16,6	16,1
Önálló iparos	58,7	61,2	20,5	17,6	8,8	7,7	5,6	6,0
Összes ipari munkás	57,0	63,1	19,9	15,5	12,0	10,1	4,2	4,9
Bányász	33,2	45,1	19,3	15,1	21,3	14,2	16,8	19,8
Nagyipari munkás	50,6	60,9	—	14,2	—	13,1	—	5,1

növekedett a magyar nemzetiségűek aránya az ipari munkások, ezen belül a gyári munkások körében.

A magyar elem növekvő szerepe a nem magyar városi és ipari lakosság magyarosodásával is összefüggött. A román nemzetiségűek arányának növekedése az ipari népesség körében viszont azzal magyarázható, hogy az ipar különböző formái lényegében ebben az időben jelentek meg a legelmaradottabb erdélyi területeken. A magyar nemzetiségűek szerepét eltúlozó adatok a századfordulóra vonatkozóan még mindig a magyar elem alacsonyabb, a német és a szlovák nemzetiségűek magasabb arányát mutatják a gyári munkások és a bányászok között. A munkásság nemzetiségi összetételére vonatkozóan végül még egy fontos mozzanatot kell megemlíteni: a régebben alacsony létszámú magyar munkás-

[51] Az 1900. és 1910. évi népszámlálás adatai.

ság nagyarányú növekedését Budapesten és a főváros gyorsan iparosodó elővárosaiban. A munkásosztály körében itt az első világháború előtt a nem magyar nemzetiségűek aránya már csak 20%-ra tehető.[52]

Az első világháború évei újabb mélyreható változásokat idéztek elő a fiatal magyarországi gyári munkásság összetételében. Bár az ekkor lezajló szerkezeti változások egy része csak átmeneti jellegű volt, a háborús évek a munkásság fejlődésének külön szakaszát képezik. Az 1914—1918 közötti időszak ebből a szempontból azért is fontos, mert az 1918-as polgári, majd az első magyar proletárforradalmat közvetlenül megelőző éveket foglalja magában, s a munkásosztály összetétele kihatott a forradalomban betöltött vezető szerepének alakulására is.

A háborús évek a magyarországi ipari proletariátus körében is nagyarányú veszteségeket okoztak. A munkásállomány szétzilálódását, kicserélődését, szakmai összetételének jelentős módosulását eredményezték.

A háború időszaka alatt Magyarországon csak a kifejezetten hadiipari ágakban — a vas-, a gép-, a bőr- és a vegyiparban — következett be bizonyos fejlődés. Az ipar többi ága jelentősen visszaesett. A magyar gazdasági életet szervezetileg sem készítették fel hosszú, az ország egész gazdasági erejét igénybe vevő háborúra. A háború kitörését követő hetekben nagy termelési visszaesés és munkanélkuliség keletkezett. A hadiiparra történő átállás lassan és vontatottan ment végbe. Az 1915 második felében és az 1916-ban jelentkező háborús konjunktúra már szinte kezdettől fogva megtört az egyre súlyosabbá váló munkás- és nyersanyaghiányon.[53]

A munkáshiány már 1915-ben nagyméretű volt. Az uralkodó körök a háború előtt s a háború első heteiben még a

---

[52] Az 1910. évi népszámlálás adatai alapján.

[53] Lásd *Szterényi József—Ladányi Jenő:* A magyar ipar a világháborúban. Franklin 1933. 64—73. old.

legnélkülözhetetlenebb munkás-törzsgárda megőrzéséről sem gondoskodtak. Néhány régebbi hadiüzemet kivéve nem intézkedtek a szakmunkások katonai felmentéséről sem. Később, a felmentések szaporítására, a munkásság gyárhoz kötésére, egyes kategóriák leszerelésére stb. kiadott intézkedések a kezdeti nagyarányú veszteségeket, a legmunkaképesebb korosztályok szétzilálódását már nem tudták megakadályozni.[54] A szakképzett és gyakorlott munkásokat egyre nagyobb mértékben kellett nőkkel, hadimunkára kirendelt — túl fiatal vagy öreg — kisipari munkásokkal, iparosokkal, rokkantakkal és hadifoglyokkal pótolni. A régi munkásállomány meggyengülése a termelékenység nagyarányú visszaesését vonta maga után.

A gyári munkásság összlétszáma — az ipar egészét tekintve — 1917 végére jelentősen, mintegy 55 000 fővel csökkent.[55] Ha azonban a hadifoglyokat is levonjuk, a csökkenés még sokkal nagyobb, mintegy 87 000 fő volt (28,2%). A munkáslétszám általános visszaesése mellett a régi munkásállomány még nagyobb mérvű csökkenését és kicserélődését mutatják a következő adatok: a háború előtt kereken 287 000 16 éven felüli férfimunkás dolgozott a gyáriparban, 1917. december 1-én — a gyárakba kirendelt, részben csökkent munkaképességű hadimunkásokkal együtt — csupán 143 000. A csökkenés itt tehát több mint 50%-os volt. A női munkások száma ugyanakkor mintegy 10 000 fővel nőtt; arányuk 1917 végén megközelítette a 30%-ot.[56] Jelentősen emelkedett a fiatalkorú munkások száma és aránya is.

Megváltozott a munkásság iparági megoszlása is. A gyáripari ágak közül a vasiparban 44%-kal, a gépiparban 29%-kal, a bőriparban 40%-kal, a vegyiparban 28%-kal emelke-

---

[54] A részletes adatokat lásd ugyanott, 73—83. old.

[55] Lásd ugyanott, 197. old.

[56] Lásd ugyanott. — Szterényi—Ladányi könyve más adatokkal dolgozik, mint a jelen tanulmány; ők a háború előtt a gyári nőmunkásság arányát 22,8%-ra teszik, az 1917-es arányt 28,2%-ra. Valójában a nőmunkásság aránya a háború előtt magasabb volt.

dett a munkáslétszám. A többi ágakban nagyarányú csökkenés következett be. Különösen nagyméretű volt ez az építő- és építőanyag-, a fa-, a textil- és az élelmezési iparban, azokban az iparágakban tehát, amelyek a leginkább megkönnyítették a falusi dolgozók ipari munkássá válását. Ha ehhez még hozzávesszük a mezőgazdasági munkások igen nagyarányú katonai mozgósítását, valamint a közmunkák, földmunkák szinte teljes szünetelését — megállapíthatjuk, hogy a falusi dolgozók ipari munkássá válásának lehetőségei a háború éveiben a minimálisra csökkentek.[57] A régieket felváltó munkások túlnyomó többsége tehát az ipari és a városi proletariátus különböző osztagaiból került ki (a csökkentett létszámmal dolgozó iparágakból, a vidéki és városi kisipari munkásságból, a városi proletariátus nőtagjaiból stb.).

A háborús viszonyok különösen súlyosan hatottak a vidéki gyáriparra. A létszám országos csökkenése mellett Budapest gyári munkássága több tízezer fővel nőtt; a vidéki munkáslétszám visszaesése tehát az országos átlagot jóval meghaladta. Ez a tény ugyancsak megnehezítette a paraszti dolgozók iparba kerülését. A főváros ipari munkássága viszont felduzzadt; a vidéki felvándorlók azonban maguk is nagyrészt az ipari proletariátus soraiból kerültek ki.[58]

[57] Érdemes megemlíteni a háborúban meghaltak számát és foglalkozási megoszlását. A háború utáni Magyarország területéről származó halottak száma 156 000 volt; ebből 100 000 paraszt, 29 000 ipari foglalkozású és kb. 4000 napszámos. Vagyis: a veszteség 70%-a esett a férfinépesség 50%-át kitevő parasztférfiakra. A halottak aránya különösen nagy volt a mezőgazdasági munkásság soraiban: az országos arányszám mintegy háromszorosa. *[Dr. Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, V. évf. 1927.]* A veszteség a háború alatti Magyarország területére vonatkozóan természetesen jóval nagyobb volt.

[58] A munkásoknak a hadiiparba áramlása összefüggött azzal is, hogy ott reményük volt a frontszolgálat alóli felmentésre. A csepeli WM-gyár munkáslétszáma pl. a háború alatt a 30 000 főt is elérte. Csepelen „... a lakás-túlzsúfoltság oly nagymérvű volt, hogy

Szakmai és szociális szempontból a leglényegesebb változásnak a szakképzett és tanulatlan munkások arányának nagyfokú eltolódását tekinthetjük. A munkásság szakképzettség szerinti megoszlása a budapesti és Pest környéki gépiparban, tehát a legfontosabb és a legtöbb szakmunkást igénylő iparágban a következőképpen alakult:

Munkások szakképzettség szerinti megoszlása a nagy-budapesti gépiparban [59]

1914—1918

Év	Szakmunkás	Betanított munkás	Napszámos	Nőmunkás	Ifjúmunkás	Tanone	Összesen
1914 I. félév	7 876	2613	3082	802	202	2088	16 663
1914 II. félév	6 314	1912	2331	826	203	1677	13 263
1916 augusztus	7 195	3094	2130	2878	304	1680	15 754
1917 október	11 201	5583	3207	6403	474	2265	29 133
1918 október	14 135	6801	8224	9621	1190	2472	42 447

A szakmunkások és tanoncok aránya tehát az 1914 eleji 59,6%-ról 1918 őszére 39,1%-ra, 20,5%-kal csökkent. A munkásnők számaránya ugyanezen idő alatt nem egészen 5%-ról közel 23%-ra emelkedett. Visszaesett az új szakmunkásgeneráció képzése is: a tanoncok száma az egész gyáriparban

szó szoros értelemben szigorú telekben is fabódékban, sőt volt kecskeólakban is laktak emberek, sőt családok is". *[Perényi József: Csepel. Magyar városok monográfiája. Monografia Kiadóhivatal 1934. 39. old.]*

[59] A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének Évkönyve. 1926—1927. Budapest 1928. 40. old.

1917 végén 9%-kal volt alacsonyabb, mint a háború előtt. Ez idő alatt a budapesti gépgyárakban a tanoncok aránya 12,5%-ról 5,8%-ra esett vissza.

Külön figyelmet érdemel végül a gyári munkásság háború előtti és alatti fluktuációjának, munkahely-változtatásának a problémája.

A munkásság fluktuációja fontos, a munkásmozgalomra is kiható, ugyanakkor igen bonyolult kérdés, amely szorosan összefügg az egyes országok gazdasági és társadalmi helyzetével, az ipari ciklus alakulásával, a munkások szakképzettségével, munkaviszonyaival stb. A korabeli nemzetközi irodalom általánosságban megállapította, hogy a szakképzett munkások és a napszámosok munkahely-változtatása sokkal gyakoribb, mint a betanított munkásoké, akiknek „kvalifikációja", a napszámos-segédmunkásoknál jobb helyzete csak addig tart, amíg az általuk ismert gépen dolgoznak.[60]

A háború előtti időben a magyarországi gyáripari proletariátus egyik jellegzetes vonása a munkásságnak — az osztrák vagy a német munkásokhoz mért — igen nagyarányú fluktuációja volt. Ezt a nagy mozgékonyságot, a munkahely gyakori változtatását részben az ipar és a mezőgazdaság közötti intenzív vándormozgalom, részben pedig a magyarországi rossz, ugyanakkor az egyes gyárak között nagyon eltérő munkafeltételek[61] okozták, amelyek a munkásokat arra késztették, hogy folytonosan újabb munkahelyen kísérletezzenek jobb munkafeltételek elérésére.

A legfontosabb és legnépesebb iparágban, a vas- és gépiparban a munkásság fluktuációját a következő számok jelzik:[62]

[60] Lásd erről és a fluktuáció egyéb kérdéseiről *Szabó Ervin:* Az ipari munkásság hullámzása. A munkahely és foglalkozás változtatása a magyar iparban. Politzer 1913.

[61] A rossz munkafeltételeket, mint a magyarországi munkásság nagyarányú fluktuációjának okát ugyancsak Szabó Ervin állapította meg idézett művében.

[62] Az adatokat lásd A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete Évkönyve. 1918. Budapest 1918. 76—77. old.

Év	Létszamváltozás egy munkás átlagában	Év	Létszamváltozás egy munkás átlagában
1900	1,30	1914	1,30
1910	1,51	1915	1,05
1911	1,85	1916	0,70
1912	1,96	1917	0,54
1913	1,00		

Mint látható, a munkások helyváltoztatásának gyakorisága szorosan összefüggött az ipari ciklus szakaszaival: a konjunktúra idején növekedett, a válság alatt csökkent a fluktuáció. Figyelemre méltó, hogy a háború alatt a helyváltoztatás a normális felére, sőt egyharmadára esett vissza. E jelenségnek számos oka volt: az üzemek katonai parancsnokság alá helyezése, ezen keresztül a munkásság helyhez kötése; a munkásoknak az a törekvése, hogy lehetőleg a nagy, a hadiipar számára fontos gyárakban maradjanak, s így elkerüljék a katonai behívást stb. A fluktuáció ilyen alakulása jelentős hatással volt a munkásság magatartására és a munkásmozgalomra is. A háború előtt a helyváltoztatás gyakorisága általában gátolta a munkásság szervezkedését. A fluktuáció háború alatti csökkenése viszont elősegítette, hogy a háborús válság, a növekvő nyomor forradalmasító viszonyai között a munkások saját üzemükön belüli szervezkedéssel és összefogással szálljanak síkra érdekeikért.

*

* *

Az ipari proletariátus tömeges megjelenése, a gyári munkásság megerősödése természetesen igen nagy hatást gya-

korolt az egész magyar társadalomra, a munkásmozgalom nagy fellendülését, hatóerejének terjedését vonta maga után. Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt a gyári munkásság összetételének két fontos új vonását kell hangsúlyoznunk. Az egyik: a modern ipari proletariátus állandó, örökletes rétegének a létrejötte, s ennek a munkásmozgalomra gyakorolt pozitív hatása. A másik: a tárgyalt korszak végén a nagyüzemi munkásság az összlakossághoz viszonyítva még mindig kicsiny, de már jelentős tömegű, erős társadalmi osztály; „idegenszerűsége", elzártsága a hazai társadalom többi dolgozó osztályától megszűnt; társadalmi kapcsolatai megerősödtek, elmélyültek a városi és egyre jobban a falusi dolgozókkal is.

A gépi nagyipar és a gyári munkásság kialakulásának — az előző fejezetben vázolt — sajátos vonásai természetesen továbbra is hatottak. A magyarországi munkásmozgalom, amely kezdettől fogva mint *szakmunkás*-mozgalom bontakozott ki, e jellegzetes vonását továbbra is megtartotta. A munkásmozgalom vezetését és összetételét illetően ugyanakkor a kilencvenes évektől kezdve fontos változás történt: a mozgalom fő erejévé a nagyüzemi — elsősorban a vas- és gépipari — szakmunkásság vált.

A nagyüzemi szakmunkásság helyzete, életviszonyai, összetétele is lényegesen megváltozott. A szakmunkásság hazai forrásainak megnyilásával, a szakképzettség szerepének csökkenésével párhuzamosan fokozatosan megszűnt e munkásréteg kezdeti „kivételezett" helyzete. A századfordulótól kezdve jelentősen romlottak általában a gyári munkások, ezen belül a szakmunkások nagy tömegeinek életviszonyai.[63] Ez viszont a munkásmozgalom fő bázisát képező szakmunkásság radikalizálódását vonta maga után.

A szakmunkásság társadalmi összetételét ugyanakkor

---

[63] A gyári munkások reálbére 1900 és 1913 között mintegy 5—6%-kal csökkent. *[Lásd Berend T. Iván—Ránki György:* Magyarország gyáripara. 1900—1914. 214. old.*]*

bizonyos kettősség jellemezte. Egyrészt e munkásréteg körében jelent meg először és növekedett a legjobban a proletariátus örökletes rétege; osztályeredet szempontjából azonban minden bizonnyal a szakmunkásság volt a legvegyesebb.

A gyári munkásság társadalmi kapcsolatai egészségesen fejlődtek. A többi dolgozó osztályokkal való kapcsolatainak erősödése azonban számos belső problémát hozott felszínre. Az ipari proletárrá válás könnyebb lehetőségei megnövelték az idegen, nem proletár hatások fokozott érvényesülését. Ezt már a *tudatos* munkásmozgalomnak kellett — vagy kellett volna — ellensúlyoznia. E nem proletár hatások közül a legerősebbnek ebben a korszakban az ipari kistermelőknek a szakmunkásságra gyakorolt befolyását lehet tekinteni. Ez egyenesen következett az iparral foglalkozó népesség belső struktúrájából, a szakmunkásság túlnyomóan iparos eredetéből, a szakmunkásság és az iparosság szoros kapcsolataiból stb. A kispolgári hatást még növelte, hogy a romló helyzetű szakmunkásság nagy tömegeivel szemben e korszakban alakult ki Magyarországon a munkásarisztokrácia. Bár — mint ismeretes — Magyarországon általában alacsony volt az arányuk, de éppen a munkásmozgalom fő erejét alkotó vas- és gépipari munkásság körében nem lebecsülendő csoportot jelentettek. A viszonylag szűk réteget képező munkásarisztokrácia hatóerejét fokozta a szakmunkásság nagy szerepe az ipari proletariátus körében, a magyarországi munkásmozgalom túlnyomóan szakmunkás jellege, hiszen a munkásarisztokráciának a szakmunkássággal szorosabb kapcsolatai voltak, mint a proletariátus alsó, tanulatlan rétegeivel.

A gyári szakmunkásság radikalizálódása és mozgalmainak fellendülése mellett igen nagy hatást gyakorolt a munkásmozgalomra a gyári proletariátus alsó, tanulatlan rétegének növekedése is. A tanulatlan munkások zöme továbbra is a napszámosság volt, s körükben nagy szerepet játszottak az erősen fluktuáló idénymunkások. Mégis fontos mozzanat volt az állandó, nem szakképzett gyári munkások nagyobb számú megjelenése. A munkásság szakképzett és tanulatlan

rétege közötti éles különbségek továbbra is megmaradtak, de az előző időszakhoz képest csökkentek. Ha lassan és vontatottan is, de utat tört a munkások kulonböző csoportjai között az azonos osztályhelyzet, az egymásrautaltság tudata. Az állandó tanulatlan, illetve betanított gyári munkásság számszerű novekedésével párhuzamosan fellendult szervezkedésuk is. Ez a réteg — súlyos életviszonyai és nincstelen, proletár eredete kovetkeztében is — a munkásmozgalom forradalmi irányzatának vált a bázisává.[64] Ezzel párhuzamosan a szakszervezeti és a szociáldemokrata mozgalomban is erősodott a forradalmi eszmékhez és harci módszerekhez vonzódó munkások tábora.[65]

A háború utolsó szakaszában, a kibontakozó forradalmi válság talaján Magyarország belső társadalmi ellentmondásai a végsőkig kiéleződtek. Ebben a helyzetben igen sok múlott azon, hogy a munkásosztály ereje, szervezettsége, forradalmi energiája milyen fokon áll; képes-e lekuzdeni a szociáldemokrata opportunizmus bénító hatását, képes-e élére állni a dolgozó tömegeknek s teljesíteni történelmi hivatását. A magyarországi ipari proletariátus nagy forradalmi energiáját a polgári forradalom győzelmes megvívásával, a munkásmozgalmon beluli opportunizmus egyeduralmának megtörésével, a kommunista mozgalom megte-

[64] A századforduló után a szocialista munkásmozgalomban két nagy szervezett munkáscsoport dominált: a vas- és fémmunkasság, valamint a tanulatlan munkásságot is egyesítő építőmunkásság. Az építómunkások szakszervezete szervezettség és harcossag tekintetében nem maradt el a vas- és fémmunkások szervezete mogott.

[65] E tanulmánytól fuggetlenul hasonló megállapításra jutott *Ruzsás Lajos* „A technika fejlődése és a pécsi munkásmozgalom a századfordulótól a Tanácskoztársaság kikiáltásáig" című tanulmányában. *[A Magyar Tanácskoztársaság Pécs—Baranyai Emlekkönyve. Pécs 1960. 33. old.]* Ruzsás Lajos kimutatja, hogy a pécsi munkásszervezetek „. . . erós, osztalyharcos munkásszervezetekké akkor váltak, amikor azokba, akár saját felismerésuktől vezetve, akár kozponti irányításra, a betanitott munkások és a segédmunkások is beléptek."

remtésével, valamint a tanácshatalom győzelemre juttatásával bizonyította be.

E történelmi tettek végrehajtásában nagy szerepe volt a gyári munkásság korábbi fejlődésének, belső összetétele megerősödésének a háborút megelőző időszakban. Bár a háború alatt a munkásság nagy része kicserélődött, ezt a negatívumot többszörösen ellensúlyozta a háború és a növekvő nyomor hatása, amely a munkások szakmai vagy társadalmi szempontból eltérő csoportjait egyesítette; lebontotta az eltérő bérviszonyok, szakképzettség, szakmai elzárkózás és eltérő szociális eredet okozta különbségeket, s egyben bevonta és szóhoz juttatta a munkásmozgalomban a proletariátus megnövekedett alsó rétegeit.

III

IPARI MUNKÁSSÁGUNK ÖSSZETÉTELÉNEK ÉS TÁRSADALMI FORRÁSAINAK ALAKULÁSA 1919—1949

1. A MAGYAR IPAR ÉS AZ IPARI MUNKÁSSÁG FEJLŐDÉSÉNEK FŐ JELLEGZETESSÉGEI[1]

Az Osztrák—Magyar Monarchia széttörése, a Tanácsköztársaság leverése, valamint a trianoni békeszerződés lényegesen megváltoztatta azokat a feltételeket, amelyek között a kapitalista ipar fejlődése Magyarországon kibontakozott. A trianoni határrendezés bizonyos fokig módosította az ország gazdasági-társadalmi struktúráját. Az iparilag legelmaradottabb erdélyi és kárpát-ukrán területeket Romániához, illetve Csehszlovákiához csatolták. Ennek következtében iparibb jellegűvé vált az ország: a korábbi terület 32,2%-a, a lakosságnak 42%-a, a gyáraknak pedig 49,2%-a maradt meg az új határok között. E gyárak az első világháború előtt a munkásoknak mintegy 51%-át foglalkoztatták. Az ország agrárstruktúrája viszont nem változott, sőt a feudális eredetű nagybirtok-rendszer túlsúlya még növekedett is.[2]

[1] A gyáripar két világháború közötti fejlődésének részletes elemzését lásd *Berend T. Iván—Ránki György:* „Magyarország gyáripara 1933—1944" című munkájában. A további összefüggések érdekében e fejlődés fő vonásait röviden itt is ismertetjük. Az ismétlések elkerülése végett azonban olyan mozzanatokra térünk ki részletesebben, amelyek bizonyos új szempontokat is tartalmaznak.

[2] Lásd *Berend T. Iván—Ránki György:* A magyar gyáripar fejlődése és európai helye. 1900—1938. II. Közgazdasági Szemle, 1961. 1. sz.

A munkásság összetételének alakulása szempontjából az ipari munkásság első világháború utáni fejlődésében három, egymástól eléggé elhatárolható szakaszt különböztethetünk meg. Az első 1919-től kb. az 1930-as évek közepéig, a második az 1930-as évek közepétől az ország 1945-ös felszabadulásáig terjed, a harmadik pedig a felszabadulás utáni éveket foglalja magában.

Az első időszakot számottevő ipari fejlődés, de a korábbihoz képest a fejlődés ütemének nagyfokú lelassulása és egyenetlensége jellemezte. Az ország politikai önállósága több vonatkozásban kedvező lehetőséget nyújtott az ipar fejlődéséhez, belső arányainak egészségesebbé és korszerűbbé tételéhez. E lehetőségeket azonban a magyar tőkés rendszer — a világkapitalizmustól való függése, a feudális maradványok továbbélése stb. következtében — csak kismértékben tudta kihasználni. A textilipar és általában a könnyűipar nagymértékben fejlődött, s részesedése a gyáriparban a harmincas évek második felére a háború előtti 11%-ról mintegy 28%-ra emelkedett.[3] Ugyanekkor a vas- és fémipar s a régebben is teljesen egyoldalú gépipar (amelyben a vagongyártás és nem a termelőeszközök gyártása volt túlsúlyban) igen súlyos helyzetbe került: az 1920-as évek végén alig érte el a háború előtti színvonalat. Még erőteljesebben csökkent a korábban nagyfontosságú malom- és élelmezési ipar, amely azelőtt az egész monarchia piacára termelt. Így, a könnyűipar kiépülése ellenére, a döntő gépipari ágak stagnálása következtében az ország ipari elmaradottsága a fejlettebb tőkésországoktól nemcsak hogy nem csökkent, hanem még növekedett is.[4] Ehhez járult a fejlődés ütemének nagyfokú egyenetlensége. Az ipar békés vágányokra történő igen vontatott átállítása, majd az 1929—1933-as nagy gazdasági válság miatt az ipari konjunktúra az egész időszakban alig néhány évre (1926—1928) korlátozódott.

[3] Lásd ugyanott.
[4] Lásd ugyanott.

Mindennek következtében — a legmunkaigényesebb könnyűipari ágak gyors fejlődése ellenére — az ipar, ezen belül a gyáripar munkaerőt vonzó és felszívó ereje a háború előttihez képest nagymértékben visszaesett. Az ipari összmunkás-létszám igen lassan emelkedett, s ezt még tovább gátolta a munkaintenzitás jelentős növekedése a gyáriparban. A kisipari munkáslétszám is sokkal lassabban gyarapodott, az önálló iparosok száma pedig egyáltalán nem emelkedett. 1900 és 1910 között az ország népszaporulatának közel 49%-át szívta fel az ipar, 1910 és 1930 között azonban csak 32,8%-át. 1900 és 1910 között a mezőgazdasággal foglalkozó népesség 2,3%-kal, az ipari népesség 31,8%-kal gyarapodott, 1910 és 1930 között ez az arány 5,4, illetve 22,9%-ra esett vissza.[5] Az ipar felszívó ereje azonban a valóságban a háború után még kisebbre zsugorodott, mert a fenti adatok az 1910-es évek nagyarányú munkáslétszámemelkedését s az 1920 és 1930 között tömegméretekben jelentkező ipari munkanélkülieket is magukban foglalják. A „porosz" utas mezőgazdaság fejlődésképtelensége s a krónikus agrárválság viszonyai között óriási mértékben felduzzadt a mezőgazdaság nincstelenjeinek száma, az állandó ipari tartaléksereg; újra összeszűkültek az agrárproletariátusból és más dolgozó rétegekből az ipari proletariátus felé vezető, a háború előtti évtizedekben szabadabbá vált utak.

A foglalkoztatott gyári munkások és bányászok létszáma — azonos területen — a következőképpen alakult:[6]

1913	260 000
1929	271 000
1935	250 000

[5] Népszámlálási adatok. Lásd *Szentmiklóssy Lajos:* A magyar agrárkérdéshez. Gondolat, 1936. 2. évf. 515—518. old.

[6] Az 1913., 1929. és 1935. évi gyáripari statisztika adatai.

Közben — a hadigazdálkodásról a békés termelésre történő átállás, továbbá az ipari ciklus változásainak hatására — óriási volt az ingadozás: a munkáslétszám 1921-ben az 1913. évinek csak 61%-át, 1932-ben 79%-át érte el.[7]

A szinte teljesen stagnáló létszám mellett azonban lényegesen módosult a munkásság iparági — s mint később látni fogjuk —, szakmai és nemek szerinti összetétele. A bányászok, valamint a vas- és gépipari munkások száma alig változott. Erőteljesen nőtt a textil-, papír-, bőr- és ruházati ipari munkások létszáma. A többi ágak (faipar, építőanyagipar stb.) munkásállománya viszont jelentősen visszaesett. Az iparági megoszlás változásai közül a legfontosabb a textilipari munkásság nagyarányú növekedése volt: létszámuk az 1921. évi 13 000-ről 1929-re 44 000-re emelkedett; a vas- és gépipari munkások után ők alkották a magyarországi gyári munkásság második legnagyobb csoportját.

Az 1929—1933-as gazdasági válság után, mint ismeretes, gyorsabb lett az ipar fejlődése. E folyamat szorosan összefüggött a háború előtti és alatti konjunktúrával, a hadiipar növekedésével. A könnyuipar fejlődésének üteme a harmincas évek második felében csökkent, majd lényegében véve megállt. Ezzel szemben a nehézipar, főleg a gépgyártás termelése ugrásszerűen emelkedett. Ennek megfelelően gyorsan növekedett az ipari munkásság létszáma is, különösen az 1938—1943 közötti háborús esztendőkben.

[7] Különösen nagyarányú volt a létszám-ingadozás a vas- és gépiparban. A GYOSZ vas- és gépipari szervezetéhez tartozó üzemekben a munkáslétszám pl. a következő mértékben változott:

1918 október	49 575
1919 október	13 637
1920 október	30 861
1922 december	43 651
1925 október	31 750
1928 október	38 420

[A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének adatai. Illyefalvi L. Lajos. A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Szfőváros Statisztikai Hivatala 1930.]

Az ipari proletariátus létszáma 1930-ban (a munkanélküliekkel együtt) 653 000, 1941-ben pedig 823 000 fő volt;[8] a létszámemelkedés túlnyomóan a gyáriparra jutott. A gyári munkások és bányászok száma 1938-ban 330 000, 1943-ban 451 000 volt.[9] A könnyűipari munkásság azonban ez idő alatt csak 5%-kal, a nehézipari munkásság viszont 67,6%-kal növekedett. A háború éveiben tehát újra jelentősen módosult a magyar gyáripar szerkezete és a gyári munkásság iparági összetétele. A gép- és a vasipar, a húszas évek stagnálása és az 1929—1933. évi válság súlyos visszaesése után újra előretört, s a második világháború alatt a nagyüzemi proletariátusnak közel 40%-át foglalkoztatta.

A két világháború közötti időszakban más vonatkozásban is számottevő eltolódások mentek végbe az ipari munkásság összetételében és a proletariátus társadalmi súlyának alakulásában.

Az első világháború előtt a magyarországi ipari proletariátus erősen kisipari összetételű volt. A gyáripar késői és egyoldalú fejlődése, a modern termelési formák lassú áttörése a mezőgazdaságban, a nagyipar egyenlőtlen megoszlása a főváros és a vidék között stb. konzerválták az ipar kis- és kézműipari formáit. Ennek hatására az első világháború előtt az iparral foglalkozó népesség belső megoszlása igen kedvezőtlenül alakult; nagyon magas volt az önálló iparosok számaránya az ipari bérmunkássághoz viszonyítva. A gyári munkásság gyors fejlődése ellenére a kis- és kisközépiparban dolgozó munkások aránya is magas maradt. A régi országterület mintegy kétharmadának a háború utáni elcsatolása viszont együttjárt azzal, hogy a — túlnyomó részben vidéki — kézmű- és kisiparosság száma erősebben csökkent, mint az ipari munkásoké.

A kézmű- és kisipar helyzete a két világháború között igen kedvezőtlenül alakult. A tőkés koncentráció előrehala-

[8] Népszámlálási adatok.
[9] Iparstatisztikai adatok.

dása, a városi lakosság lassú növekedése stb. miatt az önálló iparosok száma — kisebb ingadozásoktól eltekintve — az egész korszakban nem emelkedett, változatlanul a 200 000 körül mozgott. Az ipari munkások tábora viszont a harmincas évek második felétől ugrásszerűen növekedett. Mindennek hatására lényegesen módosult az iparral foglalkozó népesség belső megoszlása az ipari proletariátus javára; jelentősen gyengült az ipari kispolgárság, erősödött az ipari munkásság súlya és szerepe az ország társadalmi struktúrájában.

Az ipari munkások aránya a kereső népességen belül[10]

1910	1930	1941
11,1	16,3	18,2

Egy munkáltatóra jutó munkások száma[10]

1910	1930	1941
1,9	3,2	4,1

Az első világháború előtt egy önálló iparosra még két ipari bérmunkás sem jutott, a második világháború éveiben azonban már több mint négy. 1914 előtt az ipari munkások alig haladták meg az összlakosság egytizedét, az 1940-es években pedig már az egyötödét közelítették meg. Ez a fejlődés, természetesen, csak a régi magyarországi viszonyokhoz képest volt kiemelkedő. Hiszen Németországban már a századforduló után öt bérmunkás jutott egy

[10] A népszámlálási adatok alapján.

önálló iparosra, Franciaországban pedig — amely az ipari munkásság részaránya tekintetében elmaradt Angliától vagy Németországtól — az első világháború után a keresők több mint egynegyede volt ipari munkás.[11]

Az önálló iparosok és a bérmunkásság e javuló megoszlása mellett a nagy- és a kisipari munkások aránya a két világháború között nem alakult ilyen kedvezően. Az új országhatárok között jóval kisebb lett a segéd nélkül dolgozó iparosok aránya, mint a régi területen, a bérmunkást foglalkoztató iparosoké azonban emelkedett. A gyári proletariátus összlétszáma viszont 10—15 éven keresztül alig változott. Csak a harmincas évek második felében fellendülő gyáripari termelés hozott lényegesebb változást, s módosította számottevően a kis- és nagyipari munkások arányát. De még így is, az 1930 évi 43,6%-kal szemben 1941-ben a munkások 41,5%-a dolgozott a kis- és a kisközépiparban, a kisipari jellegű építőiparban és az ún. szolgáltató kisiparban.[12]

A két világháború között a — túlnyomóan szakképzett — kisipari munkások arányának lassú csökkenése mellett hallatlanul gyors ütemben változott a gyári munkásság szakképzettség szerinti összetétele. Az első világháború előtt még a szakmunkásság volt a gyári proletariátus legnagyobb rétege; arányuk (a tanoncokkal együtt) kb. 42—45% körül mozgott. A háború utáni iparfejlődés iránya (a textil- és általában a könnyűipari munkásság rohamos növekedése, a vas- és gépipari munkásság számbeli stagnálása, sőt csökkenése), a tőkés iparra általában jellemző tendencia az olcsó, tanulatlan munkások fokozott alkalmazására, a technika fejlődése együttesen arra vezetett, hogy rohamosan csökkent a gyári proletariátus szakképzett rétegének súlya az összmunkásságon belül. 1929-ben ará-

---

[11] Lásd *Pierre George:* Géographie sociale du Monde. Párizs 1949.

[12] Lásd *Berend T. Iván—Ránki György:* Magyarország gyáripara. 1933—1944.

nyuk már csak kb. 37%-ra, 1938-ban 31%-ra, 1943-ban 26%-ra tehető.[13]

A gyári proletariátus legnagyobb rétegévé a betanított munkásság vált: az 1930-as évek végén a munkások mintegy 40—42%-a tartozott e csoportba. A változás méreteit szemléltetően mutatja a szakmunkások legnagyobb tömegét foglalkoztató gépgyárak munkásainak szakmai átrétegeződése:

A gépgyári munkások szakképzettség szerinti megoszlása[14]
1913—1943

Munkas	1913	1943
Szakmunkás	44,0	36,5
Betanított munkas	17,0	32,5
Tanulatlan munkas	28,5	24,6
Tanonc	10,5	6,4

A gyári munkásság összetételének alakulása, a szakmunkásság részarányának rohamos csökkenése messzemenően kihatott a munkásság helyzetére, arculatára és társadalmi forrásaira is. Ez a — tőkés viszonyok között szükségszerű — folyamat egyik fontos tényezője volt a munkásság súlyosbodó helyzetének. Bár a vas- és gépipari szakmunkások abszolút száma a harmincas évektől emelkedett, a szakmunkássá válás lehetősége egyre jobban csökkent, a munkásképzés anarchiája viszont növekedett. A gyáripar egyre kevésbé vállalkozott szakmunkás-képzésre; a feladat még fokozottabban az elaprózott kis- és középiparra hárult. A harmincas évek második felében a helyzet kulonosképpen

[13] Lásd ugyanott.

[14] Az 1913. évi adatok a nagy-budapesti gépgyári munkasok szakképzettség szerinti megoszlasát tukrozik *[Méhely Kálmán A munkáskérdés lenyege. A szerző kiadása. Budapest 1916. 35 old.]*, az 1943. évi adatok az egész gépgyári munkásságét.

kiéleződött: a gyorsan növekvő háborús ipar folytonos szakmunkás-hiánnyal küzdött, ugyanakkor a „szakképzett munkások tömegei arra kényszerültek, hogy betanított vagy segédmunkásként dolgozzanak, mert szakképzettségükre az egyoldalúan fejlődő hadiiparnak nem volt szüksége. Hogy a szakképzett munkásoknak milyen széles tábora dolgozott ezekben az években betanított vagy segédmunkásként, azt egy jellegzetes adattal illusztráljuk: 1938-ban a csepeli WM Művekben katonai célból összeírt 6664 férfimunkás közül a betanított és segédmunkások 23%-a rendelkezett más, nem vas- vagy gépipari szakmával.[15] Másfelől viszont a betanított gépmunkásságnak a gyári proletariátus legnagyobb és legjellegzetesebb rétegévé válása a magyar munkásság „modernizálódása" irányában hatott, s egyben azt jelentette, hogy a régebben túlnyomóan idénymunkás-napszámosokból álló alsó munkásréteg egyre inkább állandó, gyárhoz kötött ipari proletariátussá alakult át. Ezt a folyamatot a mezőgazdaság súlyos helyzete, krónikus válsága is elősegítette: az iparba kerülő dolgozók számára egyre kevésbé volt visszaút a mezőgazdaságba.

A gyári munkásság e belső átrétegeződése együtt járt a nőmunkásság erőteljes növekedésével. A foglalkoztatott munkásnők száma a gyáriparban 1929-ben 72 000-re, 1943-ban 128 000-re emelkedett.[16] Arányuk — a nőmunkásság számának első világháború alatti gyors növekedése, majd a textil- és általában a könnyűipar rohamos fejlődése eredményeként — az 1910. évi mintegy 25%-ról 1929-ben 30%-nál is magasabbra emelkedett. 1933-ban a betanított munkásoknak majdnem a fele (46,7%) nő volt.[17] A válság

[15] Pest megyei Levéltár. Névjegyzék a WM Rt-nél alkalmazott munkásokról az m. kir. Iparügyi Miniszter 2046/1937. sz. rendeletére. Saját számítás.

[16] Iparstatisztikai adatok. KSH Statisztikai Évkönyv. 1948.

[17] Lásd *Szentmiklóssy Lajos:* A magyar munkásság osztályszerkezetének változásai a kapitalizmus általános válságában. Gondolat, 1933. 2. sz. 196. old.

alatti években a nőmunkások aránya még jobban megnőtt, azután újra lecsökkent a 30—31%-os színvonalra. S bár a háborús konjunktúra éveiben abszolút számuk — főleg a nehéziparban — 35 000-rel gyarapodott,[18] arányuk az összmunkásságon belül nem változott. Ennek fő oka az volt, hogy a nehéz fizikai munkát igénylő vas- és gépipari (hadiipari) ágak fejlődése korlátozta a munkásnők még nagyobb arányú bevonását a gyáriparba. A nőmunkásság számbeli növekedése mellett a proletariátus összetétele szempontjából igen nagy jelentőségű volt, hogy a munkásnők körében is túlsúlyba került az állandó, gyárhoz és géphez kötött betanított gépmunkás típusa.

Az ipari proletariátus területi elhelyezkedése Magyarországon kezdettől fogva igen egyoldalú volt, de szinte világszerte páratlan méretűvé csak az első világháború után vált. A háború előtt a később Nagy-Budapestnek nevezett területen dolgozott az ország ipari munkásságának kb. egynegyede, gyári munkásságának egyharmada. 1920-ban viszont, annak ellenére, hogy a háború utáni első években a nagy-budapesti ipar visszaesése a vidékinél jóval nagyobb arányú volt — a bányászokat is számítva —, az ország ipari munkásságának kereken 40%-a, nagyüzemi proletariátusának 55%-a összpontosult Nagy-Budapesten.[19] Az ipari munkásság ezen egyedülálló területi koncentrációját még jobban érzékelteti, ha különböző országok adataival hasonlítjuk össze.[20] (A táblázatot lásd a 118. oldalon.).

Megjegyzendő, hogy a táblázaton szereplő magyar adat csak a szűkebb értelemben vett Budapestre vonatkozik. Ha a peremvárosokat is a fővároshoz számítjuk, a Budapest és a vidék közötti aránytalanság még élesebb volt. De az adatok más szempontból is csak részben tükrözik a nagy-

[18] KSH Statisztikai Évkönyv. 1948.

[19] Az 1920. évi népszámlálási adatok alapján.

[20] Lásd *Bene Lajos:* Budapest Székesfőváros iparosai. Statisztikai Közlemények. Budapest 1928. 56. köt. 3. sz. 12. old.

Ország	Év	Az ipari foglalkozásúak %-os aránya	
		a fővárosban	vidéken
Magyarország	1920	34,8	15,5
Ausztria	1923	42,1	23,9
Németország	1925	45,4	36,3
Franciaország	1921	48,0	35,0
Anglia	1921	39,4	40,5
Egyesült Államok	1920	37,6[21]	30,4

budapesti ipari koncentráció méreteit. Még nagyobb volna a különbség, ha a vidéki adatokból leszámítanánk az önálló iparosokat, s csak a gyári munkásság adatait vetnénk össze.[22]

Ez az egyoldalú területi összpontosulás a harmincas évekig nem enyhült, sőt valamelyest még fokozódott is.[23] A harmincas évek közepétől a helyzet bizonyos fokig módosult a vidék javára:

A nagyüzemi munkások területi megoszlása[24]

1938—1943

Terület	1938		1943	
	száma	%-a	száma	%-a
Nagy-Budapest	176 059	51,2	230 542	48,8
Vidék (bányászokkal együtt)	168 026	48,8	241 722	51,2

[21] New York adata.

[22] A táblázat arra is rávilágít, hogy bár a magyar ipari munkásság, általában az ipari foglalkozásúak nagy része Budapesten összpontosult, arányuk még a fővárosban is kisebb volt, mint az ipari szempontból fejlett nyugati városokban.

[23] Az 1930. évi népszámlálás adatai alapján.

[24] KSH Statisztikai Évkönyv. 1948.

A háború előtti és alatti években tehát a vidéki gyári munkásság nagyobb mértékben nőtt, mint a budapesti; emellett emelkedett a bányászok száma is. Mindez azonban a lényegen nem változtatott: a gyári munkásoknak közel a fele a második világháború alatt is a fővárosban összpontosult. Sokkal jelentősebb volt — az iparfejlődés fentebb vázolt menete következtében — a budapesti gyári munkásság iparági összetételének változása:

A nagy-budapesti gyári munkások %-os megoszlása a főbb iparcsoportok között[25]

1910—1943

Iparcsoport	1910	1938	1943
Vas-, fém- és gépipar	40,5	37,8	52,2
Textilipar	4,0	23,2	13,7
Élelmezési ipar	12,6	8,8	7,9
Gyári munkások összlétszáma	129 400	176 000	231 000

A gép- és vasipar jelentős része a fővárosban összpontosult. Ezért a budapesti gyári munkásság legnagyobb és legerősebb osztagát kezdettől fogva a vas- és gépipari munkásság alkotta. E munkásréteg aránya az első világháború után visszaesett, majd a harmincas évek második felétől rohamosan növekedett: 1943-ban a gyári proletariátusnak több mint a fele ezekben az iparágakban dolgozott. A nagybudapesti munkásság második, új nagy csoportjává az első világháború után a textilipari munkásság vált; a harmincas évek végétől azonban e munkásrétegnek nemcsak az aránya, hanem abszolút száma is csökkent.

Áttekintve a magyar gyári munkásság két világháború

[25] 1910: a népszámlálási adatok; 1938 és 1943: az iparstatisztikai adatok alapján.

közötti fejlődését, megállapíthatjuk, hogy ez az időszak a gyári proletariátus igen erős belső mozgásának, fluktuációjának az időszaka volt, ami — mint később látni fogjuk — jelentősen befolyásolta a munkásság társadalmi összetételének az alakulását is.

Az ország 1945-ös felszabadulásával, a népi demokratikus rendszer létrejöttével gyökeresen új történelmi korszak vette kezdetét Magyarországon. Ezen belül az 1945-től 1948—1949-ig tartó néhány esztendő átmeneti szakasz volt a felszabadult ország életében. A munkáshatalomért folyó harc eredményes megvívásával párhuzamosan ezekben az az években a földreform hatására mélyrehatóan átalakult a magyar mezőgazdaság szerkezete, végbement a háborús károk helyreállítása, az infláció leküzdése, az ipari termelőeszközök tulajdonviszonyaiban fennálló átmeneti állapot fokozatos megszüntetése, a szocialista tulajdonviszonyok megteremtése. A proletariátus uralkodó osztállyá, a társadalom vezető erejévé emelkedett.

Gazdasági szempontból ezekre az évekre az ország termelőerőinek helyreállítása nyomta rá a bélyegét; a gazdasági és társadalmi viszonyok szocialista átalakításának még csak az előfeltételeiért folyt a küzdelem. A mélyebb, a szocialista építéssel együttjáró hatások a munkásosztály és az egész társadalom összetételére még nem, vagy csak csírájukban jelentkeztek.

A fasiszta Magyarország háborús összeomlása, a háborús károk, az ország kifosztása a német fasiszták által, 1944—1945-re iparunkat súlyosan visszavetették. Az első hónapok emberfölötti nehézségeit leküzdve, a munkásosztály gyors ütemben kezdett hozzá a helyreállítás munkájához. A stabilizáció megteremtése, a munkás-ellenőrzés egyre hatékonyabb érvényesítése, majd a tőkések kisajátítása és a tervgazdálkodásra való áttérés újabb lökést adott a helyreállítás és a további iparfejlesztés munkájának. A termelőerők 1938—1943 közötti fejlődése sem múlt el nyomtalanul: megkönnyítette a háború előtti termelési színvonal elérését,

majd túlszárnyalását. Az ipari munkásság számának alakulásában mindez úgy tükröződött, hogy az 1945-ös nagy visszaesés után a munkáslétszám gyorsan emelkedett, a munkanélküliséget, az ipari munkásság körében fellépett „deklasszálódás" jelenségeit sikerült gyorsan megszüntetni, s 1948 végére e téren is túlhaladtuk az 1938-as állapotokat. A foglalkoztatott gyári munkások száma a következőképpen alakult:[26]

1943	413 000
1945	209 000
1946	278 000
1947	330 000
1948	340 000

Az 1949. január 1-i népszámláláskor már 758 000 ipari munkást számoltak össze.

Az összmunkásság létszáma tehát, az 1945—1948 között végbement gyors növekedés ellenére, 1949-ben még mintegy 60 000 fővel alatta maradt a munkásság — egyébként nem a legmagasabb szintet tükröző — 1941. évi létszámának. Ez kifejezést nyert az ipari proletariátus számbeli súlyában is: az 1941. évi 18,2%-kal szemben 1949-ben a kereső népesség 17,2%-a volt ipari munkás.

A nagy- és a kisipari munkások aránya a felszabadulást követő első években a háborús viszonyokhoz képest lényegében nem változott, 1948-ban még mindig a munkásság 41,4%-a a kis- és a kisközépiparban, valamint a szolgáltató kisiparban dolgozott.[27] Sőt, a felszabadulást követően átmenetileg a munkásság erős „kisiparosodása" következett

[26] Alkalmazásban álló munkások. KSH Statisztikai Évkönyv. 1948.

[27] KSH Kisipari jelentés. 1952. (KSH Ipari osztály.) (Kézirat.)

be. Általánosan megfigyelhető jelenség, hogy a gyáripar háborús összeomlással együtt járó visszaesése a kisipar előretörésével jár együtt. A kapitalista ipar ilyenkor mintegy korábbi fejlődési fokára süllyed vissza. A felszabadulást közvetlenül követő időszakban ilyen folyamatnak lehettünk tanui; hatása még 1948-ban is érezhető volt.

Láttuk, hogy a nagyüzemi munkásság iparági összetétele a háború előtti és alatti években lényegesen módosult a nehézipari, főleg a gépipari munkásság javára. Ez a tendencia, a népi demokratikus állam tudatos törekvéseinek hatására, a felszabadulás után is érvényesült. A nehéz- és a könnyűiparban foglalkoztatott munkások száma és aránya a következőképpen alakult:

A gyári munkások számának alakulása[28]

1938—1948

Év	Nehézipar		Könnyűipar	
	száma	1938 : 100	száma	1938 : 100
1938	151 000	100,0	151 000	100,0
1943	253 000	167,6	160 000	105,5
1945	131 000	86,8	78 000	51,8
1948	198 000	130,7	143 000	94,1

Az újjáépítés mindenekelőtt a nehézipar legfontosabb ágainak helyreállítására irányult; a háború alatti fejlődés hatása, párosulva népi demokráciánk tudatos törekvéseivel, már a felszabadulás utáni első években is biztosította a nagyipar magasabb színvonalú összetételét. 1948-ban a gyári munkások 58%-a a nehéziparban dolgozott.

Igen érdekesen alakult a gyári munkásság szakképzettség szerinti megoszlása. A felszabadulás utáni években a szakmunkások arányának nagyfokú és tartós emelkedése figyelhető meg:

[28] KSH Statisztikai Évkönyv. 1948.

Szakmunkások %-os aránya a gyáriparban[29]

1938—1948

Év	Nehézipar	Könnyűipar	Összesen
1938	34,2	25,8	30,1
1943	26,6	20,7	25,9
1946	45,1	25,0	37,2
1948	45,3	29,9	38,3

E nagyarányú változás azzal függött össze, hogy a felszabadulás után meginduló helyreállítás elsősorban a szakmunkásokat, a régi, állandó gyári munkásokat vonta be újra a termelésbe. A gyáripar 1943-ban 107 000, 1946-ban már 103 000 szakmunkással dolgozott,[30] így a szakmunkások részaránya a lecsökkent összmunkás-létszámon belül erősen emelkedett. Az 1948. évi adat azonban ennél többet is mutat: a szakképzettség szerepének — már a szocialista viszonyokra jellemző — növekedését, a szakmunkássá válás lehetőségeinek s a szakmunkás-utánpótlásnak a gyorsabb előrehaladását.

Jelentősen fejlődött a gyáripar és a munkásság üzemi koncentrációja is:[31]

A munkásság megoszlása a gyárak nagysága szerint

Üzemek	Az összmunkásság %-ában	
	1938	1948
100-nál kevesebb munkást foglalkoztató üzemekben dolgozott	27,0	18,5
100-nál több munkást foglalkoztató üzemekben dolgozott	73,0	81,5
1000-nél több munkást foglalkoztató üzemekben dolgozott	26,9	34,1

[29] Ugyanott.
[30] Lásd ugyanott.
[31] Lásd ugyanott.

A háborús években a koncentráció folyamatát siettette a gyáripar legerősebben koncentrált gépipari ágainak a fejlődése. A felszabadulás után is elsősorban a legnagyobb, kezdettől fogva a népi demokratikus állam és a munkásosztály ellenőrzése alá vont nehézipari üzemek termelése indult meg, e kategóriák munkáslétszáma növekedett a leggyorsabban és a legnagyobb mértékben.

Az ipari munkásság területi elhelyezkedését illetően ezekben az években még nem történt lényeges változás. A munkásság nemek szerinti összetételében azonban fontos átmeneti változások következtek be:

A gyári munkásnők száma és aránya[32]

1943—1948

É v	Létszám	Az összmunkásság %-ában
1943	128 000	31,3
1945	52 000	25,0
1946	59 000	24,9
1947	88 000	26,6
1948	95 000	27,8

A munkásnők száma és részaránya tehát nagymértékben visszaesett. Az 1944—1945-ös gazdasági összeomlás, az inflációs munkabérek s az első években a nehézipar helyreállításának előtérbe kerülése azt eredményezte, hogy a munkásnők tízezrei kerültek ki átmenetileg a termelésből. Számuk csak a stabilizáció után, a könnyűipar helyreállításával párhuzamosan emelkedett nagyobb mértékben.

A munkásság számának csökkenése, egyes csoportjainak „kisiparosodása" mellett több kedvező mozzanat is érvényesült a felszabadulás után: a munkásság bizonyos mértékig egységesebb lett, a háború alatti években beáramlott „újon-

[32] Lásd ugyanott.

cok" egy részének kiáramlása, a társadalmi tudatukat tekintve elmaradottabb nőmunkások számának csökkenése, az üzemi koncentráció növekedése stb. következtében. E tényezők — bár gyakran ellentmondásos formában — kihatottak a munkásság felszabadulás utáni politikai arculatára is.[33]

2. AZ IPARI PROLETARIÁTUS ÖRÖKLETES RÉTEGÉNEK NÖVEKEDÉSE

Az ipari munkásság származási összetételének és növekedése forrásainak vizsgálatához az 1919—1949 közötti korszakban, az általános népesség-statisztika adatain és egyes elszórt forrásokon kívül, két alapvető forrásanyag áll rendelkezésre: az 1930. és 1949. évi népszámlálások származás-statisztikai eredményei.

Az 1930. és 1949. évi népszámlálások ugyanis kiterjedtek az egész lakosság származási viszonyainak a vizsgálatára is. A számlálólapokon szerepelt a „Mi volt atyjának (anyjának) foglalkozása?" kérdés; az adott válaszokat részletesen feldolgozták, egybevetve a megkérdezettek foglalkozásával is.

Ezek a származás-statisztikai adatok sok hibaforrást rejtenek magukban,[34] komoly tudományos értékük azonban elvitathatatlan. Szinte az egyedüli részletes forrásanyagot nyújtják a különböző társadalmi osztályok összetételének, eredetének, növekedése forrásainak, egymással való származási kapcsolatainak tisztázásához. Az adatok — amelyeknek értékelésével mindeddig sem a statisztikusok, sem a történészek nem foglalkoztak — különösen jelentős összefüggéseket tárnak fel az ipari munkásság összetételével kapcsolatban. Lehetőséget nyújtanak arra is, hogy következtetéseket

[33] Erről bővebben lásd e kötet III. fejezetének 8. alfejezetét.

[34] A származás-statisztikai adatok kritikai értékeléséről, feldolgozási módjáról s annak indokolásáról lásd e könyv végére beiktatott „Függelék"-et.

vonjunk le a távolabbi múltra vonatkozóan, s így az előbbi fejezetekben tett megállapításainkat a későbbi adatok tükrében is ellenőrizhessük.

*
* *

Áttekintve az ipari munkásság 1930. évi származási adatait,[35] mindenekelőtt *a munkásság igen vegyes társadalmi eredete,* heterogén összetétele tűnik a szemünkbe.

Az összmunkásságnak csak valamivel több mint egynegyede (27,3%) tartozott 1930-ban az ipari proletariátus örökletesnek tekinthető rétegéhez, s ezen belül még kisebb volt azoknak a száma, akik már az ipari munkásság harmadik generációját alkották. A munkásságnak közel háromnegyed része csak saját élete folyamán vált az ipari proletariátus tagjává.

Az ipari munkásság heterogén származási összetételének, az örökletes proletariátus viszonylag kis részarányának alapvető oka a kapitalista ipar és az ipari munkásság késői kialakulása s az előző korszakban végbement gyors számbeli növekedése volt. Minél fiatalabb, minél inkább fejlődő-

[35] A tanulmány további részében közölt táblázatok forrásai a következők: A munkásság származására vonatkozó országos adatok az 1930. évi népszámlálás 6.; az 1949. évi népszámlálás 6. és 7. kötetéből valók. A Budapestre és a vidékre, az egyes iparcsoportokra, a férfi- és a nőmunkásság 1949. évi összetételére vonatkozó adatokat a Központi Statisztikai Hivatal irattárában elfekvő kéziratos résztáblázatok alapján állítottuk össze. Azeh elyekről vett adatok forrásait a szövegben külön nem jelezzük. — *Budapest* elnevezés alatt 1930-ban az ún. Nagy-Budapest területét értjük: Budapest 1930. évi közigazgatási területét, hozzáadva a perem-övezet 24 helységét. Az 1949. évi adatok a főváros 1950. évi közigazgatási területére vonatkoznak, amely jóval nagyobb volt az 1930-as Budapestnél, de kisebb az 1930-as Nagy-Budapestnél. E területi különbség a két népszámlálás fővárosi adatainak teljesen pontos összevetését nem teszi lehetővé, de lényeges eltéréseket nem okoz.

ben levő valamely társadalmi osztály, természetszerűleg annál kevésbé egynemű származás szempontjából. A magyar ipari proletariátus még az első világháború utáni években is igen erősen magán viselte a háború előtti gyors számbeli növekedéséből fakadó származási sajátosságait. Láttuk, hogy a gyári proletariátus növekedése az 1890-es évektől kezdve milyen nagyarányú volt, s ugyanakkor milyen szűk bázisról indult: az 1880-as évektől az első világháborúig terjedő egy emberöltő alatt a gyári munkásság látszáma több mint ötszörösére emelkedett.

Az ipari munkásság vegyes származási összetételét igen kézzelfoghatóan bizonyítják azok az adatok, amelyek a munkások származását más társadalmi osztályok és rétegek eredetével hasonlítják össze.

A férfi keresők származása

1930

Társadalmi osztály, réteg	Saját osztályából	Más osztályokból[36]
	származott	
Ipari munkás	55,5	44,5
Önálló iparos	71,1	28,9
Birtokos paraszt	79,9	20,1
Mezőgazdasági munkás	87,2	12,8
Tisztviselő, értelmiségi	87,4	12,6

A magyar társadalom különböző osztályait és rétegeit — az ipari és általában a városi proletariátust kivéve — a

[36] Az ipari munkásságnál és a mezőgazdasági munkásságnál a „saját osztályából" származottak közé sorolták az összes (városi és falusi) bérmunkás származásúakat; a „más osztályokból" származottak közé az összes nem proletár eredetűeket. Az önálló iparosságnál, a birtokos parasztságnál és az értelmiségnél a „saját osztályából" származottak közé az összes nem proletár eredetűeket; a „más osztályokból" származottak közé az összes proletár származásúakat.

Ipari munkások megoszlása származás szerint*

1930—1949

Az apa foglalkozása	Férfimunkások				Nőmunkások				Összesen			
	1930		1949		1930		1949		1930		1949	
	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a
Ipari munkás*	142 384	26,0	179 538	31,0	39 279	33,2	58 937	37,8	181 663	27,3	238 475	32,5
Egyéb munkás	66 616	12,2	72 994	12,6	20 418	17,3	23 726	15,2	87 034	13,1	96 720	13,2
Mezőgazdaság:												
a) proletár**	98 908	18,1	109 559	18,9	13 847	11,7	25 039	16,0	112 755	16,9	134 598	18,3
b) törpe- kis- és középbirtokos	76 391	14,0	93 515	16,2	9 919	8,4	14 729	9,5	86 310	13,0	108 244	14,7
Önálló iparos	109 971	20,1	81 051	14,0	20 847	17,6	18 621	11,9	130 818	19,7	99 672	13,6
Egyéb önálló	15 450	2,8	10 385	1,8	5 038	4,3	3 857	2,5	20 488	3,1	14 242	1,9
Tisztviselő, értelmiségi	13 700	2,5	14 251	2,5	3 774	3,2	4 866	3,1	17 474	2,6	19 117	2,6
Ismeretlen, egyéb	23 406	4,3	17 583	3,0	5 091	4,3	6 235	4,0	28 497	4,3	23 818	3,2
Összesen:	546 826	100,0	578 876	100,0	118 213	100,0	156 010	100,0	665 039	100,0	734 886	100,0

* *Bányászokkal együtt.*
** *1930-ban a 0—1 kat. holddal rendelkező törpebirtokosok egy részével együtt.*

Ipari munkások megoszlása származás szerint Budapesten és vidéken*

1930—1949

(A munkások %-ában)

Az apa foglalkozása	Férfimunkások				Nőmunkások				Összesen			
	Nagy-Budapest		Vidék		Nagy-Budapest		Vidék		Nagy-Budapest		Vidék	
	1930	1949	1930	1949	1930	1949	1930	1949	1930	1949	1930	1949
Ipari munkás*	34,2	38,2	21,2	27,1	41,5	42,0	20,8	32,0	36,0	39,5	21,1	27,8
Egyéb munkás	14,9	14,8	10,6	11,4	18,0	15,1	16,1	15,4	15,7	14,9	11,3	12,3
Mezőgazdaság:												
a) proletár**	10,5	15,8	22,6	20,6	7,7	14,6	17,8	18,0	9,8	15,4	22,0	20,1
b) törpe, kis- és középbirtokos	10,2	7,1	16,2	21,0	6,5	5,9	11,3	14,3	9,2	6,7	15,7	20,0
Önálló iparos	18,4	13,2	21,1	14,5	14,4	11,4	21,5	12,7	17,4	12,6	21,3	14,1
Ismeretlen egyéb	11,8	10,9	8,3	5,4	11,9	11,0	12,5	7,6	11,9	10,9	8,6	5,7

* *Bányászokkal együtt*

** *1930-ban 0—1 kat. holddal rendelkező törpebirtokosok egy részével együtt.*

kapitalizmus viszonyai között társadalmi eredet és összetétel szempontjából nagyfokú egyneműség, szinte azt mondhatnánk, kasztszerű elzártság jellemezte.

Az értelmiség a kapitalizmus korszakában szinte kizárólag a polgárság és a kispolgárság köréből került ki; eredet szempontjából igen homogén társadalmi réteget alkotott. Egynemű származási összetételükkel kiemelkedtek a parasztság különböző rétegei is; e bomló, hanyatló, a nagybirtok-rendszer fojtogató nyomása alatt élő társadalmi osztályba — különösen az agrárproletariátusba — más osztályok és rétegek tagjai, illetve leszármazottai alig kerültek. Ezzel szemben a parasztság volt a többi, fejlődőben levő vagy korban fiatalabb dolgozó osztály (ipari és városi proletariátus, városi kispolgárság) legfontosabb társadalmi forrása. Az ipari kispolgárság már kevésbé volt egynemű származás szempontjából; *az ipari proletariátus* pedig *a társadalom legvegyesebb eredetű dolgozó osztálya* volt, tagjainak közel fele a falusi félproletariátusból s a különböző falusi és városi kispolgári rétegekből származott.

Az első világháború utáni években nemcsak a munkásosztály, hanem az egész lakosság származási összetétele is szembetűnően őrizte meg az ország elmaradott paraszti és kispolgári jellegét. A lakosság túlnyomó része paraszti származású volt, de még az ipari kistermelő osztályból származottak is jóval nagyobb réteget alkottak, mint az ipari munkásszármazásúak. Az összes keresők 10,5%-a volt iparos származású, szemben az ipari proletár eredetű keresők 7,5%-ával. Ha minden ipari proletárcsaládból származó férfi kereső ipari munkás lett volna, a munkások örökletes rétege akkor is csak a 38%-ot éri el.

Különösen vegyes összetételű volt a férfimunkásság: az örökletes ipari proletárok aránya körükben országosan csak 26%-ot ért el. A munkásnők származási összetétele jóval egységesebb képet mutat; e problémával később még részletesen foglalkozunk. A férfimunkások e különösen heterogén eredete azzal magyarázható, hogy ők alkották

a munkásság zömét, s abszolút számuk sokkal erősebben növekedett az előző korszakban, mint a munkásnőké.[37] S mivel a nők közül a legnagyobb arányban a proletár osztály asszonyai és leányai kényszerültek kereső foglalkozásba, a nőmunkásság utánpótlását és gyarapodását nagyrészt a proletariátus (annak is városi része) biztosította. Ebből következik, hogy a társadalom más osztályaiból és rétegeiből elsősorban a férfiak áramlottak az ipari proletariátus soraiba.

Az 1930. évi adatok továbbá szembeszökően mutatják *a budapesti és a vidéki ipari munkásság igen erősen eltérő származási összetételét.* A budapesti ipari proletariátusnak kereken 36%-a tartozott a munkásság örökletes rétegéhez. Bár ez a szám maga is eléggé alacsonynak tekinthető, az adatok világosan bizonyítják a budapesti proletárbázis jelentőségét a munkásság összetétele szempontjából is.

A budapesti örökletes proletariátusnak a vidékinél jóval nagyobb aránya természetszerűen következett abból, hogy Budapest a magyarországi iparnak kezdettől fogva legnagyobb és egyik legrégibb gócpontja volt. Itt a munkásság túlnyomó része a gyári munkásokhoz, jelentős része a vas- és gépipari munkásokhoz tartozott, tehát ahhoz a réteghez, amely a legkorábban vált alkalmassá az örökletes proletariátus megteremtésére. Már említettük, hogy a gyáripar egyoldalú összpontosulása Budapesten kihatott a munkásság összetételének alakulására: siettette az örökletes proletariátus létrejöttét azáltal is, hogy a vidékről felvándorolt dolgozókat a faluval való kapcsolataik gyorsabb megszakítására késztette. Ily módon az ipar egyoldalú területi elhelyezkedése maga is hozzájárult a munkások körében kezdetben oly jellemző „kétlakiság" csökkenéséhez.

Kedvezően hatott a budapesti munkásság származási összetételére az ipar első világháború utáni fejlődése is.

---

[37] A nőmunkások *részaránya* ugyanakkor a férfiakénál erőteljesebben emelkedett.

A háború, mint már utaltunk rá, Magyarország számára nem eredményezett lényeges ipari fejlődést. A gyári munkásság létszáma a háború alatt országosan csökkent, a nagybudapesti gyáripar munkáslétszáma ugyanakkor a hadiipar révén növekedett; a legmagasabb foglalkoztatottság idején mintegy 40 000 fővel lehetett magasabb a háború előttinél.[38] E növekedés azonban a vidék vagy más iparágak rovására történt: az új munkások legnagyobb része nem más társadalmi osztályokból áramlott be a proletariátus soraiba, hanem részben a háború alatt csökkentett létszámmal dolgozó iparágakból, a budapesti és környéki proletárasszonyokból, valamint zömükben vidéki ipari munkás-felvándorlókból.[39] A háború munkásságot szétziláló és megtizedelő hatása is kevésbé érintette a budapesti proletariátust, mint a vidékit. A háborús összeomlást és a Tanácsköztársaság leverését követő első évek a nagy-budapesti munkásságra is súlyosan hatottak. Sok nem nagyar nemzetiségű, régi, tősgyökeres munkás vándorolt el a környező országokba, megnőtt a külföldre vándorlók száma stb. Ez évek legjellegzetesebb mozgalma azonban a Budapesten még kevésbé meggyökeresedett munkásrétegek vidékre áramlása volt. E visszaáramlás a budapesti gyáripar nagy visszaesésének, a mezőgazdaság átmeneti konjunktúrájának volt a következménye.

Mint láttuk, az 1930-as évekig a munkáslétszám a háború előttihez képest nem emelkedett, s a Budapestre irányuló munkás-felvándorlás aránya ebben az évtizedben is alatta maradt a háború előttinek. Az örökletes réteg növekedését segítette elő végül a budapesti ipar háború utáni fejlődési

[38] Saját becslésünk, egyes nagyüzemek munkáslétszámának háború alatti emelkedése alapján.

[39] A háború alatt Budapestre vándorolt vidéki dolgozóknak csak kis része lehetett mezőgazdasági dolgozó. Ezt a feltevést indokolja a mezőgazdaság és az agrárnépesség háború alatti helyzete: a falusi behívottak nagy száma, a mezőgazdaság háborús konjunktúrája, az évről évre fokozódó munkaerő-hiány a falun.

iránya, a textilipari munkásnők számának erőteljes gyarapodása is, akik körében a városi és ipari proletárelem sokkal nagyobb volt, mint a férfimunkások között.

A vidéki ipari munkásság ugyanakkor társadalmi összetétel szempontjából minden jel szerint meggyengült, a fővárosi és vidéki munkások közötti különbségek e téren növekedtek. Az ország első világháború utáni „iparibb" jellege nagyrészt annak a következménye volt, hogy a nagybudapesti iparvidék az új országhatárok között maradt. Gazdasági és társadalmi struktúra szempontjából az ország igen ellentétes összetételű volt: a nagy-budapesti ipari bázisra és az alföldi, valamint a dunántúli gabonatermelő, mezőgazdasági övezetre oszlott. A nemzetiségi vidékek régi bánya-, kohó- és gyáripari központjai, velük együtt ezek régi ipari munkásai is kívül estek az új országhatárokon. Az új országhatárokon belül maradt nem magyar nemzetiségű régi munkások jelentős része is saját hazájába vándorolt.

A magyarországi ipari proletariátus kialakulásakor soknemzetiségű összetételű volt; a magyar nemzetiségűek aránya eredetileg alacsony volt körükben. A szlovák és német nemzetiségű munkások az ipari proletariátus régebbi csoportját alkották, a magyar elem zömében a munkásság újabb osztagait. Az első világháború utáni években — a nemzetiségi területeknek az anyaországokhoz csatolása, a nemzetiségi munkások elvándorlása stb. következtében — megszűnt a magyarországi munkásság soknemzetiségű összetétele. Ez a folyamat különösen Budapesten kívül vezetett az ipari munkásság régi, tősgyökeres rétegének a csökkenéséhez.[40]

Megjegyzendő, hogy a budapesti ipari munkásságnak a vidékinél kedvezőbb összetételét a származási adatok csak

[40] 1910-ben Budapesten az ipari munkások mintegy 20%-a volt idegen anyanyelvű; az 1920-as évek végén arányuk már a 10%-ot sem érte el. A vidéki munkásság körében a nem magyar nemzetiségűek aránya és ennek csökkenő tendenciája még ennél is sokkal nagyobb volt.

részben tükrözik: a vidéki ipari proletariátus vékony örökletes rétegének egy része is szoros kapcsolatban maradt a faluval és a földdel, s a „kétlakiságot" is örökölte. 1930-ban kereken 50 000 ipari munkás (a vidéki munkásság több mint 13%-a) rendelkezett saját vagy bérelt földterülettel. A bányászok körében az ún. „kétlakiak" aránya még sokkal nagyobb volt: 40%-uknak volt kisebb-nagyobb földje.[41]

Az 1930—1949 között eltelt húsz esztendő alatt az *ipari proletariátus* származási összetétel szempontjából bizonyos fokig *egységesebbé vált*. Ez mindenekelőtt a munkásság örökletes rétegének növekedésében és megerősödésében jutott kifejezésre. Az örökletes réteg aránya az 1930. évi 27,3%-ról 32,5%-ra emelkedett; 1949-ben az ipari munkásságnak országosan közel egyharmada tartozott ehhez a réteghez.[42]

E fejlődés mögött jelentős társadalmi változások, átrétegeződések húzódtak meg, amelyek általában módosították az egyes dolgozó osztályok súlyát az ország társadalmi struktúrájában. Ez kihatott a dolgozó népesség származási viszonyaira is. A munkásosztály fejlődése, számának növekedése eredményeként a két világháború között igen nagymértékben gyarapodott a munkásszármazásúak száma és

---

[41] Az 1930. évi népszámlálás adatai.

[42] Sajnos, más országok munkásosztályának származási rétegződéséről csak egyes francia adatok állnak rendelkezésünkre. Egy, az ipari munkások igen szűk körét érintő reprezentatív statisztikai felmérés adatai szerint 1950-ben a franciaországi közép- és nagyipari munkások 53%-a származott ipari munkás-családból; a mezőgazdaságból származó munkások aránya 13%-ot tett ki. *[Michel Collinet: L'ouvrier français. Essai sur la condition ouvrière. 1900—1950. Párizs 1951. 94. és 100. old.]* Becslésünk szerint e munkáscsoportok megfelelő magyar adatai 1949-ben: munkásszármazású 36%, paraszti származású 26%. Mint ismeretes, Franciaország társadalmi szerkezete az agrárlakosság súlya miatt elmaradottabb, mint Angliáé vagy Németországé. Ez utóbbi országokban az ipari proletariátus származási homogeneitása kétségtelenül még nagyobb, mint Franciaországban.

aránya az egész kereső lakosság körében; az ipari kistermelők osztályának és az ebből az osztályból származottaknak a súlya viszont fokozatosan csökkent.

Az ipari munkások[43] száma egybevetve az iparimunkás-származású keresők számával

1930—1949

	1930		1949	
	férfi	nő	férfi	nő
Ipari munkások[43] száma	545 774	118 261	578 884	156 002
Iparimunkás-származású keresők száma	211 086	91 324	340 717	150 425
%	38,6	77,1	58,8	96,4

Húsz év alatt az ipari munkások száma csak 11%-kal, de az iparimunkás-származású összes keresőké (tehát nemcsak az iparban, hanem a gazdaság legkülönbözőbb ágaiban dolgozó munkásszármazásúak száma) 62%-kal emelkedett. Az iparimunkás-származású népesség különösen erőteljesen nőtt a fővárosban; itt, ha minden munkásszármazású férfi kereső ipari munkás lett volna, 1949-ben már az összmunkásság 77%-át érte volna el. (A nőmunkásság eredetének alakulásával a későbbiekben külön foglalkozunk.)

Az ipari proletár-származású népesség nagyfokú növekedése több tényező együttes hatásából jött létre: részben az ipari munkásság természetes szaporodásából, részben a proletárcsaládok asszonyainak és leányainak fokozott munkába állásából, valamint az ipari proletariátus nagy, második világháború előtti és alatti növekedéséből, az ez időben végbement tömeges foglalkozáscserékből. Ez utóbbi

[43] Bányászokkal együtt.

tényezővel összefüggésben hangsúlyozni kell, hogy az 1949-ben magukat iparimunkás-származásúaknak vallott keresők egy része olyan apáktól származott, akik csak néhány éve, főleg a háború alatt váltak ipari proletárrá. Így az 1949-re jelentősen megszaporodott munkásszármazásúak egy részét csak erős fenntartásokkal sorolhatjuk az ipari proletariátus örökletes rétegéhez.[44]

Ami az ipari proletár-származású *munkásokat* illeti, mint látható, számuk és részarányuk jóval kisebb mértékben növekedett, mint a munkásszármazású egész kereső népesség száma és aránya. Ennek oka az volt, hogy a munkásszármazásúak 1945 után jobban szétszóródtak a különböző kereső foglalkozásokban, s aránylag kevesebben lettek közülük ipari munkássá, mint a tőkés korszakban.

Ez az összefüggés is rámutat arra, hogy a munkásság származási rétegeződésének alakulása szempontjából külön kell választanunk az 1945 előtti és utáni időszakot. 1935—1943 között, mint láttuk, a meginduló háborús konjunktúra hatására az ipari munkásság létszáma ugrásszerűen emelkedett. Az ipari proletár-származású munkások abszolút száma ez idő alatt is nőtt, ezt azonban többszörösen ellensúlyozta a túlnyomóan agrárproletár és mezőgazdasági félproletár tömegek beáramlása a munkásság soraiba.[45] Így a harmincas évek és 1945 között az örökletes réteg aránya minden jel szerint csökkent, az ipari munkásság szár-

---

[44] Emellett nem szabad elfelejteni, hogy 1949-ben bizonyos fokig „előnyös" volt, ha valaki munkásszármazásúnak vallotta magát. Számukat ez ugyancsak emelhette a népszámlálás adataiban.

[45] Lásd *Berend T. Iván—Ránki György:* Magyarország gyáripara 1933—1944. — Matolcsy a munkanélküli mezőgazdasági munkások számának nagyfokú csökkenéséből vonja le ugyanezt a következtetést: az Országos Gazdasági Munkaközvetítő által nyilvántartott mezőgazdasági munkásságnak 1935-ben 22,4%-a, 1938-ban 12,5%-a, 1943-ban 4,8%-a volt munkanélküli. Eszerint már 1938-ig mintegy 70 000 mezőgazdasági munkás került az iparba. *[Dr. Matolcsy Mátyás: Az életszínvonal alakulása Magyarországon. 1924—1944. Magyar Ipari Munkatud. Int. kiadv. 1944. 34—35. old.]*

mazási különneműsége ebből a szempontból még fokozódott.

A felszabadulás utáni első években viszont jelentősen emelkedett az örökletes réteg aránya. E növekedésnek két fő tényezője volt. Az egyik az ipari mukásság nagyfokú számbeli visszaesése 1945 első hónapjaiban. A gazdasági összeomlás nagyságát mutatja, hogy még 1949-ben is lényegesen kevesebb ipari munkás dolgozott az országban, mint a háború alatt. Láttuk, hogy a meginduló újjáépítés elsősorban a szakmunkásokat és az örökletes réteg részaránya szempontjából ugyancsak kedvezőbb összetételű régi vas- és gépipari munkásokat, bányászokat vonta be a termelőmunkába. A gazdasági összeomlás, majd az infláció hatására az iparban még kevéssé meggyökeresedett új munkásrétegekből átmenetileg sokan kiáramlottak az ipari proletariátusból.

Ugyanebben az irányban hatott a földreform is, amely — szoros kapcsolatban az ipar visszaesésével és a mezőgazdasági konjunktúrával — ellenkező irányú vándormozgalmat indított meg a városokból a falu felé, az iparból a mezőgazdaságba. E mozgalom szintén az iparban legkevésbé meggyökeresedett, a faluval szorosabb kapcsolatban álló új munkásokra terjedt ki.

Figyelemre méltó, hogy az 1930—1949 között letelt időszakban a munkásság örökletes rétege sokkal nagyobb mértékben erősödött a vidéken, mint a fővárosban. (Budapesten 3,5%-kal, vidéken 6,7%-kal.) A vidéki örökletes proletariátus alacsony aránya a vidéki gyáripar gyengeségének, a vidéki munkásság erősen kisipari összetételének és fiatal voltának volt a következménye. Az 1930-as adatok azt is mutatják, hogy a vidéki munkáscsaládok fiai és leányai sokkal jobban szétszóródtak más foglalkozásokban (a mezőgazdaságban, az önálló iparosok között), mint Budapesten. A vidéki ipar háború előtti és alatti gyorsabb fejlődése viszont azt eredményezte, hogy a munkáscsaládok fiai vidéken is nagyobb számban váltak ipari munkássá. Emellett a

vidéki gyáripar számára a főváros is sok régi ipari munkást adott. Az az új tendencia pedig, amely a régi munkások tízezreit a társadalmi és politikai élet irányító, értelmiségi pályáira szólította, az első években főleg a fővárosban érvényesült nagy erővel.

1919—1949 között tehát a származás szempontjából igen heterogén összetételű magyar ipari munkásság bizonyos fokig egységesebbé vált, örökletes rétege nagyobb lett és megerősödött. Nemcsak az ipari proletariátus száma és súlya, hanem a munkásszármazású népesség is megnövekedett az ország társadalmi szerkezetében.

3. „ÁTMENETI FORMÁK". PARASZTI SZÁRMAZÁSÚ MUNKÁSOK. AZ IPAROSELEM CSÖKKENŐ SZEREPE

Az „egyéb munkás"-származású ipari munkások aránya 1930-ban több mint 13% volt. E származás-csoport beiktatása eléggé önkényesnek tűnik. Ide soroltunk különböző, társadalmi helyzet szempontjából igen eltérő foglalkozású családokat: a fő termelési ágak között vándorló ún. „külön megnevezés nélküli" napszámosok rétegét, a közlekedési és közszolgálati dolgozókat, a háztartási alkalmazottakat és a kereskedelmi segédszemélyzetet is. E kategória tehát eléggé vegyes társadalmi helyzetű rétegeket foglal magában: a bérmunkásság legalsó részét képező alkalmi napszámosoktól, egészen a már inkább „alkalmazott" foglalkozásba sorolható postásokig és közszolgálati altisztekig. A munkásság forrásai szempontjából jelentéktelen kereskedelmi segédszemélyzetet kivéve, egy lényeges közös vonás kötötte össze e különböző csoportokat: túlnyomórészt paraszti származásuk. 1930-ban a közszolgálati segédszemélyzet 54%-a, a közlekedésben dolgozók 51%-a, a napszámosoknak közel a fele közvetlenül paraszti, falusi származású volt; e családok valójában sajátos félparaszti, a faluval igen szoros kapcsolatban álló réteget alkottak, s jellegzetes —

számszerűen sem lebecsülendő — forrását képezték az ipari proletariátusnak is.

E munkásrétegek tehát — legalábbis jelentős részben — mintegy átmenetet képeztek a dolgozó parasztság és az ipari proletariátus között; a paraszti dolgozók tízezrei előbb napszámossá, közlekedési vagy közszolgálati munkássá stb. lettek, azután — nagyrészt a következő generációban — kerültek az ipari proletariátus soraiba.

A kérdés jobb megvilágítására összeállítottuk e dolgozó rétegeknek az ipari munkásságba való be-, illetve kiáramlására vonatkozó 1930. évi adatokat:

Az ipari munkásság és néhány más munkásréteg származási kapcsolatai

Foglalkozás	Beáramlás[46]	Kiáramlás[47]
Közlekedési dolgozó	29 000	6 000
Közszolgálati segédszemély	13 000	5 000
Napszámos	24 000	7 000
Házi cseléd	12 000	20 000

Tehát a közlekedési munkásság majdnem ötször, a napszámosság 3,5-szer, a közszolgálati munkásság közel háromszor annyi dolgozót adott az ipari proletariátusnak, mint amennyit az ipari proletariátusból kapott. Az egyenleg csak a házi cselédség esetében zárul negatívan, aminek az az oka, hogy igen sok ipari proletár-származású nő kényszerült a házi cselédség soraiba.

A parasztságból az ipari proletariátusba vezető „átmeneti" formák szerepe az ipari kapitalizmus fejlődésével párhuzamosan csökkenő tendenciát mutatott. Ennek ellenére még a két világháború közötti időszakban sem szűnt meg ezek jelentősége, sőt a valóságban jóval nagyobb volt, mint amit a közölt adatok jeleznek. Az „átmeneti" fokozatok ui.

[46] Oldalt jelzett foglalkozású apától származó ipari munkások.
[47] Iparimunkás-származásúak az oldalt jelzett foglalkozásokban.

megtalálhatók az iparon belül is: több iparág (építőipar, építőanyag-ipar stb.) a paraszti dolgozókat állandóbb jellegű iparágakba, a falutól és a földtől már teljesen elszakadt állandó ipari proletariátusba „továbbította".

Ezeknek az átmeneti társadalmi fokozatoknak különösen Budapesten volt fontos szerepük: a budapesti munkásoknak közel 16%-a származott ilyen „egyéb munkás"-családból. A napszámosságból és cselédségből (illetve azok leszármazottaiból) túlnyomó részben tanulatlan ipari munkások lettek. A közlekedési és közszolgálati dolgozó családok viszont a szakmunkásság számára jelentettek nem lebecsülendő forrást. A közlekedési munkás-, postás-, altiszt- stb. családból származó szakmunkások száma a Horthy-korszakban — amikor a létbizonytalanságban élő ipari munkások számára fiaik szakmunkássá nevelése sokszor leküzdhetetlen anyagi nehézségekbe ütközött — erősen emelkedett is. 1930-ban a budapesti tanoncok több mint 21%-a származott „egyéb munkás", több mint 17%-a közlekedési, közszolgálati segédszemély, illetve nyugdíjas apától.[48]

Ez a magas arány a szakmunkásság társadalmi összetétele szempontjából igen figyelemre méltó. Az említett származási csoportok ti. zömükben olyan félig paraszti, félig proletár, félig alkalmazotti családokat foglalnak magukban, amelyeknek az egzisztenciája erősen kötődött a reakciós államhatalomhoz; olyan szegény proletárcsaládokat, amelyek a „biztonság" és a várható nyugdíj alapján bizonyos értelemben kispolgári életet éltek. E társadalmi helyzet erősen befolyásolta társadalmi tudatukat és politikai arculatukat is.

A közvetlenül paraszti eredetű ipari munkásság az első világháború utáni évtizedben már igen széles réteget alkotott: 1930-ban az összmunkásságnak mintegy 30%-a származott a különböző paraszti rétegekből. Ha ezeket az adatokat összevetjük a munkásság eredetéről és összetételéről szóló korábbi megállapításainkkal, kiderül, hogy az ipari

[48] *Illyefalvi L. Lajos:* Id. mű, 1060., 1089. old.

kapitalizmus fejlődésével és térhódításával párhuzamosan — a munkásság egészét tekintve — *a proletariátus fő társadalmi forrásává egyre inkább a parasztság különböző dolgozó rétegei váltak.* Ez természetes következménye volt a túlnyomóan paraszti összetételű ország társadalmi viszonyainak. Jellemző, hogy 1930-ban *a mezőgazdasági népességből származó munkások száma országosan meghaladta az ipari proletariátus örökletesnek tekinthető rétegét.* A férfimunkásság körében — amelynél a más rétegekből való beáramlás nagyobb mértékű volt, mint a nőmunkásságnál — a paraszti származásúak még szélesebb réteget alkottak: országosan 31,1%-ot.

A paraszti származás tekintetében ugyanakkor éles különbségek álltak fenn a fővárosi és a vidéki ipari proletariátus között: Budapesten a munkásoknak csak 19%-a, vidéken ennek majdnem a kétszerese, 37,1%-a volt paraszti eredetű.[49] Az adatok világosan tükrözik az ipar egyoldalú területi koncentrációjának hatását a munkásság összetételére. Ez elősegítette a proletariátus örökletes rétegének a növekedését a fővárosban; ugyanakkor fokozta a vidék elmaradottságát, mélyítette a főváros és a vidék közötti különbségeket a munkásság eredete, társadalmi összetétele szempontjából is.

Ipari munkásságunk összetételének további jellegzetes vonása *a nincstelen agrárproletár-származásúak túlsúlya a paraszti eredetű munkások táborában.* Ez ugyancsak szükségszerű következménye volt a magyarországi agrárviszonyoknak, az agrárproletariátus óriási számának. 1930-ban a paraszti származású munkások 56%-ának volt az apja agrárproletár.

Sajnos, az adatok nem teszik lehetővé, hogy tovább részletezzük az 1930-as paraszti származásúak csoportját. De

[49] Az 1929. évben a Budapesti Statisztikai Hivatal nagyszabású felmérést végzett a fővárosban dolgozó munkások körében. Ennek adatai szerint a Nagy-Budapesten lakó ipari munkások 20,4%-a származott a parasztság különböző rétegeiből. Ez az adat szinte teljesen megegyezik az 1930. évi népszámlálás eredményével.

nyilvánvaló, hogy a 44%-ot kitevő „önálló" parasztcsaládból származó munkások tobbsége is az 1—3 kat. holddal rendelkező mezőgazdasági félproletariátusból származott. Ipari munkásságunknak a kis-, de még inkább a középparasztsággal való származási kapcsolatai még a két világháború kozott is meglehetősen szűkkörűek voltak. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Budapesten, ahol pedig nagyrészt gyári munkások dolgoztak, az agrárproletár-származásu munkásréteg aránya alacsonyabb volt (az osszes paraszti elem 52%-a), mint a túlnyomóan kisiparban dolgozó vidéki munkásság korében (ahol a paraszti származásu munkások 61%-a szarmazott az agrárproletariátusból). E jelenség a teljes nincstelenség nagyobb helyhez kötő erejével magyarázható.

Az adatok azt mutatják, hogy az agrárproletariátus legszegényebb rétegei számára kulönösen súlyos nehézségekbe utkozött, hogy Budapestre vándoroljanak, s itt ipari munkássá váljanak.

Az 1930—1949 kozott eltelt 20 év alatt a *paraszti származású elem ipari munkásságunk korében jelentősen növekedett:* arányuk országosan 30%-ról 33%-ra emelkedett. 1949-ben az ipari munkásság korében 50 000-rel több volt a paraszti származású, mint 1930-ban.[50] A paraszti eredetű munkások

[50] Osszehasonlításképpen ismét kozoljuk az 1950. évi francia adatokat, párhuzamosan a megfelelő magyar adatokkal:

Paraszti szarmazasu munkasok %-os aranya Franciaorszagban (1950) es Magyarorszagon (1949)

Munkas-csoport	Francia-orszag-ban	Magyar-orszagon
Kozszolgalati munkasok (altisztek stb.)	19	52
Gyari munkasok	13	26
Épitomunkasok	34	42
Napszamosok	36	40
Banyaszok	50	38

A franciaországi bányászok korében a paraszti elem nagy súlya azzal fugg ossze, hogy ott túlnyomóan a gyarmatokról származó

száma és aránya valamelyest jobban nőtt a fővárosban (19%-ról 22,1%-ra), mint a vidéken (37,7%-ról 40,1%-ra). A főbb származás-statisztikai adatok összevetése tehát azt mutatja, hogy a két világháború közötti időszakban az ipari munkásság utánpótlásának és növekedésének fő forrását — a proletariátus „természetes" szaporulata mellett — még inkább a parasztság jelentette.

A folyamat helyes rekonstruálásához most is külön kell választanunk az 1945 előtti és utáni esztendőket. 1945 előtt az ipari proletariátus túlnyomóan paraszti eredetű munkásokkal töltődött fel, ennek méreteit az 1949-es, jóval kisebb létszámú munkásság adatai nem kellően szemléltetik. Az 1945 utáni első időszakban viszont több tényező a paraszti származásúak számának nagyfokú csökkenését eredményezte (az ipar visszaesése, a földreform, az infláció, a mezőgazdasági konjunktúra). 1946—1948 között átmenetileg a mezőgazdaságban dolgozó paraszti összetételű munkásrétegnek csak egy része került újra az iparba. A paraszti származású munkások száma 1936—1943 között azonban olyan nagymértékben emelkedett, hogy arányuk 1949-ben — az 1943. évinél jóval alacsonyabb munkáslétszám ellenére — magasabb volt, mint 1930-ban.

1949-ben a paraszti származású ipari munkások 55%-ának volt az apja agrárproletár (1930-ban 56%). Ha figyelembe vesszük, hogy az 1930. évi adatok magukban foglalják a 0—1 kat. holddal rendelkező félproletár-származásúak egy részét is, megállapíthatjuk, hogy 1949-re az agrárproletárcsaládból származott ipari munkások aránya lényegesen nem változott. Területileg azonban ebből a szempontból

---

lakosság dolgozik. A különböző fő foglalkozási ágak között vándorló napszámosok körében és az erősen idény jellegű építőiparban (tehát a proletariátus legalsóbb rétegeiben) igen magas volt a paraszti elem aránya Franciaországban is, míg a gyári munkásság ebből a szempontból is sokkal zártabb, mint Magyarországon. Külön figyelmet érdemel a közszolgálati munkások eltérő összetétele. *[A francia adatokat lásd Michel Collinet: Id. mű, 94. old.]*

lényeges eltolódások következtek be a proletariátus összetételében. A fővárosban erősen csökkent a birtokos paraszti származásúak aránya (9,2%-ról 6,7%-ra), s jelentősen nőtt az agrárproletár-származásúaké (9,8%-ról 15,4%-ra). A vidéken viszont valamelyest csökkent az agrárproletár-származásúak aránya (22%-ról 20%-ra). E változások okai elsősorban az 1945-ös földreformban és annak hatásában keresendők. A földreform közvetlen hatása a legvilágosabban a budapestinél fiatalabb és a parasztsággal sokkal szorosabb kapcsolatban álló vidéki ipari munkásság összetételének alakulásában mutatható ki. Itt a birtokos paraszti származásúak számának és arányának nagyfokú növekedése mutatja a munkásság megerősödött kapcsolatait az agrár-reform által teremtett új falusi kispolgári rétegekkel. De az, hogy 1949-re a budapesti munkásság összetételében erősen megnőtt az agrárproletár-származásúak tábora. részben ugyancsak a földreform következménye. Az ipari munkásosztály Budapesten a háború előtt és alatt túlnyomóan az agrárproletariátusból töltődött fel. A felszabadulás után azok a budapesti munkások, akiknek családjában birtokos parasztok voltak, nagyobb mértékben vándoroltak vissza a vidékre. A földreform végrehajtása után pedig elsősorban azok az agrárproletárok áramlottak Budapestre s váltak (újra vagy először) ipari munkássá, akik nem részesültek a földosztásban.

Az agrárproletár-származású munkások arányának nagyfokú növekedése Budapesten — az örökletes réteg gyarapodása mellett — egyik fontos oldala volt a fővárosi ipari proletariátus összetételében 1949-re végbement pozitív irányú változásoknak. Ha az összes munkás (ipari munkás, egyéb munkás, mezőgazdasági munkás) származású ipari proletárok %-os arányát nézzük, az Budapesten és vidéken a következőképpen alakult. (A táblázatot lásd a 145. oldalon.)

A nagy-budapesti ipari munkásság összetétele tehát kedvezőbben alakult. A budapesti ipari proletariátus érintetlen maradt attól a „kispolgáriasodástól", amelyet az agrár-

A proletárszármazású ipari munkások aránya

Év	Budapest	Vidék
1930	61,5	54,4
1949	69,8	60,2
Növekedés	*8,3*	*5,8*

reform a magyar osztályviszonyokban létrehozott. Ez kétségtelenül kedvezően hatott a felszabadulás utáni évek munkásmozgalmára is.

Ami a gazdag paraszti származású ipari munkásokat illeti, számarányuk 1930-ra vonatkozóan nem mutatható ki.[51] 1949-ben azoknak az ipari munkásoknak a száma, akik 25 kat. holdnál nagyobb birtokkal rendelkező apától származtak, elenyésző volt, az összmunkásság alig 0,2%-a. Száz gazdag paraszti származású kereső közül 1949. január 1-én mindössze 1,6 volt bányász, illetve ipari munkás.

Ebben az időben a kereskedők, a tisztviselők és az értelmiségiek közül is jóval többen kerültek az ipari munkásság soraiba, mint a módos parasztságból. Ezt annál is inkább szükséges megemlíteni, mert — mint ismeretes — 1949 után kulákok és kulákszármazásúak ezrei lettek ipari munkássá.

Az első világháború utáni években az ipari munkásság összetételének még mindig egyik jellegzetes vonása volt *az önálló iparos származású munkások magas számaránya:* 1930-ban több mint 130 000 ipari munkás apja volt önálló iparos.

Az előző fejezetekben igyekeztünk felvázolni azokat az

[51] Az 1930. évi származás-statisztika csak két paraszti származáscsoportot különböztetett meg: a mezőgazdasági önálló és a mezőgazdasági segédszemély származásúak csoportját.

okokat, amelyek az iparosságot Magyarországon a fejlett kapitalizmus korszakában a proletariátus oly fontos társadalmi forrásává tették. Az első világháborút megelőző években, s még inkább a két világháború között az önálló iparosság igen nagyarányú proletarizálódása figyelhető meg. A származás-statisztikai adatok szerint 1930-ban 100 önálló iparos származású keresőből csak 31 önálló iparos (vagy kereskedő) és 10 tisztviselő volt. Az iparos származásúak 52%-a viszont bérmunkás, 31%-a ipari munkás. Az első világháború utáni években — feltehetően — a szakmunkásoknak még mindig igen nagy része, becslésünk szerint több mint 30%-a származott az önálló kézműves-kisiparosságból.[52]

A két világháború közötti, illetve az 1949-ig terjedő korszakban az iparos népesség súlyát és a proletariátus összetételében betöltött szerepét illetően lényeges változások következtek be. Arányuk az ipari munkásság soraiban jelentősen visszaesett, az 1930. évi 19,7%-ról 13,6%-ra. Nagymértékben csökkent abszolút számuk is: 1949-ben 31 000-rel kevesebb volt az önálló iparos származású munkások száma. E csökkenés különösen nagy volt vidéken, ahol 1949-ben a munkásoknak már csak 14,1%-a (a férfiak 14,5%-a) származott iparos családból. Nagy-Budapesten arányuk húsz év alatt 17,4%-ról 12,6%-ra (a férfimunkásoknál 18,4%-ról 13,2%-ra) esett vissza.

Az iparos népességnek, mint az ipari munkásság utónpótlási és növekedési forrásának a szerepe tehát egyre jobban csökkent. Ez két okra vezethető vissza:

Az egyik ok a kis- és kézműiparnak, valamint az iparosok számarányának, súlyának általános csökkenése az országban. A népszámlálások adatai szerint az önálló iparosok abszolút száma 1930—1949 között — átmeneti létszámingadozásoktól eltekintve — lényegében nem változott,

---

[52] Visszamenőleges becslés a szak- és betanított munkások 1949. évi származási adatai alapján.

1930-ban, 1941-ben és 1949-ben egyaránt a 200 000 körül mozgott. Arányuk azonban az ország egész kereső lakosságához viszonyítva jelentősen visszaesett. E társadalmi réteg számbeli stagnálása következtében abszolút értelemben is fogyott az önálló iparos származású keresők száma (420 000-ről 395 000 főre). 1949-ben az ország egész kereső népességének már csak 8,9%-a volt önálló iparos származású (szemben az 1930. évi 10,5%-kal); az ipari proletár-származású keresők aránya viszont az 1930. évi 7,5%-ról 11,1%-ra emelkedett.

Az önálló iparos családok fiai és leányai emellett a tárgyalt korszakban jóval kisebb számban váltak ipari munkássá, mint a régebbi évtizedekben.

100 önálló iparos származású kereső foglalkozási megoszlása
1930—1949

Foglalkozás	1930	1949
Önálló (birtokos parasztokkal együtt)	31,3	37,0
Munkás	51,3	46,0
Ebből ipari munkás	31,0	25,0
Alkalmazott (tisztviselő, értelmiségi)	10,2	17,0
Egyéb (nyugdíjas stb.)[53]	7,2	—

A táblázat adatai által jelzett változások a felszabadulás előtti és utáni tendenciák együttes hatásából jöttek létre. Az iparos származásúak közül többen váltak birtokos paraszttá. Ez elsősorban a földreform eredménye volt.[54]

[53] 1949-ben a nyugdíjasok, tőkepénzesek a különböző foglalkozásokra elosztva szerepelnek. Ezt tekintetbe véve, az iparos származású keresők közül 1949-ben aránylag még kevesebben dolgoztak ipari munkásként.

[54] Az iparos népességnek a mezőgazdasággal való kapcsolata sokkal szorosabb volt, mint az ipari proletariátusnak. A vidéki iparosság jelentős része félparaszti viszonyok között élt, igen sokuknak volt kisebb-nagyobb földje, s a földreformból is sokkal nagyobb mértékben részesültek, mint a vidéki ipari munkások.

Jóval több lett közülük tisztviselővé és értelmiségivé is. A nagyrészt iparos származású régi szakmunkásságot fokozatosan ipari proletár-származású új szakmunkás-generációk váltották fel.

Az iparos-származású munkások számának és arányának csökkenése további fontos, pozitív hatású tényező volt ipari proletariátusunk származási összetételének alakulásában.

4. A MUNKÁSNŐK SZÁRMAZÁSI RÉTEGEZŐDÉSE

A származás-statisztikai adatokban szembetűnő a női ipari munkásságnak a férfiakétól lényegesen eltérő összetétele. E különbségek különösen az általunk tárgyalt korszak kezdetén voltak jelentősek.

1930-ban a női ipari munkásság sokkal egyneműbb volt származás szempontjából, mint a férfimunkásság. Országosan a munkásnők 33,2%-a tartozott az ipari proletariátus örökletesnek tekinthető rétegéhez, míg a férfimunkásoknak csak 26%-a. A különbségek még világosabban kirajzolódnak, ha az összes munkásszármazásúakat nézzük (az agrárproletár eredetűeket kivéve): e réteg a férfiaknál 38,2%-ot, a munkásnőknél 50,5%-ot ért el.

Ezen az általános képen belül nagy különbségek voltak a vidéki és a nagy-budapesti nőmunkásság összetételében. A vidéki munkásnőknek nemcsak száma, hanem örökletes rétege is igen kicsiny volt (20,8%), a férfiaké mögött is elmaradt. Az összes munkásszármazásúak aránya (az agrárproletár-családból valókkal együtt) a vidéken lényegében azonos volt a nők és a férfiak között (a férfiaknál 54,4%, a nőknél 54,7%); Nagy-Budapesten viszont egészen más volt a helyzet: itt a munkásnők 41,5%-a tartozott az örökletes ipari proletárréteghez (szemben a férfiak 34,2%-ával) s az „egyéb" munkásszármazásúakkal együtt kereken 60%-uk származott proletárcsaládból (a férfiaknál csak 49%).

Lényegesen kevesebb ipari munkásnő származott a parasztságból is (a nőmunkásság 20,1%-a, a férfimunkások 32,1%-a). Különösen kevés női ipari proletár került ki a birtokos parasztság soraiból. Az összességében jóval alacsonyabb paraszti származású női munkásrétegen belül viszont magasabb volt a nincstelen agrárproletár-származásúak aránya, mint a férfiaknál: az összes paraszti elem 58%-a.

Az ipari kistermelők osztálya ugyancsak kismértékben vett részt a nőmunkásság utánpótlásának és létszámnövekedésének biztosításában. 1930-ban a munkásnőknek csak 16,7%-a volt önálló iparos származású, míg a férfiak körében arányuk 20,1%-ot tett ki. E 16,7%-os arány is igen egyenlőtlenül oszlott meg a főváros és a vidék között: a budapesti munkásnők igen nagy része tartozott az ipari proletariátus örökletes rétegéhez, s csak 14,4%-uk volt önálló iparos származású; ezzel ellentétben a vidéken az iparos származású réteg aránya egyformán magas volt a férfiak és a nők között.[55] Az alacsony létszámú, gyakran félparaszti életet élő vidéki ipari proletárcsaládok nőtagjai közül kevesen mentek kereső foglalkozásokba, még kevesebben ipari munkásnak. Nagy többségük — a parasztnőkhöz hasonlóan — segítő családtag volt.

Az örökletes proletárréteg alacsony aránya a vidéki munkásnők között a nőmunkásság nagyobb arányú fluktuáció-

[55] Az iparos származásúak viszonylag nagy száma a vidéki munkásnők körében részben házasodási körülményekkel függött össze. A társadalom nőtagjainak családjuk osztályához kötöttsége általában kevésbé erős, mint a férfiaké. A házasodás körükben valamelyest nagyobb szétszóródást eredményezett a tőkés viszonyok között is. Budapesten például 1931-ben a polgári vőlegények 29%-a vett el nem polgári menyasszonyt; a nem polgári (tehát különböző „segédszemély" foglalkozású) vőlegényeknek csak 18%-a kötött polgári menyasszonnyal házasságot. *[A Szőváros múltja és jelene számokban. Statisztikai Közlemények. 87. sz. 159. old.]* — A vidéki ipari munkások, különösen a szakmunkások viszont nagy számban nősültek iparos családból.

jának is a következménye volt. A proletárnők jelentős része, különösen vidéken, csak néhány évig (férjhezmenésig, illetve az első gyermek megszületéséig) dolgozott ipari munkásként, azután segítő családtag lett. Ez a jelenség ugyancsak lassította az örökletes réteg erősödését, főleg a vidéki nőmunkásság körében.

A munkásnők összetételében fennállott sajátosságok arra vezethetők vissza, hogy bár a két világháború között nőtt a munkásnők aránya az összmunkásságon belül, de abszolút számuk és létszámnövekedésük lényegesen kisebb volt mint a férfiaké; a férfimunkásság feltöltődése sokkal erőteljesebb volt, mint a nőmunkásságé.

A társadalom nőtagjainak kereső foglalkozásokba kerülése általában együtt jár a társadalmi fejlődéssel, a kapitalizmus gazdasági viszonyainak térhódításával. A proletárosztály asszonyai és lányai, természetesen, sokkal nagyobb arányban kényszerültek kereső foglalkozásokba, mint a többiek. A proletariátusnak minél alsóbb, minél nehezebb életviszonyok között élő rétegeit tekintjük, annál több dolgozó nőt találhatunk körükben.[56] S ezért, bár a munkásszármazású nők közül jóval kevesebben lettek ipari munkássá, mint a férfiak közül,[57] a munkásnők összetétele egységesebb volt, sokkal több volt körükben a proletárszármazású. Ezt nemcsak az ipari munkás- és az agrárproletár-származásúak

[56] 1922 és 1931 között, évi átlagban, Budapesten

az onallo iparos volegenyek menyasszonyainak	25,0 %-a
az ipari tisztviselo volegenyek menyasszonyainak	25,6 %-a
a kozlekedesi munkás volegenyek menyasszonyainak	32,8 %-a
a kozszolgalati munkas volegenyek menyasszonyainak	33,5 %-a
az ipari munkas volegenyek menyasszonyainak	34,7 %-a
a napszámos volegenyek menyasszonyainak	35,3 %-a
a hazi cseled volegenyek menyasszonyainak	39,1 %-a

volt kereső. *[A Szőváros múltja és jelene számokban. 160. old.]*

[57] A munkásszármazású nők igen nagy része még segédmunkássá sem válhatott, hanem mint takarítónő, napszámosnő, házi cseléd dolgozott. *[Lásd „Kiáramlás" című fejezetet.]*

magas aránya bizonyítja, hanem az egyéb munkás- (különösen a napszámos) származású munkásnők nagy száma is.

1930 és 1949 között a munkásnők körében alapvetően ugyanazok az összetételbeli változások mentek végbe, amelyeket az előző fejezetekben az összmunkásságra, illetve a férfimunkásokra vonatkozóan megállapítottunk: az örökletes réteg és a paraszti elem növekedése, az iparos származásúak csökkenése. A férfiakéval lényegében azonos irányú volt a munkásnők összetételének alakulása Budapesten és a vidéken is: a vidéki örökletes réteg erőteljesebb gyarapodása, Budapesten viszont az agrárproletár-származásúak nagyarányú növekedése stb. Három jellegzetes vonást azonban külön is ki kell emelni:

1. Továbbra is érvényesült az a sajátosság, hogy a női ipari munkásság utánpótlását és növekedését nagyobb mértékben biztosították a lakosság proletár rétegei. Az összes proletár- (ipari munkás-, egyéb munkás-, agrárproletár-) származásúak aránya a nőknél még valamivel erősebben is növekedett:

Proletárszármazású ipari munkások %-os aránya

Év	Férfiak	Nők
1930	56,3	62,2
1949	62,5	69,0
Növekedés	*6,2*	*6,8*

Az adatok természetesen tükrözik az 1945 utáni állapotokat is, amikor a munkásnők száma a férfiakénál lényegesen nagyobb mértékben csökkent, s így összetételük is kedvezőbben alakult.

2. A faluról származó munkások aránya a nőknél jóval nagyobb mértékben gyarapodott, mint a férfiaknál. A paraszti

(túlnyomóan agrárproletár-származású) nők beáramlása az ipari proletariátusba a háború előtti és alatti években különösen nagyarányú volt. Ezt az 1949-es, sokkal kisebb létszámra vonatkozó adatok csak részben tükrözik.

3. Az eltelt húsz év alatt a vidéki nőmunkásság összetételét tekintve is megerősödött, budapesti és vidéki osztagai között ebből a szempontból nagyfokú kiegyenlítődés ment végbe. Az örökletes réteg körükben Budapesten alig, a vidéken viszont több mint 11%-kal növekedett; az iparos származásúak aránya Budapesten csak 3%-kal, a vidéken közel 10%-kal csökkent. E változások részben a vidéki gyáripar háború előtti és alatti növekedésével, részben a felszabadulás utáni első évek változásaival függtek össze, amikor a nem proletár családból való nőmunkások különösen nagy számban hagyták el átmenetileg az ipart.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a női ipari munkásság összetétele az egész korszakban kedvezőbb volt a férfiakénál. A nőmunkásság nagy számbeli növekedése a két világháború között ily módon az örökletes proletariátus erősödése irányában hatott. A munkásnők abszolút számának háború alatti újabb emelkedése viszont együtt járt — különösen Budapesten — szélesebb paraszti, túlnyomóan agrárproletár eredetű dolgozók beáramlásával.

A proletárszármazásúak nagyobb aránya a nőmunkásság között a munkásnőknek az iparon belüli elhelyezkedéséből is következett: jóval nagyobb részük dolgozott a gyáriparban — nemcsak Budapesten, hanem a vidéken is —, mint a férfimunkásoknak. A gyáripari munkásság összetételében, mint látni fogjuk, általában magasabb a proletárszármazásúak aránya.

5. A MUNKÁSOK SZÁRMAZÁSI ÖSSZETÉTELE A NAGY- ÉS A KISIPARBAN, VALAMINT A FŐBB IPARÁGAKBAN. A SZAKMUNKÁSOK ÉS A TANULATLAN MUNKÁSOK RÉTEGEZŐDÉSE

A népszámlálások származás-statisztikai anyaga nem összegezte külön a gyári és külön a kisipari munkásság adatait. Az 1930. évi népszámlálás nem választotta el egymástól a szakképzett és a tanulatlan munkásokat sem; anyagából — a bányászaton kívül — nem vagy csak igen hozzávetőlegesen állapítható meg néhány iparág munkásságának összetétele. Az 1949. évi adatok viszont igen részletesen elemzik az egyes iparágak munkásainak származási viszonyait. Sajnos, ez az anyag a betanított munkásokat a szakmunkásokkal azonos kategóriába sorolja, ami módszertanilag helytelen, és megnehezíti számos fontos összefüggés feltárását.

Mindenekelőtt a gyári és a kisipari munkásság összetételét vizsgáljuk meg. Bár közöttük — legalábbis az első világháború utáni időszakban — a határvonalak több iparágban eléggé elmosódtak, a gyári munkásság összetételével, döntő társadalmi szerepe miatt, külön is szükséges foglalkozni. Összetételéről azonban csak hozzávetőleges képet alkothatunk, olyan módon, hogy táblázatba foglaljuk a túlnyomóan gyáripari jellegű iparágak munkásainak adatait. Mivel azonban az 1930. évről csak néhány iparág — egyébként is eléggé vitatható értékű — adatai állnak rendelkezésünkre, az 1930. évi adatsor részben becslésen alapszik. A teljesség kedvéért — az országos adatok mellett — közöljük a nagy-budapesti adatokat is.

Sajnos, a kisipari munkásságra vonatkozóan többé-kevésbé megközelítő pontosságú adatokat is csak az 1949. évi anyagból nyerhetünk. Ez az elemzést megnehezíti, mégis képet ad, ha nem is a történeti fejlődésről, de legalább a nagy- és a kisipari munkásság összetételének különbségeiről a felszabadulást követő években.

A gyári munkásság[58] *származási rétegeződése*
1930—1949
(A munkások %-ában)

Az apa foglalkozása	Az országban		Nagy-Budapesten	
	1930	1949	1930	1949
Ipari munkás[58]	32	36	40	42
Egyéb munkás	15	16	15	16
Mezőgazdaság:				
a) agrárproletár	15	16	10	14
b) birtokos paraszt	10	10	7	6
Önálló iparos	18	12	15	10
Egyéb vagy ismeretlen	10	10	13	12

A gyári és a kisipari munkásság származási rétegeződése
1949-ben
(A munkások %-ában)

Az apa foglalkozása	Gyári munkások	Kisipari munkások
Ipari munkás	36	28
Egyéb munkás	16	12
Mezőgazdaság:		
a) agrárproletár	16 | 26	19 | 36
b) birtokos paraszt	10 /	17 /
Önálló iparos	12	16
Egyéb vagy ismeretlen	10	8

Az adatokból a következő főbb következtetések vonhatók le:

1. A gyári munkásság származási összetétele általában jóval kedvezőbb volt, mint a kisipari munkásságé. A közöttük levő éles különbségeket szemléltetően mutatják még az 1949. évi adatok is: a falusi és a városi kistermelő családból származott munkások aránya a gyáriparban 22%, a kisiparban viszont 33% volt.

[58] Bányászokkal együtt.

2. A gyári munkásság egyneműbb összetételét mindenekelőtt az örökletes ipari proletárréteg jóval magasabb aránya mutatja. Ebből a szempontból is kiemelkedik a nagy-budapesti gyári proletariátus, amelynek már 1930-ban kb. 40%-a tartozott az örökletes réteghez.

Már utaltunk ugyanakkor arra, hogy 1930 és 1949 között az örökletes ipari proletárok aránya a fővárosban kisebb mértékben növekedett, *mint* a vidéken. Különösen vonatkozik ez a budapesti gyári munkásságra, amelynek számszerű fejlődése a második világháború előtti és alatti években a legnagyobb volt. E feltöltődés hatását a munkásság összetételére az 1945 utáni időszak ellenkező irányú tendenciái (földreform, gyári munkások alacsonyabb száma) is csak részben ellensúlyozták. Húsz év alatt a budapesti gyári proletariátus örökletes rétege csak 2%-kal növekedett, s továbbra is magas maradt a más rétegekből (mindenekelőtt az agrárproletariátusból) bekerült új munkások száma és aránya.

3. Lényegesen magasabb volt a gyári munkásság körében az egyéb munkás- (közlekedési és közszolgálati munkás-, napszámos stb.) származásúak aránya is. Ezek az „átmenetinek" nevezhető származási csoportok[59] külön figyelmet érdemelnek. A gyári segédmunkások közül sokan származtak napszámos és egyéb, a proletariátus legalsóbb rétegeit képező családokból. A gyári szakmunkások körében viszont jelentős réteget alkotott a közlekedési és közszolgálati „segédszemély" származásúak csoportja, különösen — mint látni fogjuk — a legmagasabb, legkedvezőbb életviszonyokat biztosító iparágban, a gépiparban. Ebben az iparágban a közlekedési és közszolgálati munkás apáktól — tehát a reakciós rendszerben védett, nyugdíjas s ezért e rendszerhez erősen hozzákötött családokból — származott szakmunkások száma a két világháború között jelentősen növekedett.

---

[59] Lásd *Lackó Miklós:* Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén. Akadémiai Kiadó 1958.

4. A gyári munkásság paraszti származású rétege jóval kisebb volt, mint a kisipari munkásságé, annak ellenére, hogy a nagyüzemi munkások jelentős része tanulatlan munkás volt, míg a kisipari munkások túlnyomó többsége szakképzett munkás. Az összes paraszti elem aránya a gyári munkások között 1930-ban mintegy 25%-ra, a kisipariak körében — becslés szerint — 34—35%-ra tehető. Az 1949-ig terjedő húsz év alatt a paraszti származásúak száma és aránya mindegyik kategóriában emelkedett, de a gyári munkásság között (a háború előtti és alatti nagy beáramlás miatt) nagyobb mértékben, mint a kisipari munkások körében.

A kis- és kézműiparban dolgozó ipari munkásoknak a faluval való származási kapcsolatai sokkal erősebbek voltak, mint a gyári munkásságé. Ez összefüggött a gyáripar egyoldalú területi elhelyezkedésével is: 1949-ben az ország egész ipari munkásságának mintegy 40%-a, gyári munkásainak azonban több mint 45%-a összpontosult a fővárosban,[60] ahol a paraszti elem szerepe egyébként is jóval kisebb volt, mint a vidéken.

Figyelemre méltó, hogy a gyári és a kisipari munkásság közötti különbségek megmutatkoznak az egyes paraszti rétegekből származók arányában is. Az egyébként is kevésbé paraszti összetételű gyári munkásságon belül inkább az agrárproletár-származásúak domináltak, s e réteg súlya 1930 után is növekedett, a kis- és kézműipari munkásság összetételében viszont jóval nagyobb szerepük volt a birtokos paraszti eredetűeknek. A földreform hatása is közelebbről érintette a (zömükben vidéki) kisipari munkásokat, mint a gyári proletariátust, mivel családtagjaikat jóval nagyobb számban változtatta birtokos paraszttá.

5. A kisipari munkásság körében jóval magasabb volt az iparos származásúak rétege is, bár e származáscsoport

[60] Bányászokkal együtt. — Az 1949. évi népszámlálás, illetve az 1948. évi gyáripari statisztika adatai alapján.

*Ipari munkások származása iparáganként**

1949-ben

(A munkások létszámának %-ában)

Az apa foglalkozása	Bányaszat		Gépgyártás		Villamosenergia-ipar		Építőanyag-ipar		Gumiipar		Textilipar		Papíripar		Vegyipar		Nyomdaipar		Vas- és fémipar		Faipar		Bőripar		Ruházati ipar		Élelmezési ipar		Építőipar	
	Sz	S	Sz	S	Sz	S	Sz	S	Sz	S	Sz	S	Sz	S	Sz	S	Sz	S	Sz	S	Sz	S	Sz	S	Sz	S	Sz	S	Sz	S
Ipari munkás	44	40	35	33	33	30	46	46	39	35	41	36	42	37	34	31	42	36	35	32	26	27	33	33	23	25	24	24	28	31
Egyéb munkás	11	9	20	15	18	11	11	9	15	16	15	14	13	14	11	18	16	14	11	12	12	12	12	10	13	13	11	11	9	8
Mezőgazdaság:																														
a) agrárproletár	18	23	13	17	17	29	17	12	16	20	15	21	13	22	20	28	7	14	15	21	16	20	18	23	17	13	20	29	21	28
b) birtokos paraszt	17	20	10	14	12	16	10	11	9	10	9	11	6	9	13	15	4	8	14	19	16	22	10	12	18	25	17	17	17	19
Önálló iparos	6	5	13	11	12	7	11	7	12	10	11	9	12	8	11	7	15	12	15	10	22	13	18	12	21	16	18	11	19	8
Egyéb	4	3	9	10	8	7	5	15	9	9	9	9	11	11	8	8	14	14	7	7	8	6	9	10	8	8	10	8	6	6

* *Szakmunkások, betanított munkások (Sz) és segédmunkások (S) megkülönböztetésével, kerek számokban.*

szerepét, különösen közvetlenül az első világháború után, a gyári szakmunkásság között sem szabad lebecsülnünk.

Ahhoz, hogy tovább részletezhessük az ipari munkásság különböző csoportjainak származási viszonyait, közöljük az egyes iparágak munkásaira vonatkozó 1949. évi adatokat, a szak- és betanított, valamint a segédmunkások összetételének megkülönböztetésével.

Az egyes iparágak munkásságának származási adatai szemléletesen támasztják alá az eddig elmondottakat. Az örökletes ipari proletariátus viszonylag magas arányával kiemelkednek a túlnyomóan gyáripari összetételű ágak, mindenekelőtt az építőanyag-ipar, a bányászat, a papíripar, a textil- és a nyomdaipar munkásai. A gépipar munkássága ebből a szempontból nem tartozott a legelsők közé ezen iparág nagy háború alatti létszámnövekedése miatt. Az örökletes réteg — a szolgáltató iparon kívül — a ruházati, élelmezési, építő- és faipari munkásság körében volt a legalacsonyabb. A paraszti réteg különösen nagy számát a bányászatban, a vegyiparban, valamint az élelmezési iparban — ezen iparágak jellege, termelési-technikai sajátosságai, illetve területi elhelyezkedése magyarázza (a vegyiparban az igen nehéz fizikai munkát végző betanított és segédmunkások magas aránya; az idény jellegű élelmezési és építőiparban a falusi vándormunkások nagy száma stb.). Az egyéb munkás- (mindenekelőtt a közlekedési és közszolgálati munkás-) származásúak a legnagyobb arányban a három leginkább „kivételezett" iparág, a gépgyártás, a villamosenergia-termelés és a nyomdaipar szakmunkásai között szerepeltek. Az iparos származásúak aránya pedig azokban az iparágakban a legmagasabb, amelyek munkásságának a vidéki kézműves népességgel való kapcsolatai, szakmájuk jellegéből következően is, a legszorosabbak voltak: a szabók, asztalosok, kőművesek, pékek, valamint az ún. szolgáltató ipar munkásai, a borbélyok stb. körében.

Sajnos, mint említettük, az egyes iparágak munkásságának összetételbeli változásait 1930 és 1949 között csak

hozzávetőlegesen és csak néhány — bár a legfontosabb — ágazatban tudjuk rekonstruálni.

Többé-kevésbé pontosan összeállíthatók a bányászok származási adatai.

A bányászok származási összetétele
1930—1949

Az apa foglalkozása	1930		1949	
	száma	%-a	száma	%-a
Bányász és ipari munkás	12 235	39,6	29 719	42,5
Egyéb munkás	2 248	7,3	6 877	9,8
Mezőgazdaság:				
a) agrárproletár	7 758	25,1	13 858	19,9
b) birtokos paraszt ...	5 105	16,5	12 520	18,0
Iparos, egyéb önálló	1 760	5,7	4 669	6,7
Egyéb vagy ismeretlen ...	1 791	5,8	2 031	3,1
Összesen	*30 897*	*100,0*	*69 674*	*100,0*

A bányászok származási rétegződése egyneműbb volt minden más munkáscsoporténál. 1930-ban együttvéve 72 %-uk származott proletárcsaládból. Túlnyomó többségük bányász-, illetve ipari munkás-családból s a parasztságból származott, annak is legalsóbb, nagyrészt proletár, félproletár rétegeiből.

Az 1930-tól 1949-ig terjedő húsz év alatt a bányászok száma erősen növekedett, különösen a második világháború előtti és alatti években. E növekedés — rövid átmeneti visszaesés után — a felszabadulás után is tovább tartott, s 1948-ban a bányászlétszám már mintegy 10 000-rel túlhaladta az 1943-ast. Ez idő alatt több mint a duplájára nőtt körükben az örökletes munkások száma. A paraszti eredetű bányászok aránya 41,6 %-ról 37,9 %-ra csökkent, de a nagy létszámnövekedésnek megfelelően mintegy 13 000 új paraszti dolgozó került soraikba. Az agrárproletár-származásúak arányának jelentős csökkenése azt mutatja, hogy a bányá-

szok származási összetételét a földreform a többi munkáscsoporténál erősebben érintette. A nagy feltöltődés eredményeként az egyéb rétegekből származott bányamunkások száma és aránya is növekedett.

1930-ra vonatkozóan — a bányászokon kívül — valamelyest megbízható módon csak a nagy-budapesti vas- és gépipar s a textilipar munkásainak adatai állíthatók össze.[61]

A munkások származási összetétele Nagy-Budapesten
1930—1949
(A munkások %-ában)

Az apa foglalkozása	A vas- és gépiparban		A textiliparban	
	1930	1949	1930	1949
Ipari munkás	37,2	40,6	59,4	45,1
Egyéb munkás	15,9	17,7	12,7	15,2
Paraszt (agrárproletárokkal együtt)	16,6	19,3	13,0	19,4
Önálló iparos	16,6	11,4	8,7	10,2
Egyéb	13,6	11,0	6,2	10,1

A vas- és gépipari munkásság alkotta a nagy-budapesti gyári proletariátusnak nemcsak legfontosabb, hanem legnagyobb osztagát is, s így legjobban ennek összetétele közelítette meg a fővárosi nagyüzemi munkásság egészének átlagos származási összetételét. A körükben lezajló összetételbeli változások ugyanazokat a vonásokat mutatják, mint amelyeket a nagy-budapesti gyári munkásságra vonatkozóan már felvázoltunk.

A textilipari munkásság összetételében lényegesebb változások történtek: örökletes rétege erősen csökkent. A lényegében csak az első világháború után kibontakozó textilipar az első évtizedben túlnyomóan a nagy-budapesti proletárnők bevonásával teremtette meg munkásállományát. A

[61] A KSH irattárában kéziratban levő, 1930. évre vonatkozó összesítőlapok csak egyes szakmák munkásainak adatait részletezik.

további, 1938-ig tartó nagy létszámemelkedés idején indult meg számottevően más, főleg Pest környéki paraszti elem beáramlása soraikba.[62] Az örökletes réteg csökkenése azzal is összefüggött, hogy a felszabadulás utáni első években a női munkások aránya a textiliparban a háború előttinél alacsonyabb volt.

A szakképzett és a tanulatlan munkások származási viszonyairól — mint említettük — csak 1949-ből rendelkezünk adatokkal. Fentebb az egyes iparágak munkásainak adatait már ilyen bontásban közöltük. Az elemzés megkönnyítése céljából most közöljük az összesített adatokat is.

Az ipari munkások származási rétegeződése szakképzettségük szerint

1949

(A munkások %-ában)

Az apa foglalkozása	Túlnyomóan gyáripari ágak munkásai		Túlnyomóan kisipari ágak munkásai	
	Szak- és betanított munkások	Segédmunkások	Szak- és betanított munkások	Segédmunkások
Ipari munkás[63]	37,8	35,4	27,4	27,9
Egyéb munkás	17,2	13,3	12,1	10,3
Mezőgazdaság:				
a) agrárproletár	14,4	18,8	17,6	23,3
b) birtokos paraszt	9,6	12,6	15,8	19,2
Önálló iparos	12,2	9,2	18,9	11,1
Egyéb	8,8	10,7	8,2	8,2

[62] 1942 nyarán Rézler Gyulának a kőbányai Kammer-textilgyárban végzett szociográfiai kutatásai szerint 660 munkás származása a következő képet mutatta:

Ipari munkás apától származott	50%
Kisiparosságból	10%
Mezőgazdasági munkásságból és birtokos parasztságból	25%
Egyéb származású	15%

[Rézler Gyula: Egy magyar textilgyár munkástársadalma. Magyar Ipari Munkatud. Int. kiadv. 1943. 23. old.]

[63] Bányászokkal együtt.

Az eddig már tárgyalt összefüggéseken kívül a szakképzett és a tanulatlan munkások származási adataiból még néhány fontos következtetésre juthatunk:

1. A statisztikai anyag a szakmunkásokat a betanított munkásokkal együtt számította, így a szakmunkások származási összetétele nem állapítható meg pontosan. Pedig ez különösen a gyáriparban volna fontos, hiszen ott a betanított munkások széles — és a nagyipar fejlődésével egyre növekvő — réteget alkottak. A gyári szakmunkásokra vonatkozóan így csak arra mutathatunk rá, hogy körükben a táblázat adataihoz képest magasabb volt az örökletes ipari proletárok, még inkább az önálló iparos és az egyéb (közlekedési, közszolgálati) munkásszármazásúak, s alacsonyabb a paraszti származásúak aránya.

2. A gyári szakmunkások és a tanulatlan munkások közötti származási különbség nem volt olyan éles, mint amilyennek az adatok ismerete nélkül gondolnánk.

Az örökletes réteg a segédmunkások között sem volt sokkal alacsonyabb (a különbség országosan 3,4%, a fővárosban 2,9%). Ez a helyzet a magyar ipari proletariátus Horthy-korszak alatti súlyos életkörülményeivel függött össze, amikor az ipari munkások széles tömegei nem tudtak szakmunkást nevelni fiaikból.

Az összes proletárrétegekből származottak aránya a segédmunkások körében alig volt alacsonyabb, mint a szakmunkások között. Sőt, a gyári segédmunkások származási összetétele, különösen Budapesten, ebből a szempontból valójában jóval kedvezőbb volt, mert a többé-kevésbé azonos nagyságú örökletes réteg mellett sokkal nagyobb arányban szerepeltek közöttük az agrárproletariátusból és a félproletariátus legalsóbb rétegeiből származottak, s jóval kisebb mértékben a félig kispolgári viszonyok között élő közlekedési, közszolgálati munkások gyermekei. A kisiparban dolgozó tanulatlan munkások származási összetétele a proletárelem aránya szempontjából pedig sokkal egységesebb volt, mint a kisipari szakmunkásoké. (Itt a szak- és beta-

nított munkások 57,1%-a, a tanulatlan munkások 61,4%-a származott proletárcsaládból.)

3. A gyáripari szakmunkások viszonylag kis hányada származott közvetlenül a parasztságból. (Arányukat 1949-ben országosan 20%-ra, a fővárosban 15%-ra becsüljük.) De 1949-ben a nagyüzemi segédmunkások között sem volt a paraszti elem túlságosan nagy számú (országosan 31,4%, Budapesten 24,5%), annak ellenére, hogy 1938 és 1943 között elsősorban a segéd- és a betanított munkások száma duzzadt fel. Ezt a nagyarányú felduzzadást ellensúlyozta 1945-ben a falusi származású tanulatlan munkások nagy tömegeinek visszaáramlása a vidékre, a mezőgazdaságba

6. NÉHÁNY KIEGÉSZÍTŐ ADAT A BUDAPESTI PROLETARIÁTUSRÓL. A BUDAPESTRE IRÁNYULÓ VÁNDORMOZGALOM AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT ÉS UTÁN

A munkásság összetételének vizsgálatánál már eddig is külön kiemeltük a budapesti proletariátust, amely számánál, területi koncentráltságánál és erőteljesen gyáripari összetételénél fogva a magyar munkásosztály legerősebb és legfontosabb osztagát jelentette.

A továbbiakban a budapesti ipari munkásság összetételének eddig még nem elemzett néhány vonásával foglalkozunk.

Az egyik probléma a munkásság származási rétegeződése Nagy-Budapesten belül. Hogyan festett a munkásság összetétele a szűkebb értelemben vett Budapesten és a fővárost környező „vörös övezetben"? Ezt csak az 1930. évi adatokkal tudjuk ábrázolni, a kép azonban így is érdekes különbségeket tár fel a budapesti és a Pest környéki proletariátus összetételéről.

A táblázat szemléltetően bizonyítja a Pest környéki munkásbázis jelentőségét a munkásosztályon belül. Kiderül, hogy Pest környékén — annak ellenére, hogy e terület a

Az ipari munkások származási megoszlása Budapesten és Pest környékén

1930

(A munkások %-ában)

Az apa foglalkozása	Ferfimunkások		Nomunkások		Összesen	
	Budapest	Pest környék	Budapest	Pest környék	Budapest	Pest környék
Ipari munkás	32,7	36,6	38,7	46,3	34,4	39,0
Egyéb munkás és segédszemélyzet	15,3	13,9	19,1	16,0	16,3	14,4
Paraszt (mezőgazdasági proletárokkal együtt)	20,3	21,4	14,1	14,4	18,6	19,7
Kézműves, iparos	19,0	17,3	15,0	13,3	18,0	16,3
Egyéb önálló	4,6	3,0	5,3	3,0	4,8	3,0
Tisztviselő, értelmiségi	4,4	2,9	4,3	2,3	4,3	2,8
Egyéb (nyugdíjas)	3,7	4,9	3,5	4,6	3,6	4,8

századfordulóig túlnyomóan agrár jellegű volt, s ipara csak a budapestinél jóval később indult rohamos fejlődésnek — az ipari munkásság már az első világháború után sokkal egyneműbb, egységesebb volt, mint a főváros belső területein; örökletes rétege nagyobb, az „egyéb munkás"- és iparos származásúak aránya alacsonyabb, a paraszti származásúaké pedig alig valamivel volt magasabb körükben. Nyilvánvaló, hogy itt a paraszti eredetűek között is fokozottabban dominált az agrárproletár-származású réteg, mint a szűkebb értelemben vett Budapesten. Ez a kép alapvetően annak volt a következménye, hogy a Pest környéki munkásság túlnyomó részben gyári munkásokból állt.

A budapesti ipari munkásság származási osztályösszetételének képét tovább bővíti a munkások születési hely szerinti megoszlásának vizsgálata. A születési hely, a társadalmi környezet, amelyben a munkások felnőnek és élnek, további jellegzetes vonásokkal ruházza fel az osztály tagjait, sajátos belső rétegeződéseket eredményez, amelyek csak többé-kevésbé lassan oldódnak fel a nagyvárosi proletárélet formáló kohójában.

A munkások születési hely szerinti megoszlásának vizsgálata, ha hozzávetőlegesen is, lehetőséget nyújt, hogy képet alkossunk a Budapestre irányuló vándormozgalomról, annak méreteiről, fő irányairól, s egyéb adatokkal összevetve, a munkás-felvándorlás intenzitásáról az egyes időszakokban.

A kép, amelyet így kialakíthatunk, csak hozzávetőleges és sematikus lesz. Mert bár igaz, hogy a lakosság születési helyét a statisztikai adatszolgáltatások teljes pontossággal állapítják meg, a születési hely szerinti megoszlás csak igen tág kereteket nyújt az elemző munka számára. A statisztikai anyagok ui. a munkások születési helyére vonatkozó adatokat nem kapcsolták össze egyéb, mindenekelőtt a kormegoszlásra és a helybenlakás tartamára vonatkozó adatokkal. Ezért azután pl. az őslakók és bevándoroltak arányának megállapítása nem lehet hibátlan. A bevándoroltakhoz került az olyan budapesti lakos is, aki csak egy-két hónapja

élt Budapesten, s az olyan is, akinek az apja már igen régen vándorolt fel vidékről, de ő maga meg éppen vidéken született. Nem kaphatunk képet ezen adatok alapján a Budapest és a vidék között, a különböző időszakokban különböző intenzitással, de szakadatlanul tartó ide-oda vándorlásról, az újrafelvándorlás méreteiről stb., ami pedig éppen az ipari proletariátus esetében igen fontos probléma.

A munkások születési hely szerinti megoszlásának és ezzel kapcsolatban a vándormozgalom egyes vonásainak megállapításához az általunk tárgyalt korszakban csak az 1929-es budapesti felmérés nyújt részletes adatokat. A népszámlálások, egyéb összeírások ezt a kérdést nem bontják fel az egyes foglalkozási főcsoportok és ágak keresőire, csak általános, az egész lakosságra vonatkozó adatokat tartalmaznak. Az 1929-es adatgyűjtés[64] viszont igen részletesen, a munkásokat iparcsoportokra, születési helyüket pedig törvényhatóságokra bontva közli a születési hely szerinti megoszlást.

Az adatok a megkérdezett 75 000 főnyi budapesti ún. „magánüzemi" ipari munkás születési hely szerinti megoszlásáról a következő számszerű és százalékos eredményt adják. (A táblázatot lásd a 166. oldalon):

Az adatszolgáltatásba bevont több mint 75 000 Budapesten dolgozó ipari munkásnak tehát 29,5%-a volt budapesti, 23,9 %-a Pest megyei születésű. A táblázaton a Pest megyeiek között szerepelnek a Nagy-Budapesthez tartozó Pest környék szülöttei is. Becslésünk szerint Pest megyében (Pest környék nélkül) született a munkások mintegy 11—12 %-a. Ezek levonásával az 1920-as évek végén a Budapesten dolgozó munkásoknak mintegy 40—42%-a volt nagybudapesti őslakó, 58—60%-a pedig bevándorló, illetve bevándorló vidéken született gyermeke.

Az 1929-es felmérésben szereplő 75 000 Budapesten

---

[64] Az adatokat közli *Illyefalvi L. Lajos:* A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.

A Budapesten dolgozó ipari munkások születési hely szerinti megoszlása

1929

Szuletési hely	Férfiak		Nók		Összesen	
	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a
Budapest	13 434	27,0	8 771	34,3	22 205	29,5
Pest megye (Budapest nélkül)	10 609	21,4	7 315	28,6	17 924	23,9
Dunántúl	10 059	20,3	3 579	14,0	13 638	18,1
Tiszántúl	4 150	8,4	1 287	5,1	5 437	7,2
Észak	2 223	4,5	758	3,0	2 981	4,0
Csehszlovákia	3 141	6,3	1 385	5,4	4 526	6,0
Románia	3 031	6,1	1 331	5,2	4 362	5,8
Jugoszlávia és Ausztria	1 342	2,7	336	1,3	1 678	2,2
(1918 előtt Magyarországhoz tartozott része)						
Külföld	1 407	2,8	615	2,4	2 022	2,7
Ismeretlen	251	0,5	179	0,7	430	0,6
Összesen	*49 647*	*100,0*	*25 556*	*100,0*	*75 203*	*100,0*

dolgozó munkásból több mint 48 000 a szűkebb értelemben vett fővárosban, több mint 26 000 pedig Pest környékén lakott. S mivel ez az arány nagyjából megfelel az egész nagy-budapesti ipari munkásság lakóhely szerinti megoszlásának, a helyben születettek és bevándoroltak kb. 40—60%-os aránya megközelítő képet ad az egész nagy-budapesti ipari munkásság születési hely szerinti megoszlásáról.

Az adatok a munkás-felvándorlás igen nagy méreteit tükrözik. A nem helybeli születésűek magas aránya nem sajátosan budapesti jelenség, hanem általában a késői és gyors városiasodás fokmérője; teljesen megfelel a budapesti ipari proletariátus — előző fejezetekben elemzett — összetételének, alátámasztja a nagy-budapesti ipar viszonylag késői kifejlődéséről, az ipari munkásság 1914 előtti rohamos növekedéséről és feltöltődéséről mondottakat.

A felmérés másik, igen érdekes adata a férfi- és a nőmunkások lényegesen eltérő születési megoszlása. A Budapesten dolgozó férfimunkásságnak mintegy 64%-a, a munkásnőknek viszont csak 47—48%-a született Nagy-Budapesten kívül, vagyis a munkásnők között a nagy-budapesti őslakók számaránya kb. 15%-kal magasabb volt. Ez a kép ugyancsak megfelel a női ipari munkásság — előzően tárgyalt — származási összetételének, amelyben az örökletes proletár, általában a tősgyökeres városi elem a férfiakéhoz képest jóval nagyobb réteget alkotott.

Az őslakók és a bevándoroltak megoszlási aránya mellett fontos probléma az, hogy honnan, mely vidékekről származtak a bevándorolt nagy-budapesti munkások. E kérdés jobban megvilágítható, ha a nagy-budapesti születésűek nélkül a bevándorolt munkások születési megoszlását külön táblázatba foglaljuk. S mivel a Pest megyei adatok — a felmérés módszere miatt — a Pest környékén születettek adatait is tartalmazzák, a továbbiakban az összes Pest megyében született munkásokat őslakóknak fogjuk fel.

Mint az adatokból látható, a bevándorolt ipari munkások 39%-a dunántúli, 22%-a észak-magyarországi (beleértve

A Budapesten dolgozó nem helybeli születésű ipari munkások születési hely szerinti megoszlása

1929

(A munkások %-ában)

Születési hely		Férfiak	Nők	Összesen
Dunántúl		39,7	38,5	39,4
Tiszántúl		16,4	13,9	15,7
Észak		8,8	8,2	8,6
Csehszlovákia	1918 előtt Magyarországhoz tartozott része	12,4	14,9	13,1
Románia				
Jugoszlávia és Ausztria		11,9	14,3	12,6
		5,3	3,6	4,8
Külföld		5,5	6.6	5,8

a Duna vonalától északra fekvő alföldi területeket is), 16%-a tiszántúli és 13%-a erdélyi származású volt.

A munkások születési helyének országrészek, valamint városok és megyék szerinti megoszlása alapján nagy vonásokban felvázolhatjuk a Nagy-Budapestre irányuló munkás-vándormozgalom fő bázisait és intenzitását is. Az így kialakult kép mindenekelőtt a vándormozgalom első világháború előtti alakulására vet fényt.

Az első világháború előtt a munkás-felvándorlás fő bázisai a következők voltak:

1. A Budapesttel szomszédos megyék (Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Fejér, Szolnok és Heves megye). Ez a terület alkotta a nagy-budapesti ipar elsődleges vonzási körzetét, s ebben egyrészt földrajzi tényező (a Budapesthez való közelség), másrészt e megyék lakosságának gazdasági-társadalmi helyzete (az iparos elemnek a távolabbi és elmaradottabb vidékekhez képest nagyobb aránya, az agrárproletár és félproletár dolgozók nagy száma) játszott közre. Az 1920-as évek végén számszerűen a legtöbb nagy-budapesti ipari munkás Pest megyéből, valamint Fejér és Szolnok megyéből származott.

2. Jelentős számban vándoroltak fel az északi területekről is. E vármegyékből a Budapestre irányuló munkás-vándorlás különösen a korai, 1870—1890 közötti időszakban volt erőteljes; e jelenségnek, vagyis az északi terület szlovák, illetve részben magyar nincstelenjei nagyarányú vándormozgalmának okaira az előzőkben már rámutattunk.

Bár a kilencvenes évektől kezdve az északi területekről Budapestre vándorolt munkások száma is növekedett, e vándorlási irány jelentősége a továbbiakban viszonylagosan csökkent.

3. Egyre nagyobb szerepre tett szert a Dunántúlról kiinduló munkás-vándormozgalom. A bevándorolt ipari munkások legnagyobb tömegét — a Duna—Tisza köze után — csakhamar a Dunántúl nyújtotta Budapestnek és környékének. 1929-ben a legtöbb budapesti munkás — sorrendben — a következő megyékből származott: Pest, Fejér, Szolnok, Zala, Vas, Veszprém, Heves, Somogy, Tolna, Komárom; tehát a tíz, legtöbb munkást adó vármegye közül hét dunántúli.[65] Az első világháború után már lakosságának számához viszonyítva is a Dunántúl adta a legtöbb munkást Budapestnek.[66]

---

[65] Érdekes, hogy az egyéb foglalkozási ágakban (közlekedés, városi közüzemek, közszolgálat) dolgozó munkások közül még többen származtak a Dunántúlról, mint az ipari munkások közül. 100 ipari munkás-bevándorlóból 39; 100 városi (köztisztasági, BESZKÁRT stb.) munkás-bevándorlóból közel 44 származott a Dunántúlról.

[66] *Bene Lajos:* Id. mű, 23. old. — Számításai szerint a szűkebb értelemben vett Budapesten lakó, de vidéken született munkások száma 1925-ben így viszonyult az egyes országrészek lakosainak számához (az országrészek lélekszámának tízezrelékében):

Dunántúl	75,1
Északi Dombos Vidék	36,5
Alföld	53,7

A Dunántúlról kiinduló munkás-vándormozgalom nagy intenzitása számos tényezőre vezethető vissza. Ez a terület korábban bekapcsolódott az országos — sőt a monarchiai — vérkeringésbe. Vasúthálózata korán kiépült. dolgozó lakossága már régóta nagy tömegekben járt ausztriai vándormunkára stb. De a fő ok a dunántúli földbirtok-viszonyokban keresendő, a kapitalista gazdálkodásra áttérő nagybirtok-rendszer népességet megritkító hatásában. Nem véletlen, hogy az első világháború előtt a népsűrűség már az ország legjellegzetesebb nagybirtokos megyéiben a legkisebb; a legnagyobb pedig ott, ahol a parasztbirtok — és, természetesen, a parasztbirtok nagyfokú elaprózódása — volt a jellemző.[67]

4. Utolsónak nem egy meghatározott vándorlási irányt, hanem a vándormozgalom egyik általános jellegzetességét említjük: azt ti., hogy a Budapestre irányuló vándormozgalom mindig nagyobb méretű volt a vidéki városokból, mint a falvakból. Számítások szerint az első világháború előtt a Budapestre vándoroltak száma a vármegyék lakosságának (a városokon kívül) 2,5%-át, a törvényhatósági jogú városok lakosságának 3,7%át tette ki. Ez az adat megint más oldalról támasztja alá megállapításainkat az ún. „átmeneti" fokozatokról, s bizonyítéka annak, hogy a falusi agrárlakosság jelentős része nem közvetlenül a faluról, hanem a vidéki városok közvetítésével került a fővárosba.

Gyengébb volt a vándormozgalom intenzitása a tiszántúli, erdélyi és a Tisza jobbparti területekről. A tiszántúli adatok azt is bizonyítják, hogy a felvándorlás nem feltétlenül onnan volt a legintenzívebb, ahol a lakosság körében az agrárproletariátus a legnagyobb arányban szerepelt: a századforduló idején 100 mezőgazdasági kereső közül a Tiszántúlon 47,1, a Duna balpartján 36,6, a Dunántúlon 38 volt mezőgazdasági munkás, cseléd és napszámos.

[67] *Szentmiklóssy Lajos:* A magyar agrárkérdéshez. Gondolat, 1936. II. évf.

A Budapesten dolgozó ipari munkások születési hely szerinti megoszlása egyes iparcsoportokban

1929-ben

Születési hely	Vas- és fémipar	Gépgyártás	Ko- és földipar	Fa- és csontipar	Bőripar	Fonó- és szövőipar	Ruházati ipar	Papíripar	Élelmezési ipar	Vegyészeti ipar	Építőipar	Sokszorosító ipar
Budapest	30,7	30,6	19,6	22,3	24,8	29,2	27,8	50,9	24,8	27,2	15,6	54,8
Budapest	54,2	56,6	41,7	50,3	43,6	65,9	44,9	71,9	49,2	51,0	41,9	66,1
Pest-Pilis-Solt-Kiskun m. (Budapest nélkül)	23,5	26,0	22,1	28,0	18,8	36,7	17,1	21,0	24,4	23,8	26,3	11,3
Dunántúl	17,6	16,6	22,3	18,9	21,0	12,9	20,5	9,6	18,9	20,9	16,9	11,9
Tiszántúl	7,6	6,3	9,7	8,1	9,1	5,1	9,4	4,7	7,3	7,0	16,3	4,4
Észak	3,8	3,7	3,5	5,1	4,4	2,5	4,9	1,7	5,1	3,8	7,6	2,9
Csehszlovákia (1918 előtt Magyarországhoz tartozó rész)	6,1	5,7	6,0	6,0	7,0	4,5	6,6	3,6	6,5	5,7	8,0	5,1
Románia (1918 előtt Magyarországhoz tartozó rész)	5,6	5,3	6,1	5,9	6,1	3,8	8,4	3,0	6,3	5,0	4,8	5,1
Külföld	0,6	2,4	6,5	1,8	3,1	3,2	1,5	2,3	3,3	4,1	1,1	2,1
Egyéb és ismeretlen	4,5	3,4	4,2	3,9	5,7	2,1	3,8	3,2	3,5	2,5	3,4	2,4

A munkás-vándormozgalom nagy intenzitásához más tényezők is szükségesek voltak, mindenekelőtt azok a már említett — részben kényszerítő, részben a vándormozgalmat megkönnyítő — feltételek, amelyek kellő mozgékonyságot kölcsönöztek az agrárproletariátusnak: az illető vidék gazdasági szerkezete és színvonala által meghatározott viszonylagos túlnépesedés magas foka; a nem mezőgazdasági munkában való jártasság; a mezőgazdaságból az iparba vezető, az agrárproletariátus útját megkönnyítő „átmeneti formák" elterjedtsége. Ezek a feltételek — a vándormozgalomban számottevő kubikosokon kívül — a tiszántúli nincstelenek körében kevésbé voltak meg, mint a dunántúli vagy az északi területek agrárproletariátusa és félproletariátusa között. A Tiszántúl és Erdély az ipar és a mezőgazdasági termelés színvonala tekintetében is az ország elmaradott területe volt; nagyszámú agrárproletár lakosságát a különböző közmunkák (vasútépítés stb.) is jóval tovább kötötték le, mint másutt. Ezért, bár a tiszántúli születésű budapesti munkások aránya a századfordulótól a többi országrészek szülötteinél gyorsabban növekedett — abszolút számuk továbbra is viszonylag alacsony maradt.

Érdekes összefüggéseket tár fel az egyes iparcsoportok munkásságának születési hely szerinti megoszlása is:

A táblázat szerint az egyes iparágak munkássága főleg az őslakók és a bevándoroltak aránya szempontjából mutat lényegesen eltérő összetételt. A bevándoroltak országrészek szerinti megoszlása — néhány iparcsoportot kivéve — nagyjából azonos képet mutat. Csak az építő-, építőanyag- és kisebb mértékben a ruházati ipar munkásai között volt a tiszántúli születésűek aránya az átlagosnál jóval magasabb. Ha a statisztikai adatgyűjtés külön foglalkozott volna a szakképzett és a tanulatlan munkások származási viszonyaival, a bevándorolt munkások születési megoszlásának képe nem volna ilyen egyöntetű. A Budapest népességével foglalkozó statisztikai munkák megállapítják, hogy a szakmunkásokat inkább a Dunántúl és Észak, a tanulatlanok és

napszámosok nagyobb részét az alföldi és az északi területek adták Budapestnek.[68]

Ami az őslakók és bevándoroltak arányát illeti, a legkevesebb a bevándorló a papíripar, a nyomdaipar és a fonó-szövőipar munkásai között, a legtöbb az építő-, építőanyag- és a ruházati iparban. Ez a kép ugyancsak megegyezik ezen iparcsoportok munkásságának — az előző fejezetekben részletezett — származási összetételével. A fonó-szövő és a papíripar munkássága körében a proletárszármazásúak aránya igen magas, a paraszti származásúaké viszont igen alacsony. Az építő-, építőanyag- és az élelmezési iparban a helyzet éppen fordított volt. A ruházati iparban (a faiparban és részben a bőriparban is) az őslakó munkások alacsony számát ezen iparágaknak a vidéki kézműves- és kisiparos népességgel való szoros kapcsolatai magyarázzák. A nyomdaipari munkásság sajátos összetételével itt is kiemelkedik — körükben a szűkebb értelemben vett Budapesten születettek száma az átlagosnak mintegy kétszerese. A nagy-budapesti munkásság összetételét leginkább meghatározó gépiparban az őslakók aránya az átlagos körül mozog. Ennek oka az, hogy ez az iparág az erőteljesebben tősgyökeres proletár és nagyobb arányban budapesti származású szakmunkásság mellett nagy, jórészt vidéki születésű segédmunkás-gárdát is foglalkoztatott.

Az adatokból az is kiderül, hogy a valamikor oly nagy szerepet játszott külföldi szakmunkásság jelentősége a nagybudapesti ipar fejlődésében az első világháború után véglegesen megszűnt. A Budapesten régen meghonosodott és valamikor sok külföldi munkást foglalkoztató iparágak közül a vas- és fémiparban, valamint a nyomdaiparban a külföldi születésűek száma teljesen elenyészővé vált, a gépiparban és az élelmezési iparban is jelentéktelenné zsugorodott. A külföldi munkások száma már a századfordulótól kezdve nem növekedett, s erre az időre nagy részük elmagya-

[68] *Thirring Lajos:* Id. mű, 54. old.

rosodott, legfeljebb csak nevében, részben szakmai nyelvében őrizte külföldi származását. Azokban az iparágakban, melyeknek fejlődése Nagy-Budapesten főleg az első világháború után gyorsult meg (a fonó- és szövőipar, vegyészeti ipar), arányuk valamelyest nagyobb volt. Ez utóbbi iparágakban a tőkések az 1920-as években is gyakran alkalmaztak művezetőnek vagy előmunkásnak szakképzett külföldi munkásokat.

A nem magyar nemzetiségű munkások számát és arányát a születési hely alapján nem lehet megállapítani. Egyéb adatokból azonban tudjuk, hogy 1910-ben még a budapesti gyári segédszemélyzetnek kereken 20%-a volt idegen anyanyelvű.[69] Arányuk az 1920-as évek végén az egész Budapesten dolgozó (kis- és nagyipari) munkásság körében már nem érte el a 10%-ot,[70] s a gyári munkásságnak legfeljebb 7—8 %-át képezte.[71] A nem magyar nemzetiségű munkások számának nagyfokú csökkenése a háború alatt, de főleg a háború utáni első években történt, amikor a német, szlovák, román, kárpát-ukrán stb. munkások túlnyomó része anyaországába vándorolt vissza. A Budapesten, illetve környékén még megmaradt 10%-nyi más nemzetiségű munkás nagyrészt régi budapesti, illetve Pest környéki telepes volt (pl. a Buda környéki németek, az óbudai lengyel agyagipari munkások, a VIII. kerületi szlovákok stb.), s többsége a főváros, esetleg a környék régi iparos vagy tősgyökeres proletárrétegéhez tartozott. A budapesti proletariátus soknemzetiségű összetételére az első világháború után talán csak az északi területekről elvándorolt építőipari munkások nagy száma emlékeztetett (az építőipar foglalkoztatta az első világháború előtt a legtöbb más nemzetiségű — szlovák — vándormunkást). Mindenesetre mint jelentős változást kell

[69] 1910. évi népszámlálás adatai alapján. Munkások és tisztviselők együtt.

[70] Az 1929. évi felmérés adatai alapján.

[71] Saját becslés.

hangsúlyozni azt, hogy az első világháború után végleg eltűnt a budapesti proletariátus soknemzetiségű arculata.

Végül röviden felvázoljuk a Nagy-Budapestre irányuló munkás-vándormozgalom főbb vonásait az első világháború utáni évtizedben.

A munkás-felvándorlás intenzitása, egész Nagy-Budapest viszonylatában, a háború előttihez képest visszaesett. Budapest belső területein a vidékről felvándorolt új munkások száma erősen csökkent, a Pest környékére irányuló vándormozgalom azonban továbbra is igen erős maradt.[72]

Az első világháború után a Nagy-Budapestre irányuló munkás-vándormozgalom fő irányai is módosultak. E változások — megfelelő adatok hiányában — csak a Pest környéki egész kereső lakosság (tehát nemcsak a munkások) adatai alapján elemezhetők.[73] Mivel azonban a felvándorlás elsősorban e területekre irányult, s e területek keresőinek több mint 70%-a proletár volt, az adatok alapján nagyjából képet kaphatunk a háború utáni munkás-vándormozgalom fő irányairól.

A háború után, természetesen, megszűnt a környező országokhoz csatolt területekről a vándormozgalom. Pontosabban: a háború és a Tanácsköztársaság leverése után az ún. „menekültek" nagy tömegei árasztották el az ország belső területeit és Nagy-Budapestet. Pest környékén emiatt

---

[72] „. . . tudjuk, hogy nemcsak az 1920-ban üresen álló vagy csak kevésbé benépesített ipari stb. üzemek meginduló, illetve újra fellendülő tevékenysége vonzotta vissza a tíz év előtt a mezőgazdaság relatív konjunktúrája és más okok következtében a faluba hazatért tömegeket, hanem részben az agrárválság és a mezőgazdaság strukturális átalakulása (?) következtében munka nélkül levők sajnálatosan népes csoportjai is a székesfőváros legközvetlenebb szomszédságában torlódtak össze . . . Tehát a környék nyomortanyái, szegénynegyedei is megteltek." *[Thirring Lajos: Id. mű, 112. old.]*

[73] Az 1930. évi népszámlálás Thirring Lajos idézett művében közzétett adatai alapján.

mintegy 10 000 fővel nőtt e területek szülötteinek száma. A menekültek között azonban ipari munkás alig akadt. A 105 000 menekült keresőből több mint 90 000 állami, törvényhatósági, községi, illetve vasúti alkalmazott volt.[74] Sőt, az ellenforradalmi Magyarországról sok észak-magyarországi születésű, budapesti magyar munkás vándorolt a demokratikusabb politikai rendszerű Csehszlovákiába.

Az első világháború előtt a Pest környékére irányuló vándormozgalom fő, legtöbb embert adó áramlata a Duna—Tisza közéről került ki. A Duna—Tisza köze után a Dunántúl, majd észak következett. A Tiszántúlról származók száma igen kicsiny volt. A háború után a Duna—Tisza közéből kiinduló vándormozgalom erősen csökkent, a Dunántúlról és az északkeleti megyékből továbbra is erős maradt, s a legnagyobb intenzitással a Tiszántúl vezetett. 1920 és 1930 között a Pest környéki lakosság 44,2%-kal, a tiszántúli születésűek száma viszont több mint 80%-kal növekedett. A vármegyék szülötteinek száma—a megyék sorrendjében — Pest környékén a következő mértékben emelkedett:

Borsod	148,0%
Békés	116,4%
Szabolcs	109,9%
Hajdú	106,9%
Szolnok	100,0%
Bihar	95,1%
Zala	94,2%
Heves	88,5%

A felvándorlás továbbra is a vidéki városokból volt nagyobb intenzitású. Jellegzetes mozzanat, hogy a vándormozgalom az erősen agrár lakosságú városokból (pl. Hód-

[74] *Dr. Laky Dezső:* Budapest Szőváros népességének fejlődése 1900—1920-ig. II. rész. Statisztikai Közlemények. Budapest 1928. 57. köt. 1. sz.

mezővásárhely, Debrecen) növekedett a legnagyobb mértékben.[75]

A belső vándormozgalom első világháború utáni alakulása tehát másik oldalról világítja meg az ipari munkásság származási összetételének változásait, e változások fő irányát. Alátámasztja megállapításainkat a paraszti, illetve paraszti származású elem növekvő szerepéről az ipari munkásság soraiban.

7. A MUNKÁSOSZTÁLYBÓL VALÓ KIÁRAMLÁS[76]

Az ipari munkásságnak a többi társadalmi osztályhoz fűződő kapcsolatai szempontjából az is nagyon fontos, hogy az ipari proletariátusból milyen mértékű és irányú kiáramlás

[75] *Kovács Alajos* „Magyarország népe és népesedésének kérdése" című munkájában *[A Magyar Statisztikai Társaság Kiadványa. Budapest 1941. 16. sz.]* érdekes adatokat közöl a magyarországi városok népességének fejlődéséről. Megállapítja, hogy a háború utáni évtized „nem nagyon kedvezett a városi népesség fejlődésének, mert a népesség 8,7%-os tényleges szaporodásával szemben a városok népessége csupán 9,1%-kal növekedett". Majd így folytatja: „Kiderül a fentiekből, hogy ha Budapestet és az ő hatása alatt álló városokat nem számítják, tulajdonképpen a megyei városok népessége még olyan mértékben sem növekedett, mint a községeké. Magyarországon tehát az urbanizálódás főképp abból áll, hogy egy egészségtelen koncentrálódás folyik a főváros felé, amely máris túl nagy a megkisebbedett országhoz viszonyítva." *[17—18. old.]* „. . . nemcsak a határszéli városok, de az ország belsejében levő városok közül is néhánynak megcsappant a népessége. Ezek majdnem kivétel nélkül erősen földműves jellegű városok, ahol a mezőgazdasági lakosság . . . a mostani gazdálkodási viszonyok mellett már nem tud megélni és vagy más városokba vándorol, vagy új falvakat telepít." *[19. old.]*

[76] Az ipari proletariátusból való kiáramlás vizsgálatának forrása ugyanaz a származás-statisztikai anyag, amelyet a munkásság összetételére vonatkozóan felhasználtunk. Itt azonban a munkásság származási összetételére vonatkozó adatok mellett a többi társadalmi osztály és réteg adatait is be kell kapcsolnunk az elemző munkába.

megy végbe, s mely osztályok, illetve rétegek számára jelent utánpótlási forrást az ipari proletariátus.

Az ipari munkáscsaládok tagjainak megoszlása a különböző foglalkozási ágakban szorosan összefügg: 1. mindenekelőtt azzal, hogy a proletariátus milyen társadalmi rendben, milyen politikai-hatalmi viszonyok között él; 2. de összefügg az ország történeti-társadalmi fejlődésével, a munkásosztály számbeli és társadalmi súlyának alakulásával is.

Az előző fejezetekben már rámutattunk arra, hogy a tárgyalt korszak kezdetén az ország késői kapitalista fejlődése, elmaradott gazdasági és társadalmi helyzete nemcsak az ipari munkásság viszonylag alacsony számarányában, hanem a lakosság ipari proletár-származású rétegének szűk voltában is kifejezésre jutott. 1930-ban az ország kereső lakosságának nagy része paraszti, 10,5%-a önálló iparos származású volt, s csak 7,5%-ot ért el az ipari munkás- (és bányász-) származásúak aránya.

Láttuk, hogy 1949-re lényeges változások következtek be. Húsz év alatt az iparos származásúak aránya 8,9%-ra csökkent, az ipari proletár-származású keresők aránya viszont 11,1%-ra emelkedett; az ipari munkás-származású keresők száma több mint 60%-kal nőtt.

Hogyan alakult az ipari munkás-származású keresők foglalkozási megoszlása? (A táblázatot lásd a 178. oldalon.)

Az 1930. évre vonatkozó adatok nagyjából szemléltetik az ipari munkásságból való kiáramlás méreteit és irányait a két világháború közötti korszakban. 1930 és 1944 között ui. ebben a tekintetben lényegesen más tendenciák nem érvényesülhettek, a harmincas évek második felétől megindúló nagyarányú iparfejlődés legfeljebb abban az irányban hatott, hogy az ipari proletár-családok tagjai még nagyobb mértékben váltak ipari munkássá.

Mit mutatnak az 1930. évi adatok?

Az ipari proletariátus soraiba való nagyarányú beáramlással szemben *a kiáramlás a munkásságból igen alacsony mértékű volt.* Az ipari munkások gyermekeinek 85,5%-a bérmunkás-

Ipari munkás-[77]származású keresők foglalkozási megoszlása
1930—1949

Foglalkozás	1930		1949	
	száma	%-a	száma	%-a
Ipari munkás	181 799	60,1	238 475	48,6
Egyéb munkás	56 045	18,5	112 212	22,7
Mezőgazdasági munkás	14 666	4,9	14 008	2,9
Birtokos paraszt	5 517	1,8	23 115	4,7
Önálló iparos	15 422	5,1	24 241	5,0
Egyéb önálló	6 123	2,0	14 572	2,9
Tisztviselő, értelmiségi	14 287	4,7	64 519	13,2
Nyugdíjas[78]	8 551	2,9	—	—

ként dolgozott (vagy mint bérmunkás foglalkozású munkanélküli élt), s kereken 60%-uk az ipari proletariátus soraiba került. Ez a kép megfelelt a tőkés Magyarország politikai, gazdasági és társadalmi viszonyainak: az ipari proletariátus létszáma és számaránya az egész tőkés korszakban erőteljesen növekedett, összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben, mint a többi osztályoké (a parasztság és a városi kistermelők aránya, mint láttuk, csökkent), ugyanakkor az ipari proletariátus tagjainak a „magasabb" társadalmi rétegekbe kerülése csak szórványosan fordult elő.

Ezt mutatja a munkásszármazású falusi és városi kispolgárok alacsony aránya (összesen 8,9%) is. 100 önálló iparos származású keresőből 31 lett ipari munkás; 100 ipari proletár-származású keresőből csak 5 dolgozott önálló iparosként. Az önálló iparosok 7,2%-a volt munkásszármazású.

Ugyanez volt a helyzet az értelmiségi és tisztviselő foglalkozásúaknál is: 100 munkásszármazású keresőből mindössze öten dolgoztak ilyen foglalkozásokban. Az 1930. évi

[77] Bányászokkal együtt.

[78] E kategória 1949-ben a különböző foglalkozásokra elosztva szerepelt.

adatok azonban még így is szépítik a helyzetet, mert a mintegy 14 000 főnyi ipari munkás-családból származott „tisztviselő és értelmiségi" túlnyomó része a „hivatalnokok" legalsóbb kategóriájához, főleg a gépírónőkhöz tartozott.

Figyelemre méltó, hogy alacsony volt a parasztságba (és a mezőgazdasági munkásságba) való áramlás is, ami a magyarországi birtokviszonyoknak és a hallatlanul nagyarányú, rejtett mezőgazdasági túlnépesedésnek volt a következménye.

Az „egyéb munkás" foglalkozású ipari proletár-származásúak nagy része az ipari munkásságnál is kedvezőtlenebb helyzetben levő legalsóbb proletárrétegekhez tartozott: a napszámosokhoz, a házi cselédekhez. Az ipari proletár-családok gyermekeiből igen kevesen lettek közlekedési vagy közszolgálati munkások (a közlekedési munkások 51%-a volt paraszti, de csak 7%-a ipari munkás-származású; a közszolgálati munkásoknál a megfelelő arány 54 : 8 volt). Mindössze egy, valamelyest kedvezőbb helyzetű munkásréteg, a kereskedelmi segédszemélyzet számára jelentett nagyobb forrást az ipari proletariátus.

A húsz évvel későbbi adatok azt mutatják, hogy az ipari proletariátusból való kiáramlás nagyobb mértékűvé vált, a proletárcsaládok tagjai jobban szétszóródtak a különböző foglalkozásokban.

E változások jellegzetes tendenciákat tükröztek. Ezek a felszabadulással, az akkor megindult mélyreható gazdasági és politikai átalakulásokkal függnek össze. Volt közöttük olyan, amely csak rövid ideig, átmenetileg érvényesült, de olyan is, amely csírájában már a szocialista átalakulás lényeges hatásait, a munkásosztály alapvetően megváltozott helyzetét fejezte ki.

Ilyen, a szocialista átalakulással szorosan összefüggő, éppen ezért tartós változás volt:

1. Az ipari proletariátusból való kiáramlásnak a kapitalista viszonyokhoz képest nagyobb mértéke. Ez a folyamat a szocializmus térhódításával párhuzamosan szükségképpen

bekövetkezik, tükrözője és kifejezője annak, hogy az ipari proletariátus a társadalom vezető osztályává vált. A proletárcsaládok gyermekei közül kevesebben váltak ipari munkássá, mint a tőkés korszakban. Ez a tendencia 1949 után tovább erősödött.

2. A munkásszármazásúak számának és részarányának nagyfokú növekedése a tisztviselők és értelmiségiek körében. Ez a folyamat az 1945 utáni első években még csak megkezdődött, de már 1949 elejére lényeges változásokat eredményezett: 100 ipari proletár-származású keresőből ekkor már több mint 13 ezeken a pályákon dolgozott. Emellett a munkásszármazásúak számaránya már ez időben is éppen a legfontosabb, vezető állami és társadalmi funkciókban nőtt meg. Amíg pl. az 1930. évi származás-statisztika ebből a szempontból szépítette a proletariátus társadalmi helyzetét, addig az 1949. évi adat csak részben és hiányosan tükrözte a proletariátus valóságos térfoglalását.

Az 1949. évi adatok azonban több, csak a felszabadulást követő első évekre jellemző, de feltétlenül figyelemre méltó változást is rögzítenek:

1. A felszabadulást követő első években az ipari proletárszármazású keresők közül aránylag többen voltak önállóak (1930-ban 8,9%, 1949-ben 12,6%). A földreform hatására majdnem négyszeresére nőtt a munkásszármazású birtokos parasztok száma, s erősen csökkent az ilyen származású mezőgazdasági munkások aránya. A munkásszármazásúak közül emellett számszerűen jóval többen váltak önálló iparossá és kereskedővé. A munkásszármazású iparosok száma valamelyest 1945 előtt is emelkedett, de nagyarányú létszámnövekedésük 1945 után következett be, amikor a súlyos gazdasági viszonyok, az infláció stb. időszakában az ipari proletariátus soraiban fellépett deklasszálódás következményeként több ezer munkás átmenetileg „önálló" iparosként vagy kereskedőként próbált könnyebb megélhetéshez jutni. Az ilyen proletárok száma 1945—1946-ban a fenti adatnál jóval magasabb is lehetett, az átmeneti helyzet maradvá-

nyait azonban még az 1949. január 1-i adatok is tükrözik: az 1930-as 7,2%-kal szemben 1949-ben az önálló iparosok 11,3%-a volt ipari proletár-származású.

2. A munkásszármazásúak felszabadulást követő nagyobb szétszóródása következménye volt a földreform más irányú és mélyebb hatásának is. A földreform átmenetileg felszámolta a mezőgazdaság viszonylagos túlnépesedését: az agrárproletariátus és a bérmunkára kényszerülő félproletárok száma óriási mértékben csökkent. Az agrárviszonyokban végbement gyökeres átalakulás átmenetileg csökkentette a falu dolgozó népének, mint a többi dolgozó osztály és réteg fő utánpótlási forrásának a szerepét.

A paraszti származású önálló iparosok aránya 1930-ban és 1949-ben egyaránt 35% volt. A nem ipari, egyéb proletárrétegekben — a kereskedősegédeket kivéve — erősen csökkent a paraszti származásúak aránya.

Paraszti származású volt	1930	1949
100 közszolgálati munkás közül	54	53
100 közlekedési munkás közül	51	47
100 egyéb (napszámos, cseléd, alkalmi munkát végző) munkás közül	56	49

Az e foglalkozásokban dolgozó jelentősen megnövekedett számú munkások közé viszont nagyobb számban kerültek az ipari proletár-családok tagjai. Ezt a folyamatot az ipar 1945 utáni súlyos helyzete, az első évek nagyarányú munkanélkülisége is elősegítette.

A kiáramlásra vonatkozó általános adatok elemzése után vizsgáljuk meg külön a munkásszármazású férfiak és nők foglalkozási megoszlásának alakulását. (A táblázatot lásd a 182. oldalon.)

Amint látható, a munkásszármazású férfiak és nők foglalkozási megoszlásában lényeges különbségek voltak. 1930-ban

100 ipari munkás[79]-származású kereső foglalkozási megoszlása

1930—1949

Foglalkozás	1930		1949	
	ferfi	no	ferfi	no
Ipari munkás[79]	67	43	53	39
Egyéb munkás . . .	13	32	20	30
Mezőgazdaság . .	7	5	6	7
Ipari és egyéb önálló	7	9	8	8
Tisztviselő, értelmiségi	4	7	13	16
Egyéb[80]	2	4	—	7

a férfiak kozul jóval tobben dolgoztak ipari munkásként, és sokkal kevesebben egyéb munkásként. A proletárnők sokkal jobban szétszóródtak a kulonbozó foglalkozásokban. Valamivel tobben lettek kozuluk „onállóvá" (főleg varrónővé) és „tisztviselővé" (főleg gépírónővé). Társadalmi helyzetukre azonban az első két adat volt a jellemző. Kevesen lettek közuluk ipari munkássá és sokkal többen egyéb munkássá (házi cseléddé, takarítónővé, napszámossá). Az a tény, hogy a tőkés korszakban a proletárnők közul igen sokan kerultek az ipari munkásságnál is kedvezőtlenebb anyagi és társadalmi helyzetben levő egyéb bérmunkásság soraiba, a proletárnők különösen súlyos életviszonyait bizonyítja.

A húsz évvel későbbi adatok arra világítanak rá hogy 1930, de kulonösképpen 1945 után elsősorban a proletárszármazású férfiak köréből fokozódott a kiáramlás, egyrészt az egyéb (közlekedési, közszolgálati) munkásfoglalkozások, másrészt az értelmiségi munkakorök felé. Az ipari proletár-származású nők adatai azt mutatják, hogy az új tendenciák érvényesülése mellett a munkáscsaládok nőtagjainak hátrányosabb társadalmi helyzete a felszabadulást kovető első években

[79] Bányászokkal egyutt.

[80] 1930-ban: nyugdijasok. E kategória 1949-ben a kulonbozó foglalkozási ágakra elosztva szerepel.

még távolról sem oldódott meg, tekintélyes részük ekkor is az ipari proletariátusnál is kedvezőtlenebb munkáscsoportokba került.

A kiáramlás szempontjából is bizonyos fokig eltérően alakult a fővárosi és a vidéki ipari proletariátus helyzete. 1930-ban az ipari munkáscsaládok tagjainak saját osztályukhoz való kötöttsége jóval erősebben érvényesült Budapesten, mint vidéken. A vidéki ipari proletariátus, természetszerűen, kevésbé volt elzárva a parasztságtól és a kisiparosságtól A budapestiek közül viszont többen lettek egyéb munkássá és alkalmazottakká. A fővárosi és a vidéki proletárok adatait 1949-re vonatkozóan kulön is érdemes megvizsgálni:

100 ipari munkás[81]*-származású kereső foglalkozási megoszlása*

1949

Foglalkozás	Budapest		Vidék	
	ferfi	nő	ferfi	no
Ipari munkás[81]	53	45	53	32
Egyéb munkás	21	29	18	32
Mezőgazdaság	1	—	11	16
Ipari és egyéb önálló	9	8	7	7
Tisztviselő, értelmiség	17	18	11	13

Az eddig elmondottakon kívül itt még figyelmet érdemel, hogy 1. az ipari proletár-származásúak a felszabadulás utáni első években mindenekelőtt Budapesten váltak nagy számban értelmiségi, tisztviselő foglalkozásúakká; 2. 1930-hoz képest vidéken erősen megnőtt a mezőgazdaságban dolgozó proletárszármazású nők száma. Ennek oka a földreform volt, amely sok ipari munkás-származású nőt változtatott segítő családtaggá; 3. ellentétben az 1930. évi helyzettel,

[81] Bányászokkal együtt.

Budapesten az ipari és egyéb önállók soraiba a felszabadulást követő években több ipari munkás családtag került, mint a vidéken.

Összefoglalva: a két világháború közötti ellenforradalmi korszakban az ipari proletariátus heterogén származási összetétele nagyfokú zártsággal párosult. Ez kedvezően hatott az ipari munkásság örökletes rétegének alakulására, elősegítve annak gyarapodását. Ugyanakkor kifejezője volt az ipari proletariátus elnyomott helyzetének, viszonylag gyenge társadalmi súlyának és szerepének. Ezt az állapotot igyekezett fenntartani az ellenforradalmi rendszer egész politikai berendezkedése, hatalmi és ideológiai apparátusa, kultúrpolitikája stb.

A felszabadulással új korszak kezdődött, megindult az ipari proletariátus társadalmi térfoglalása ebből a szempontból is. Ez a térfoglalás a felszabadulást követő első években párhuzamosan haladt az üzemi munkásság alapvető törzsének, az örökletes proletárrétegnek a növekedésével.

8. A MUNKÁSSÁG ÖSSZETÉTELE ÉS A MUNKÁSMOZGALOM

A munkásság származási összetételének a munkásosztály tudatára és a munkásmozgalomra gyakorolt hatása igen bonyolult kérdés.

A proletariátus arculatát, társadalmi tudatát és politikai beállítottságát alapvetően osztályhelyzete, a tőkés viszonyok között kizsákmányolt volta s ebből fakadó osztályérdekei határozzák meg. Ezeken kívül azonban hatást gyakorol sok más tényező is, mindenekelőtt a szubjektív elem, a forradalmi szocialista mozgalom, amely — az objektív feltételek által megszabott talajon — szakadatlanul formálja a munkásosztály arculatát.

Azokon az objektív történelmi-társadalmi viszonyokon belül, amelyek egy adott országban befolyásolják a munkásság helyzetét, életviszonyait, egész fejlődését, a munkás-

ság származási-társadalmi összetétele és szakmai rétegeződése csupán egy-egy tényező a sok közül. E tényezők is csak a fő feltételeknek alávetve, a többi objektív és szubjektív tényezővel kölcsönhatásban befolyásolják a munkásosztály arculatát, magatartását. Éppen ezért hangsúlyoztuk már az előzőkben is, hogy a munkásság ilyen értelemben vett összetételének állapotából csak igen körültekintően vonhatunk le politikai következtetéseket.

A munkásság vegyes társadalmi összetétele például nem minden körülmények között negatív hatású. E vegyes összetétel egyes időszakokban még *növelheti* is a proletariátus forradalmi energiáit, a belső feszítő erőket a munkásosztály soraiban. Így az ipari forradalmak nagy ösztönös munkásmozgalmainak éppen az addig többé-kevésbé önálló iparosmunkásság gyors deklasszálódása volt egyik legfőbb ösztönzője. Más esetekben — pl. egyes forradalmi időszakokban — az ipari munkásság vegyes társadalmi összetétele elősegítheti a többi dolgozó osztállyal fennálló kapcsolatainak erősödését, a többi dolgozó osztályok — pl. a szegényparasztság — társadalmi problémáinak mélyebb átélését. És megfordítva: a munkásság származási homogeneitása, az örökletes proletariátus magas aránya sem minden körülmények között érvényesíti pozitív hatását. A nőmunkásság pl. társadalmi eredet szempontjából lényegesen egységesebb volt, mint a férfimunkásság. Mégis: a munkásnők sokkal kisebb mértékben vettek részt a forradalmi munkásmozgalomban, mint a férfiak. A munkásnők tősgyökeresebben proletár és városi voltát más tényezők ellensúlyozták: elnyomott társadalmi helyzetük, lényegesen nagyobb arányú fluktuációjuk, társadalmi tudatuk és politikai arculatuk elmaradottsága.

Az ipari munkásság nagyarányú fejlődése, a munkásosztály sorainak felduzzadása sem olyan jelenség, amely mindig, minden körülmények között túlnyomóan negatív hatású. Elsőrendű jelentősége van annak, hogy a munkásságba való beáramlás milyen viszonyok között megy végbe; az ipari munkássá váló dolgozókat milyen társadalmi-politikai hatá-

sok érik; mennyire képes a munkásosztály régi szilárd magja s a forradalmi munkásmozgalom átformálni, beolvasztani a proletariátus új, fiatal, még tapasztalatlan rétegeit.

E fenntartások előrebocsátása után, összefoglalóan megállapíthatjuk: a magyar ipari munkásság az első világháború után még magán viselte az ország gazdasági-társadalmi elmaradottságából, a kapitalista ipar késői, egyoldalú, de viszonylag gyors fejlődéséből fakadó vonásokat. Ez nemcsak abban jutott kifejezésre, hogy — a gyáripar nak az első világháborúig tartó erőteljes növekedése ellenére — a lakosság vékony rétegét alkotta s erősen kisipari összetételű volt, hanem abban is, hogy származási összetétele igen heterogén képet mutatott, s az örökletes ipari proletariátus még Budapesten is az összmunkásságnak csak aránylag kis részét alkotta. Láttuk, hogy a falusi, paraszti dolgozók — e fő forrás — mellett milyen jelentős szerepet játszott a munkásság összetételében a kis- és kézműiparos népesség, valamint a különböző, többé-kevésbé félparaszti származású dolgozók csoportja.

Ipari munkásságunk sok tekintetben különbözött a fejlett tőkésországok munkásosztályától. Ott a proletariátus száma, súlya és zártsága nagyobb volt, a munkásság osztálytermészete kialakultabb és megállapodottabb, ugyanakkor a munkásarisztokrata kispolgáriasság erőteljesebben érvényesült. Nálunk a munkásság száma és súlya kisebb volt, a „klasszikus" proletárvonások még elmosódottabban, a kistermelői (paraszti, kézműves, kisiparos) hatások viszont nagyobb mértékben jelentkeztek.

A két világháború között az ipari munkásság jelentős fejlődésen ment keresztül. Számbelileg megnőtt az ország társadalmi struktúrájában; üzemi koncentrációja előrehaladt; „kétlaki", idénymunkás rétege megcsappant; örökletes része megnövekedett. A munkásosztályon belül az ipari kistermelői hatások visszaszorultak, s megerősödtek kapcsolatai a falusi dolgozók leginkább proletár helyzetű és szemléletű rétegeivel.

Ezeken az általános vonásokon túl a munkásosztály összetételének a munkásmozgalomra gyakorolt hatása szempontjából a következő mozzanatokat kell figyelembe venni:

1. Az első magyar proletárdiktatúra leverése igen érzékenyen érintette a magyarországi ipari munkásságot. A munkásság forradalmi erői súlyos csapásokat szenvedtek. Az ellenforradalmi terror a munkásság legjobbjait tizedelte meg. Több tízezer munkás kényszerült emigrációba.

A nem magyar nemzetiségű munkásság elvándorlása is nagy méreteket öltött; ez ugyancsak a proletariátus régi törzsének a csökkenését eredményezte.

Súlyosan hatott a munkásság fejlődésére, s a vegyes összetételből fakadó negatív hatásokat fokozta a munkásmozgalom állapota. A Tanácsköztársaság leverése után felülkerekedő ellenforradalom a munkásság forradalmi pártját átmenetileg szétzilálta, s a párt később is csak a fasiszta terror és az illegalitás legsúlyosabb viszonyai között működhetett. A szociáldemokrata mozgalom vezetése hosszú időre a jobboldali munkásárulók kezébe került. A proletariátust vezető szocialista erők meggyengültek.

Ebben a helyzetben fokozottabban jelentkezett ipari proletariátusunk fiatal voltának, heterogén összetételének negatív hatása. A munkásság összetétele viszonylag tág lehetőséget nyújtott a burzsoá befolyások növelésére a munkásság egyes elmaradottabb, a terrorral szemben még kevésbé ellenállóképes rétegeiben.

Az ellenforradalom idején alkalmazott új munkáscsoportokra a forradalmi munkásmozgalom nem tudott elég mély és tartós hatást gyakorolni, a háború előttihez viszonyítva kevésbé volt képes őket átformálni, az ipari munkásság tudatos erőihez vonzani. Különösen jellemző ez a harmincas évek második felére s a második világháború első éveire, amikor a falusi dolgozók tízezrei áramlottak az iparba, s az ipari proletariátus nagymértékben feltöltődött, sőt bizonyos fokig felhígult. Az ipari munkásság e gyors létszámnövekedése a háborús konjunktúra pillanatnyilag „kedvező"

körülményei között ment végbe. A munkásság új rétegei nem élték át a nagy gazdasági válság súlyos tapasztalatait; ehhez járult a szélsőjobboldali, magukat ellenzékinek feltüntető fasiszta irányzatok politikai és ideológiai térnyerése, ezzel párhuzamosan a, bár túlnyomó részben opportunista vezetésű, mégis egyetlen legális munkáspártnak, a szociáldemokrata pártnak a visszaszorulása, valamint a kommunista párt fokozódó elnyomása. E negatív hatásokat a Szovjetunió elleni háború keserű tapasztalatai is csak részben tudták ellensúlyozni.

2. A munkásosztály társadalmi tudatára, politikai arculatára és a forradalmi munkásmozgalomhoz való viszonyára jelentős hatást gyakorolt az ipari proletariátus iparági összetételének nagyarányú átalakulása is.

Ebből a szempontból a vas- és gépipari munkásság helyzete érdemel elsősorban figyelmet. Az első világháború előtt és alatt e szakmák gyári munkássága — amely a legtöbb állandó, örökletes ipari munkást egyesítette — szervezettségével, állhatatosságával az ipari proletariátus élvonalába került, jóllehet soraiban volt található a legtöbb jól fizetett, kvalifikált munkás.

Az első világháborút és a forradalmakat követő gazdasági helyzet, a gyáripari fejlődés új feltételei a vas- és a gépipart érintették a legérzékenyebben. A termelés nagymértékben visszaesett, az egész iparon belül a vas- és gépipari ágak voltak a legbizonytalanabb helyzetben.

A vas- és gépipari munkásság létszáma lecsökkent, a válság előtti években is közöttük volt a legnagyobb arányú állandó munkanélküliség. A munkásság e rétegét érintette a legsúlyosabban az 1929—1933-as gazdasági válság. Ezt a helyzetet a vas- és gépipari munkásság szervezettségének csökkenése, egyes csoportjainak deklasszálódása kísérte.

A vas- és gépipar háttérbe szorulásával egy időben olyan iparágak kerültek előtérbe, amelyek — pl. a textilipar — teljesen szervezetlen, új, jelentős részben női és fiatalkorú munkásokat foglalkoztattak.

A harmincas évek második felében meginduló háborús konjunktúra és fegyverkezés ismét fellendítette a vas- és gépipart. A gyári munkásság nagy létszámnövekedése is túlnyomó részben e területen következett be. Ezen iparágak munkásállománya „hígult" fel tehát a legnagyobb mértékben, ami átmenetileg negatívan hatott a vas- és gépipari munkásság munkásmozgalomban betöltött szerepére.

3. A Horthy-rendszerben a munkásság súlyosbodó helyzetének egyik fontos tényezője volt a munkaerő értékének csökkenése, ami a könnyűipari és általában a technikai fejlődés hatására következett be. A szakképzettség szerepe rohamosan háttérbe szorult, s a szakmunkássá válás lehetőségei nehezebbek lettek. Ez egyrészt a harmincas évek közepéig a szakmunkásság helyzetének további romlásával, másrészt — a szakmunkásság összetételének szempontjából — sajátos „kontraszelekcióval" járt együtt. Az új szakmunkásgenerációk fokozottabban a munkásosztály felső, viszonylag jobb helyzetű rétegeiből regrutálódtak. A proletariátus egyre növekvő alsó rétegei számára lehetetlenné vált, hogy gyermekeiket szakmunkássá neveljék. Az iparos származású szakmunkások aránya csökkent ugyan, viszont megnövekedett körükben a különböző „védett", „nyugdíjas" rétegekből származottak csoportja. Nyilvánvaló az is, hogy a parasztság legszegényebb proletár rétegeiből még nehezebb lett a szakmunkássághoz vezető út: a falusi származású szakképzett munkások inkább a földdel rendelkező paraszti rétegekből kerültek ki. Emellett a munkásarisztokrácia — önmagában nem számottevő — rétege is elsősorban a szakmunkásokra gyakorolt mélyebb hatást. Figyelembe kell venni, hogy éppen a vas- és gépipari szakmunkásság nem lebecsülendő része ún. „állami" munkás volt. (Ez utóbbiak is súlyos bérviszonyok között éltek, de a reakciós államhatalom számos, nem tényleges, inkább megcsillogtatott „kedvezmény" révén helytelen irányba tudta befolyásolni őket.)

Mindezekből megállapíthatjuk, hogy a forradalmi munkásmozgalom számára a nagyüzemi szakmunkásság eléggé

nehezen megközelíthető réteget jelentett. E szakmunkásság idősebb tagjai alkották a szakszervezeti és a szociáldemokrata mozgalom legállandóbb bázisát. A bérmozgalmakon túllépő forradalmi akciókba azonban nehezen, többnyire csak a nagy válság idején lehetett bevonni őket. A munkásosztályon belül a szakmunkásságban voltak legmélyebb gyökerei — a Horthy-fasizmus viszonyai között haladónak számító — kispolgári demokratikus nézeteknek és illúzióknak. A munkásságnak e kevésbé forradalmi rétege volt ugyanakkor — éppen a fentiek miatt — a legvédettebb a fasiszta eszmei befolyásokkal szemben. Szerepük a harmincas évek második felétől az antifasiszta mozgalom kibontakoztatása szempontjából igen nagy jelentőségűvé vált.

A szakmunkásság fiatalabb, a Horthy-fasizmus viszonyai között felnövő generációja erősebben idomult a reakciós rendszer arculatához. Hatott rá az említett „kontraszelekció" is, az ellenforradalmi terror és a jobboldali szociáldemokrata opportunizmus uralma; a forradalmi munkásmozgalom gyenge hatóerejének viszonyai között szocialista nevelésen alig ment keresztül. Jelentős részük távolmaradt még a szakszervezeti mozgalomtól is.

A szakmunkásság és a munkásmozgalom Horthy-rendszer alatti viszonyának alakulása szempontjából végül még egy mozzanatra szükséges rámutatni. A harmincas évek közepétől a háború utolsó szakaszáig terjedő időszakban, mint ismeretes, a szakszervezeti és szociáldemokrata mozgalom jelentősen visszaesett. Ezt a jelenséget, a már ismert tényezők — a totális fasizmus előretörése, a jobboldali szociáldemokrácia megalkuvó szerepe, a munkásság életviszonyainak a háborús konjunktúrával együtt járó átmeneti javulása — mellett kétségtelenül elősegítette a munkásság összetételének igen gyors ütemű átalakulása, a szakmunkásság részarányának és szerepének visszaszorulása, olyan új, alsó munkásrétegek beáramlása a proletariátus soraiba, amelyek a szociáldemokrata mozgalom számára megközelíthetetlenek maradtak. A felszabadulás után viszont ugrásszerűen

megnőtt a szakmunkásság aránya és súlya az ipari proletariátus soraiban. Ez kétségtelenül *egyik tényezője* volt annak, hogy az új, szabad viszonyok között jelentősen növekedett a szociáldemokrácia befolyása is a munkásosztályon belül.

A szakmunkásság kisebb, forradalmi része már 1945-ben a kommunista párthoz csatlakozott. Nagyobb része azonban a felszabadulás után is lassabban és nehezebben fordult a munkásmozgalom forradalmi, kommunista szárnya felé. Kevésbé tudta megérteni a szegényparasztság tömegeinek törekvéseit, a munkás-paraszt szövetség eszméjét; kisebb aktivitással vett részt a felszabadulás utáni népmozgalmakban. A kommunista párthoz inkább a párt alkotó képességének felismerése, a termelő munka fellendítésére irányuló erőfeszítések, a tervgazdálkodás távlatai vonzották.

4. A két világháború közötti fejlődés nagy jelentőségű következménye volt az állandó tanulatlan (főleg betanított) munkásság nagyarányú növekedése, e típusnak az ipari proletariátus legjellegzetesebb és számszerűen is legnagyobb rétegévé válása. *Gyári proletariátusunk e „modernizálódásával" megnövekedett a munkásságnak az az alsó rétege, amely potenciálisan a forradalmi munkásmozgalom legfontosabb bázisát alkothatta.* A második világháború előtt és alatt soraik tíz- és tízezer újoncal szaporodtak. Társadalmi eredet és összetétel szempontjából is e réteg kedvezőbb arculatú volt, mint a szakmunkásság: örökletes tagjainak aránya megközelítette a szakmunkásokét, utánpótlását és növekedését pedig elsősorban a bérmunkásság legalsóbb rétegeiből (túlnyomóan az agrárproletariátusból) fedezte. Forradalmi beállítottságú, ugyanakkor társadalmi szempontból a szakmunkásságnál kialakulatlanabb, kevésbé megállapodott, alig szervezett réteg volt ez; a szociáldemokráciától inkább szociális helyzete és arculata, a kommunista mozgalomtól viszont elsősorban az ellenforradalmi rendszer terrorja tartotta távol; egyes tagjai könnyebben kerültek átmenetileg a fasiszták szociális demagógiájának hálójába is.

A munkásságnak ez az alsó, forradalmi beállítottságú rétege a felszabadulás után átmenetileg megcsappant, de a szabad viszonyok között Budapesten és vidéken is (gyakran újra mezőgazdasági dolgozóvá válva) igen gyorsan a népi demokrácia legharcosabb, legdinamikusabb vezető pártja, a kommunista párt felé fordult. A munkásság e részének volt a legszorosabb kapcsolata az agrárproletariátus milliós tömegeivel. A munkásosztályon belül ők élték át a legmélyebben és a legaktívabban a népi demokrácia forradalmi-demokratikus szakaszát (mindekelőtt az agrárforradalommal felérő földreformot), s legaktívabb harcosaivá váltak a burzsoázia politikai és gazdasági hatalmának megdöntéséért, a tőkésosztály kisajátításáért folyó küzdelemnek.

*

* *

A felszabadulás utáni első években, a demokratikus és szocialista mozgalom nagy fellendülése idején végrehajtott gazdasági, politikai és társadalmi átalakulások biztosították a munkásosztály különböző csoportjainak egészséges, szocialista irányú fejlődését, a belső rétegeződésből következő negatív hatások csökkenését. Emellett, mint már több vonatkozásban utaltunk rá, ezekben az első években az ipari munkásság összetétele, összeforrottsága is kedvezően alakult.

1948—1949 után új korszak kezdődött. A munkáshatalom győzelme, a szocialista építőmunka kibontakozása nyomán minden addiginál mélyrehatóbb változások következtek be az ország gazdasági- és osztálystruktúrájában, a munkásosztály és a többi dolgozó osztályok társadalmi helyzetében. A munkásosztály uralkodó osztállyá, a társadalom vezető erejévé emelkedett. A földbirtokos és a tőkésosztályok megszűntek; a városi és a falusi proletariátus megszabadult a tőkés kizsákmányolástól. Előrehaladt a mezőgazdaság szocialista átszervezése, ezzel együtt az új, szocialista parasztság kialakulása. Kezdetét vette az értelmiség

szocialista átalakulása is. Mindezzel párhuzamosan erősödött az egyre egységesebbé váló dolgozó osztályok kapcsolata, meggyorsult a dolgozók szocialista társadalmának létrejötte.

Ezek a folyamatok az elmúlt tíz évben a társadalmi osztályok nagyarányú átrétegződésével, tömeges foglalkozáscserékkel, a faluról a városba irányuló nagyszabású vándormozgalommal stb. jártak együtt.

A szocialista építőmunka hatására végbement társadalmi-gazdasági változások méreteiről világos képet adnak az utolsó — 1949. és 1960. évi — két népszámlálás adatai. Ezek az adatok az ipari dolgozók nagyarányú növekedéséről, a mezőgazdaságban dolgozók arányának csökkenéséről, a foglalkoztatottság s a női munkavállalók számának nagyfokú emelkedéséről számolnak be. Osztályszempontból a bérből és fizetésből élők nagy létszámnövekedéséről, ezen belül a szellemi és fizikai dolgozók számarányának különösen gyors emelkedéséről, a falusi és városi kisárutermelők számának és arányának nagyarányú csökkenéséről adnak számot.[82]

Az ipari munkásság különösen nagy és mélyreható átalakuláson ment keresztül. A keresők száma az iparban és az építőiparban — foglalkozási viszony szerint — a következőképpen alakult.[83] (A táblázatot lásd a 194. oldalon.)

Az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak száma mintegy 700 000 fővel emelkedett. A növekedés túlnyomóan az ipari munkásságra (530 000 fő) és az ipar műszaki és adminisztratív dolgozóira jutott. Az 1949-ben még közel 20%-ot kitevő önálló iparosok aránya az ipari népességen belül 5%-ra zsugorodott. Az önálló iparosság egyik része az ipari szövetkezetekbe, másik része az ipari munkásság soraiba került.

---

[82] A változások legjellemzőbb adatait lásd *Dr. Szabady Egon:* Magyarország népességének foglalkozási megoszlása. Demográfia, 1961. IV. évf. 1. sz.

[83] Ugyanott.

Foglalkozási viszony	1949	1960
Önálló és segítő családtag	180 000	90 000
Szövetkezeti tag	—	113 000
Fizikai dolgozó	695 000	1 225 000
Szellemi dolgozó	86 000	236 000
Összesen	*961 000*	*1 664 000*

Ezek az adatok azonban csak részben tükrözik az ipari munkásság összetételében végbement változásokat. Nagy jelentőségű tény, hogy a kisipari munkásság lényegében megszűnt Magyarországon: a magánkisiparban foglalkoztatott munkások száma alig néhány ezret tesz ki; a szövetkezeti tagoknak pedig csak egy kisebb része tekinthető kisipari dolgozónak. A magyar ipari munkásság döntő többsége nagyüzemi munkássá vált, emellett üzemi koncentrációja is óriási mértékben emelkedett.

Mélyreható változáson ment át a munkásság szakképzettség szerinti összetétele is. A magyar ipari munkásság szakképzett rétege — a munkásság nagy létszámnövekedése és feltöltődése ellenére — az elmúlt tíz évben jelentősen megerősödött. Igaz, különösen a szocialista építés első éveiben a szakmunkás-képzés sok kívánni valót hagyott hátra: a nagyarányú szakmunkás-szükségletet gyakran gyors átképzésekkel elégítették ki; az addig túlnyomóan kisiparra háruló tanoncképzés rendszerét sietve kellett új alapokon átszervezni stb. Mindez azonban nem változtat azon a nagy horderejű tényen, hogy a szocialista viszonyok között már nem érvényesülnek azok a tendenciák, amelyek a kapitalizmusban a szakképzett munkások arányának csökkenését,

a tanulatlan munkások arányának növekedését vonták maguk után. 1949-ben a különböző, mezőgazdaságon kívüli népgazdasági ágakban dolgozó fizikai munkások 59%-a volt szak- vagy betanított munkás, 41%-a pedig segédmunkás, napszámos, alkalmi munkás stb. 1960-ban a szak- és betanított munkások aránya 68%-ra emelkedett. Ma a szakmunkások tábora nagyobb, mint 1949-ben a szak- és betanított munkásréteg együttvéve.[84]

A fentebb közölt népszámlálási adatok nem nyújtanak teljes képet a munkásság kicserélődésének és feltöltődésének valóságos méreteiről. Az iparba áramló új munkások száma a valóságban jóval meghaladta az 530 000-et, hiszen legalább 100 000-re tehető azoknak — a nagyrészt régi — munkásoknak a száma, akik az állami, gazdasági és társadalmi élet különböző posztjaira s a műszaki értelmiség soraiba kerültek. A munkásság létszámnövekedését amellett igen nagyfokú fluktuáció, a falu és város közötti vándormozgalom hallatlanul nagy intenzitása kísérte. Az 1955—1959 között gyűjtött statisztikai adatok szerint évente mintegy 100 000 falusi költözik a városokba (elsősorban Budapestre és az új ipari központokba), s a városokban ideiglenesen letelepülők száma évente eléri a 200 000-et.[85] Ez a szám az 1950—1953 közötti években nyilván még jóval nagyobb volt. 1949—1960 között a bevándorlás révén Budapest egész népessége 8,3%-kal, Miskolcé 19,3%-kal, Pécsé 23,9%-kal, Fejér megye népessége 7,8%-kal, Komárom megyéé 8,2%-kal növekedett.[86]

A munkásságba irányuló áramlás méreteit növelte az a körülmény is, hogy a „természetes utánpótlás" mint az ipari proletariátus növekedési forrása erősen lecsökkent. A munkáscsaládok gyermekei 1949 után jóval kisebb mértékben váltak ipari munkássá, mint régebben, s megnőtt a

[84] Ugyanott.

[85] *Dr. Acsádi György:* A vándorlás és a regionális tervezés néhány kérdése. Demográfia, 1960. III. évf. 3—4. sz.

[86] Ugyanott.

munkásfiatalok iskolai tanulóideje is; a „természetes utánpótlás" még a munkásság természetes lemorzsolódását (kiöregedés stb.) sem tudta teljes egészében pótolni.

A munkásosztály nagy létszámnövekedése, feltöltődése és kicserélődése az elmúlt tíz év folyamán nem egyenletesen ment végbe. A változások zöme az 1949—1953 közötti esztendőkben zajlott le, ami az ipari munkásság sorainak erős fellazulásához, „felhígulásához" vezetett. Az iparral foglalkozó népesség ugrásszerű, hirtelen átalakulását jól szemléltetik a következő adatok: a magánkisiparosok száma az 1948 decemberi közel 150 000-ről 1954 márciusára 48 000-re a magánkisipari munkások száma ugyanezen idő alatt 131 000-ről 3000-re csökkent.[87] A minisztériumi iparban a munkásnők száma 1948—1955 között 95 000-ről 215 000-re nőtt;[88] a gyáriparban a nőmunkásság aránya több mint 5%-kal emelkedett.

Az iparstatisztika adatai szerint a gyáripari munkásság létszáma (bányászokkal együtt, építőmunkások nélkül) az első ötéves terv folyamán a következőképpen alakult:[89]

1949	379 000
1950	428 000
1951	493 000
1952	554 000
1953	613 000
1954	637 000

Gyáripari munkásságunk tehát az első ötéves terv alatt mintegy 260 000 fővel növekedett. Ténylegesen azonban ennél jóval több új munkásra volt szükség. Megközelítő

[87] Kisiparosok 1954. március 1-i összeírása. KSH Ipari főosztály. (Kézirat.)

[88] KSH Ipari főosztály. Az első ötéves tervidőszak adatainak dokumentációja. I. rész.

[89] KSH Ipari főosztály. Az első ötéves terv dokumentációja.

becslés szerint a gyári munkásság természetes lemorzsolódása (kiöregedés stb.) ez idő alatt kb. 50 000 lehetett, s mintegy 40—50 000 azoknak a gyári munkásoknak a száma, akik — éppen az üzemi munkásság legöntudatosabb, legharcedzettebb erőiből — az állami és társadalmi szervezetekbe, a hadseregbe stb. kerültek.

Mindezt figyelembe véve — az építőiparon kívül — több mint 300 000 új gyáripari munkást kellett e néhány év alatt munkába állítani. 1954-es nagyüzemi munkásállományunk tagjainak tehát mintegy 45%-a 1949-ben még nem volt nagyüzemi munkás. Egy 1954 elején végzett statisztikai felmérés adatai szerint[90] húsz — főleg nagy-budapesti — nagyüzem közel 100 000 munkásának 37,2%-a 1949-ben még nem volt ipari munkás; 10,8%-uk paraszt, 8,8%-uk háztartásbeli nő, 4,2%-uk pedig önálló iparos, illetve alkalmazott volt.

Az adatszolgáltatást értékelő jelentés hangsúlyozza, hogy az új paraszti elem aránya *országosan* a fenti adatnál jóval magasabb; pl. a Lenin Kohászati Művek munkásainak közel 20%-a, a Kecskeméti Kinizsi Konzervgyár munkásainak 32%-a, a MASZOBAL Timföldgyár munkásainak 50%-a volt 1949-ben paraszt. A mezőgazdaságból a gyáriparba kerülő dolgozók száma tehát a fenti 10,8%-ot jóval meghaladta; ezt egyéb adatok is bizonyítják. A csepeli Vas- és Fémműben 1952-ben felvett, addig nem az iparban foglalkoztatott új munkások mintegy 36%-a azelőtt mezőgazdasági dolgozó volt.[91]

A minisztériumi ipar munkaerő-forgalmi jelentései alapján a mezőgazdaságból a gyáriparba felvett új munkások száma a következőképpen alakult:[92]

---

[90] A magyar munkásosztály fejlődése. KSH jelentése. 1954. (Kézirat.) KSH Irattár.

[91] Munkaerő-forgalmi jelentések. KSH Ipari főosztály. — Saját számítás.

[92] Ugyanott. — Saját számítás.

A mezőgazdaságból a gyáriparba (és bányászatba) felvett dolgozók száma

1951—1954

É v	1951[93]	1952	1953	1954
Nehézipar	45 000	44 000	24 000	14 000
Könnyűipar	9 000	7 000	5 000	6 000
Élelmiszeripar	30 000	24 000	21 000	16 000
Összesen:	*84 000*	*75 000*	*50 000*	*36 000*

Ha az 1950-ben felvettek számát — adatok hiányában — becsléssel pótoljuk, a gyáripar kb. 300 000 mezőgazdasági dolgozót vett fel az ötéves terv időszakában. Ezeknek természetesen csak egy része, mintegy 35%-a maradt végleg vagy tartósan a gyáriparban.

A részleges adatok összevetése alapján — becslésünk szerint — a 300 000 új munkásnak kb. 35%-a a mezőgazdaságból, 25%-a az addig nem dolgozó nőkből, 10%-a a különböző deklasszált rétegekből, a többi a kisipari és egyéb, nem ipari munkás-kategóriákból került a gyáriparba.[94]

Az ipari munkásság nagyfokú feltöltődése más dolgozó — és részben deklasszált — osztályok tagjaival szükségszerű következménye a szocialista építésnek minden olyan országban, amely a kapitalizmustól fejletlen ipart kapott örökül. Ez az átmeneti korszak szükségszerű velejárója, *alap-*

[93] Becslés az 1951. év IV. negyedének adatai alapján.

[94] A 90. sz. jegyzetben idézett kiadvány is közöl becslésszerű adatokat a munkásság összetételéről. Eszerint 1949—1954 között a gyáripar és az állami építőipar 480 000 új munkást alkalmazott. Ebből mintegy 200 000 a mezőgazdaságból került ki, 110 000 a korábban nem dolgozó nők közül, 75 000 a kisiparból és 75 000 a munkásság természetes utánpótlásából. E becslés megfeledkezik arról, hogy több tízezer ipari munkás került az állami és társadalmi élet különböző területeire.

jában pozitív jelenség, a nagyipari munkásság számának, súlyának, társadalmi szerepének növekedése irányába mutat, *még ha a munkásosztály vezető szerepének, egyre nagyobb társadalmi aktivitásának a követelménye és az osztály összetételének „felhígulása" közötti ellentmondás számos problémát és nehézséget vet is fel.*

Az ipari munkásság 1949—1953 közötti nagyarányú feltöltődésével kapcsolatban ugyanakkor a következő negatív hatású mozzanatokra kell rámutatni:

1. A munkásság nagy számbeli növekedésének, „felhígulásának" a folyamata nálunk a kapitalizmustól örökölt olyan viszonyokra épült, amelyekre az ipari proletariátus amúgy is heterogén összetétele s a második világháború éveiben beáramlott új munkásrétegek nagy számbeli súlya erősen rányomta bélyegét.

2. A két világháború között, de főleg a harmincas évektől az 1948—1949-ig terjedő időszakban az ipari proletariátus társadalmi forrásait elsősorban a lakosság leginkább proletárhelyzetű rétegei biztosították. 1949 után ez a helyzet megváltozott: a parasztság körében a földreform által eredményezett strukturális változások (az agrárproletariátus és félproletariátus nagyfokú csökkenése), a szocialista építéssel együtt járó társadalmi átalakulások (a burzsoázia kisajátítása, gyakorlatilag a kulákság likvidálása, a városi kistermelők számának nagyarányú visszaesése stb.) hatására az ipari munkásság növekedésének társadalmi forrásait nagyobb részben a lakosság *nem proletár* osztályai és rétegei jelentették, amelyek egy része gyakran (részben a szocialista építés elkerülhetetlenül szükséges lépései, részben azonban az elkövetett hibák miatt) ezt a folyamatot „deklasszálódásnak" tekintette.

3. 1949—1953 között az iparosítás túlméretezettsége és túlzott üteme, valamint más hibák (pl. a kulákságnak, illetve gyermekeinek szinte az iparba kényszerítése) a munkásosztály összetételét a szükségszerű mértéken túl is felhígították. Az ezekben az években elkövetett hibák,

amelyek a munkásosztály életszínvonalának átmeneti csökkenésére, a párt és a munkásosztály közötti kapcsolatok lazulására vezettek, valamint e hibák ellenforradalmi célzatú kiaknázása élezték a munkásosztály összetételében végbement változások negatív hatásait.

Pártunk ma reálisan számol a munkásosztály *tényleges* szocialista erőivel. Gazdaságpolitikánk konszolidálja a munkásosztály helyzetét összetétel szempontjából is.

Ennek eredményeként — az ipar egészséges fejlődése mellett — a munkáslétszám emelkedése lassúbbá vált. Az egyes iparágak arányos, átgondolt fejlesztése, a munkásság életszínvonalának és munkafeltételeinek folyamatos javulása stb. a fluktuáció csökkenését, az üzemek stabil munkástörzsének szilárdulását eredményezik. A párt és a munkásosztály közötti kapcsolatok elmélyülése növeli a forradalmi szocialista mozgalom formáló hatását. Háttérbe szorulnak a munkásosztály gyors belső átalakulásából és feltöltődéséből fakadó azon negatív hatások, amelyek az 1956-os ellenforradalom előtt — a „bal"- és jobboldali hibák következtében — átmenetileg előtérbe kerültek. Egyre jobban érvényesülnek azok a lényeges, tartós, a szocializmusra jellemző *pozitív* hatások, amelyek a munkásosztály számának, társadalmi súlyának és vezető szerepének növekedését, különböző csoportjainak egységesebbé válását, a többi dolgozó osztályhoz fűződő kapcsolatainak erősödését, a munkásság kulturális fejlődését eredményezik.

A magyarországi népesség származásával először a Budapesti Statisztikai Hivatalnak a húszas évek végén készült adatgyűjtései foglalkoztak. 1929. december 15-én a Fővárosi Statisztikai Hivatal széles körű adatgyűjtést végzett a Budapesten dolgozó munkások gazdasági és szociális viszonyairól; a munka, amely témájánál és sokoldalúságánál fogva a felszabadulás előtt a polgári munkásstatisztika egyedülálló terméke, érdekes adatokat tartalmaz a munkások származási viszonyaira vonatkozóan is. E statisztikai felmérés eredményeit *dr. Illyefalvi L. Lajos* „A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten" (Budapest 1930.) című terjedelmes munkában tette közzé. A kotet csak a felmérés számszerű adatait kozli, magyarázó vagy elemző szöveget nem tartalmaz.

Az 1929-es budapesti adatgyűjtés származás-statisztikai eredményeinek elemzésével mindeddig csupán egy tanulmány foglalkozott, *dr. Laky Dezsőnek* „Adalékok Budapest társadalmának összetételéhez" című munkája. (Városi Szemle, 1952. I. sz.) Laky Dezső tanulmánya az 1929-es felmérés adatainak elemzése során a munkások származási összetételének tobb fontos vonására hívja fel a figyelmet (pl. az önálló iparos származású munkások nagy számára, a nőmunkásság erősen proletár eredetére). Laky tanulmánya azonban természetesen polgári szemléletet tükroz, emiatt a jelenségeket hiányosan magyarázza. Elemzése nem irányul a származási összetétel kozponti problémáira, az osztályszempontokat elhanyagolja. Az adatokat nem elemzi történelmileg, a budapesti munkásság múltbeli fejlődésével összefüggésben. Bár utal egyes adatok vitatható voltára, a felmérés hibáit — az 1930. évi népszámlálás megfelelő adatainak hiányában—

nem tudja korrigálni. A cikk így is úttörő jelentőségű. A tanulmányból megtudjuk, hogy Laky Dezső javasolta a „Mi volt atyjának (anyjának) foglalkozása?" kérdés felvételét az 1930. évi népszámlálás számlálólapjaira.

Az 1929-ben összegyűjtött adatok több szempontból megbízhatatlanok. Amíg a paraszti származású munkásréteget többékevésbé pontosan vették számba, az ipari munkás és iparos származásúak jelentékeny részét összekeverték egymással. Ezért ezek az adatok nem alkalmasak a munkásság társadalmi eredetének, összetételének rekonstruálására. Ennél sokkal megbízhatóbb az 1930-as és az 1949. évi népszámlálások származás-statisztikai anyaga.

Az 1930. és 1949. évi népszámlálások ti. az egész lakosság származási viszonyainak a vizsgálatára is kiterjedtek. A számlálólapokon szerepelt a „Mi volt atyjának (anyjának) foglalkozása?" kérdés; az adott válaszokat statisztikailag részletesen feldolgozták, egybevetve a megkérdezettek foglalkozásával. A feldolgozás végeredményét a népszámlálást összegező kötetek kozolték, részeredményeit a Központi Statisztikai Hivatal irattára őrzi.

A származás-statisztikai adatok, komoly tudományos értékük ellenére, csak hozzávetőleges képet adnak a társadalom különböző osztályai — ezen belül az ipari munkásság — eredetéről, származási viszonyairól. Az ilyen személyes jellegű kérdésre adott válaszok — ha azokat nem kifejezetten szociográfiai eszközökkel szerzik — már eleve igen sok hiányosságot rejtenek magukban. A származási adatok emellett más hibaforrásokat is tartalmaznak. A lakosság származását kizárólag az apa (illetve törvénytelen születés esetén az anya) *foglalkozása* alapján vizsgálja; nem tükrozi a szülő foglalkozás-változásait; az apának több esetben nem fő, osztályhelyzetét meghatározó foglalkozását rögzíti, hanem azt a foglalkozást, amelyben az apa a megkérdezés pillanatában dolgozott, vagy amelyet a megkérdezett apjáról bevallott.

Az 1930. évi adatok sok hibaforrást tartalmaznak az akkor érvényben volt polgári foglalkozás-statisztika módszerbeli sajátosságai miatt is: a csoportosítás több tekintetben hibás és bizonytalan, osztályszempontokat elmosó kategóriákra épült. Különösen megmutatkoznak e fogyatékosságok a paraszti származásúak esetében. Ezeket csak két csoportra osztják: mezőgazda-

sági munkás és birtokos paraszt-származásúakra. Az egyes paraszti rétegekből (pl. a félproletariátusból, a középparasztságból vagy gazdag parasztságból) származók száma és aránya az adatokból nem állapítható meg. További gyengéje az 1930. évi származás-statisztikának, hogy csak általában foglalkozik az ipari munkások származásával, anélkül, hogy külön csoportosítaná a munkásság egyes rétegeit. Az irattári résztáblázatok adnak ugyan bizonyos képet egyes szakmák munkásainak származásáról, e szakmákat azonban igen önkényesen állapították meg, a csoportosítás egyáltalán nem követi az ismert — és elfogadott — iparcsoport-beosztást. Nem tudunk meg semmit külön a gyári és külön a kisipari munkásokról sem. E tekintetben — hasonlóan az egyes iparágak munkásainak összetételéhez — csupán becslésekre vagyunk utalva.

Az 1941. évi népszámlálás ugyancsak kutatta a lakosság származását. Ismeretes azonban, hogy e népszámlálás eredményei — néhány legáltalánosabb demográfiai és foglalkozási adat kivételével — a háborús viszonyok következtében nem kerültek feldolgozásra.

A felszabadulás utáni első, 1949. január 1-én tartott népszámlálás során szintén megkérdezték a népszámlálásban részt vevők származását; az adatokat — messzemenően kijavítva az 1930. évi adatgyűjtés hibáit — igen részletesen fel is dolgozták. Így az 1949. évi anyag sokkal pontosabb és teljesebb. Olyan foglalkozási kategóriákkal dolgozik, amelyek világosabban mutatják az osztályviszonyokat; bár a mezőgazdasági félproletariátusból származók itt se szerepelnek külön, helyesen csoportosítja a paraszti származásúakat (mezőgazdasági munkás, 1—25 kat. holdas dolgozó paraszt, gazdag paraszt származásúak); emellett a származási viszonyokat külön kimutatja az egyes iparcsoportok munkásainál, valamint a munkások szakképzett és tanulatlan rétegeinél. Pontosabban: külön mutatja ki a szakképzett és betanított, külön a tanulatlan munkások származását. Ez a csoportosítás azonban a mi témánk szempontjából nem kielégítő; a szakmunkások származási összetételét csak becslésszerűen állapíthatjuk meg.

A két népszámlálás származás-statisztikai anyaga a módszerbeli hiányosságok és hibaforrások mellett még egy problémát vet fel: az 1941. évi adatok hiányában a felszabadulás után jelent-

kező új tendenciákat, a különböző társadalmi osztályok összetételében meginduló átalakulásokat statisztikailag nem tudjuk különválasztani a két világháború között végbement változásoktól. Így arra kényszerülünk, hogy az 1945 előtti és utáni évek jellegzetes vonásait becslésszerű kovetkeztetésekkel válasszuk el egymástól. Ugyancsak hozzávetőlegesen állapíthatók meg a második világháború előtti és alatti években lezajló fontos változások is.

Jelentősen megkonnyíti viszont az elemzést, hogy az 1949. évi származás-statisztika adatai jól összehasonlíthatók az 1930. évi adatokkal. Az 1949. évi anyag — mint már utaltunk rá — sok szempontból pontosabb és teljesebb, az apa foglalkozását jelölő foglalkozási főcsoportok azonban mindkét népszámlálás anyagában alapjában azonosak — ha elnevezésük változott is. E foglalkozási csoportosítás, természetesen, számunkra nem volt kozvetlenül használható; az adatokat olyan szempontok szerint csoportosítottuk át és vontuk ossze, hogy azok a lehető legvilágosabban tárják fel a munkásság társadalmi összetételének kozponti problémáit, más társadalmi osztályokkal fennálló származási kapcsolatait. A munkásokat ezért — az eredeti felmérések csoportosításától eltérően — a kovetkező hét származási kategóriába soroltuk:

1. Ipari munkás és bányász;
2. Egyéb — nem ipari — munkás;
3. Mezőgazdaságból származottak:
   a) mezőgazdasági munkás;
   b) egyéb;
4. Önálló iparos;
5. Egyéb onálló;
6. Tisztviselő, értelmiségi;
7. Egyéb vagy ismeretlen származásúak.

A mi csoportosításunk a kovetkező 1930. és 1949. évi csoportokat tartalmazza. (A táblázatot lásd a 205. oldalon.)

A legfontosabb származási kategóriák, mint látható, többékevésbé fedik egymást. Még jobban megvilágítják ezt a két népszámlálás foglalkozás-statisztikai eredményeit kozlő bevezetések, amelyekből kiderül, hogy az 1949. évi uj elnevezések lénye-

Az apa foglalkozása

Saját csoportosítás	1930. évi csoportok	1949. évi csoportok
1. Ipari munkás és bányász	Bányászati segédszemély Ipari segédszemély	Munkás a bányászatban, az iparban
2. Egyéb munkás	Kereskedelmi és hitel segédszemély, közlekedési segédszemély, közszolgálati és szabadfoglalkozású segédszemély, véderő segédszemély, napszámos, egyéb foglalkozású segédszemély	Munkás a kereskedelemben Munkás a közlekedésben Munkás a közszolgálatban Munkás az egyéb népgazdasági ágakban
3. Mezőgazdaság: a) mezőgazdasági proletár b) törpe-, kis-, középbirtokos, gazdag paraszt	Őstermelő segédszemély Őstermelő, önálló	Munkás a mezőgazdaságban Önálló a mezőgazdaságban
4. Önálló iparos	Bányászati, kohászati és ipari önálló	Önálló a bányászatban Önálló az iparban
5. Egyéb önálló	Kereskedelmi és hitel önálló Közlekedés, önálló Egyéb foglalkozások, önálló	Önálló a kereskedelemben Önálló a közlekedésben Önálló az egyéb gazdasági ágakban
6. Tisztviselő, értelmiségi	Őstermelés, tisztviselő Bányászati, kohászati és ipari tisztviselő Kereskedelem és hitel tisztviselő Közlekedés, tisztviselő Közszolgálati és szabadfoglalkozású önálló Véderő tiszt, tisztviselő Egyéb foglalkozások, tisztviselő	Alkalmazott a mezőgazdaságban Alkalmazott a bányászatban Alkalmazott az iparban Alkalmazott a kereskedelemben Alkalmazott a közlekedésben Alkalmazott a közszolgálatban Alkalmazott az egyéb népgazdasági ágakban
7. Egyéb vagy ismeretlen	Nyugdíjas, tőkepénzes	Ismeretlen

gében a régi csoportokat tartalmazzák. (Így kiderül, hogy az 1949-es „munkás" fogalom azonos az 1930-as „segédszemély" fogalmával; az 1949-es „alkalmazott" fogalom az 1930-as „tisztviselő" fogalmával.) Csupán három csoportnál kell számolnunk nagyobb eltéréssel. Az egyik a mezőgazdasági proletár-származásúak csoportja, akikhez az 1930. évi származás-statisztika a 0—1 kat. hold földdel rendelkező apák egy részét is hozzászámítja, az 1949. évi azonban nem. A másik a tisztviselő, értelmiségi származáscsoport. Az 1930. évi adatok lehetővé teszik, hogy ide soroljuk az önálló szabadfoglalkozású (tehát ügyvéd, orvos, művész stb.) apáktól származókat is. Az 1949-es adatoknál azonban ez nem oldható meg, itt ezek az önálló értelmiségiek az „egyéb népgazdasági ágak önállói" között szerepelnek. Végül, a harmadik hibaforrás az egyéb vagy ismeretlen származásúak csoportjánál áll fenn. Az 1930. évi anyag nem tüntet fel ismeretlen származásúakat, az 1949. évi azonban igen; 1930-ban viszont külön csoportosították a nyugdíjas származásúakat, míg 1949-ben ezek — a nyugdíjas eredeti foglalkozása szerint — az egyes foglalkozási csoportokban elosztva szerepelnek. Megjegyzendő, hogy a munkásság összetétele szempontjából az utóbbi két hibaforrás, mivel amúgy is kis számokról van szó, elhanyagolható; a 0—1 kat. holdas apák egy részének 1930-ban az agrárproletárokhoz sorolása az adatokban bizonyos eltéréseket okoz, de elvileg nem jelent különösebb problémát.

TARTALOM

Bevezetés 5

I. Gyári munkásságunk összetétele az ipari forradalom időszakában. 1867—1890 11

II. Gyári munkásságunk fő társadalmi forrásai a proletariátus nagyarányú növekedése és az első világháború időszakában. 1890—1918 68

III. Ipari munkásságunk összetételének és társadalmi forrásainak alakulása. 1919—1949 108

1. A magyar ipar és az ipari munkásság fejlődésének fő jellegzetességei 108
2. Az ipari proletariátus örökletes rétegének növekedése ... 125
3. „Átmeneti formák". Paraszti származású munkások. Az iparoselem csökkenő szerepe 138
4. A munkásnők származási rétegeződése 148
5. A munkások származási összetétele a nagy- és a kisiparban, valamint a főbb iparágakban. A szakmunkások és a tanulatlan munkások rétegeződése 153
6. Néhány kiegészítő adat a budapesti proletariátusról. A Budapestre irányuló vándormozgalom az első világháború előtt és után 162
7. A munkásosztályból való kiáramlás 176
8. A munkásság összetétele és a munkásmozgalom 184

Függelék: 201

Szerkesztette: Teleki Éva. A borítót tervezte Nagy Béla. Műszaki vezető: Szécsi Andor. Műszaki szerkesztő: Rudas László. A szedést 1961. V. 11-én kezdték meg. Megjelent 1961. VIII. 31-én 2000 példányban. Tartalmaz: 13 (A/5) ívet
61/25712. Franklin-nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi u. 28.